

१९२२

सुधारक

१९९२

म.

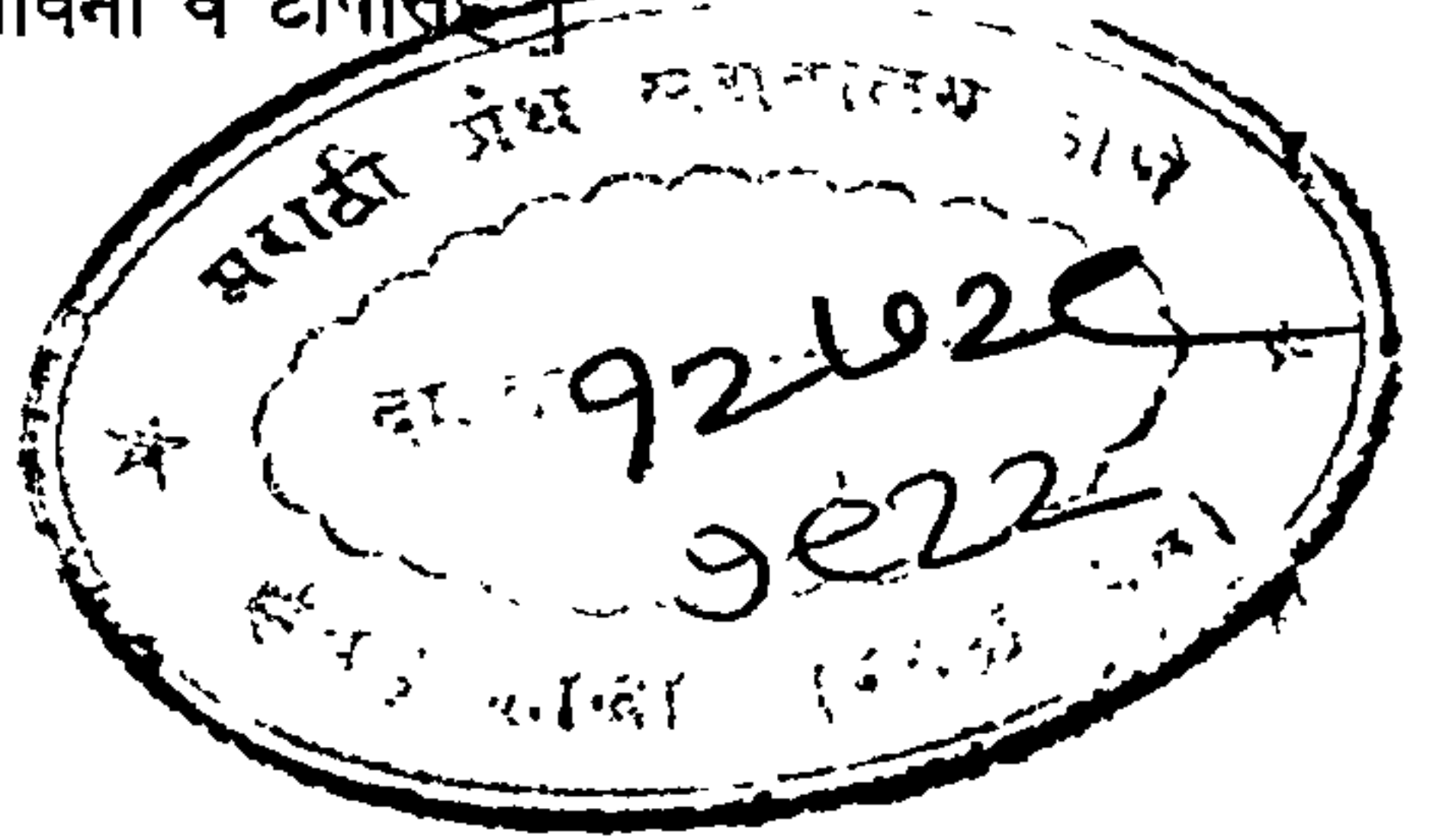
REFB* 0012729

REFBK-0012729

माधव जूलियन्

सु धा र क

[प्रस्तावना व टीपासह]

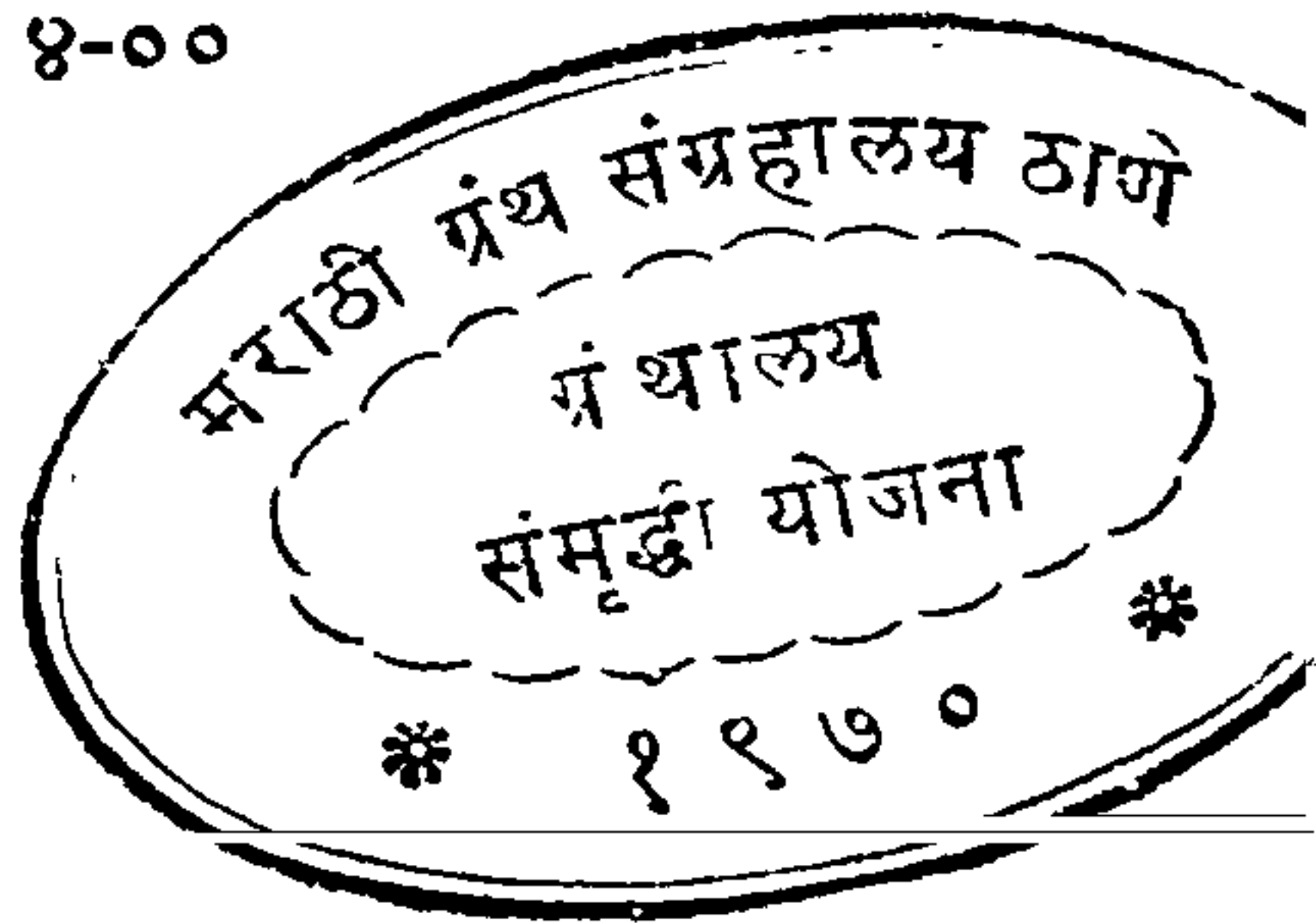

मा ध व जू लि य नू

REFBK-0012729

मूल्य रुपये ४-००

व्ही न स प्र का श न : पु णे

आवृत्ति पहिली : फेब्रुवारी १९२८
आवृत्ति दुसरी : डिसेंबर १९४४
आवृत्ति तिसरी : मार्च १९६२

(c) स. कृ. पाध्ये

प्रकाशक :
स. कृ. पाध्ये
व्हीनस प्रकाशन
४१० शनिवार पेठ : पुणे

मुद्रक :
वि. ग माटे
विश्वकर्मा मुद्रणालय
३५९ सदाशिव पेठ : पुणे २

बरादी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्प

पुस्तक... १२३५९... वि: ...

... १२३२... नों: वि: २६१२१७९

आ वा ह न

माधव जूलियन हे प्राधान्याने भावकवि होते ही गोष्ट लक्षांत घेतां विरहतरंग व सुधारक यांसारखीं दीर्घ काव्यें त्यांनी लिहावीं हें कांहीसैं अनपेक्षितच होतें. तथापि कवि म्हणून मान्यता मिळून फार काळ गेला नव्हता तोंच त्यांचीं हीं दीर्घ काव्यें त्यांनी प्रसिद्ध केलीं व अर्वाचीन कवींवर त्या काळांत घेतल्या जाणाऱ्या एका आक्षेपास जणू कांही उत्तरच दिलें. तो आक्षेप म्हणजे अर्वाचीन कवींच्या प्रतिभेंत फारसा दम नसतो, ते दीर्घ रचना करूं शकत नाहीत, त्यांची कविता त्रुटित स्वरूपाचीच असावयाची, हा होय. पटवर्धनांनी आपलें दीर्घ काव्यलेखन अर्थात् या आक्षेपास उत्तर द्यावयाचें म्हणून केलें असें म्हणतां येणार नाही. हीं दोनही दीर्घ काव्यें मुळांत दीर्घ व्हावीत या अपेक्षेने लिहावयास घेतलेलीं नव्हतीं. त्यांना दीर्घत्व प्राप्त झालें तें मागाहून, प्रत्यक्ष रचना होत असतां, किंन्हुना कदाचित् नंतरहि. सुधारक काव्य हें एका प्रेमभंगाचें चित्र काढण्याच्या इच्छेने स्फुरलें. परंतु कवींच्या मनांत या प्रेमभंगापेक्षा त्या घटनेच्या पाठीमागे असणारी सामाजिक परिस्थिति व वृत्ति या गोष्टीच प्रभावीपणें कार्य करीत होत्या. ती परिस्थिति आणि ती वृत्ति यांमुळे या कवितेचा मुख्य स्वभाव व स्वरूप ठरलें. तें म्हणजे उपहास-उपरोधात्मक टीकेचें. मूळ प्रसंग लहान व वैयक्तिक. त्यामधून कथा निर्माण व्हावी एखाद्या तोलाचा तो नव्हता. तरीहि प्रसंग वा घटना म्हटली की कथा ही आलीच. म्हणून या टीकेस कथेचें स्वरूप द्यावें लागलें, अथवा तिचा आधार घ्यावा लागला. मूळ प्रसंग अपुरा वाटल्याने आणखी कथा-प्रसंगांची जोड द्यावी लागली, व काव्य आणि कथा दोनही वाढलीं. त्यांतून हें खंडकाव्य निर्माण झालें. मूळ टीकावृत्ति मात्र कायम राहिली आणि हें संबंध काव्य हें एक उपहासकाव्य होऊन बसलें.

पटवर्धनांना प्रथम टीका करावयाची होती ती नेमस्त म्हटल्या जाणाऱ्या बोलक्या सुधारकांवर. रावबहादुर ठोसर हे त्यांचे प्रतिनिधि होत. त्यांच्यामुळे

४ - सुधारक

ज्या तरुणांवर प्रेमभंगाचा प्रसंग आला होता, तो साहजिकपणेच खऱ्या सुधारकाची मूर्ति बनला, व या काव्याचें मूळ रूप खरा सुधारक विरुद्ध बोलका व्याजसुधारक यांच्या विरोधाचें चित्र असें स्थूल मानाने ठरलें. पण हें चित्र आपल्या हेतूचा कदाचित् विपर्यास करील असें वाटूनच की काय, या सुधारकाच्या कथेस एका दुर्धारकाच्या चित्राची जोड देऊन सुधारणा आणि सनातनीपणा यांमधील विरोधासहि या काव्यांत पटवर्धनांनी स्थान दिलें. त्याचें चित्र काढण्याकरिता रंगरावसरला यांचें कथासूत्र निर्माण करावें लागलें, व एकंदर कथा - काव्य अधिकच दीर्घ झालें. ती अठरा अध्यायांची गीता झाली, व तिलाहि उपोद्घात-उपसंहार यांची जोड मिळून एक संपूर्ण दीर्घ कथाकाव्य निर्माण झालेलें आज आपल्यापुढे आहे.

प्रस्तुत काव्यांत प्रेमाच्या व विवाहाच्या निरनिराळ्या बाजू दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे असें कवि स्वतःच सांगतो. मूळ हेतु मात्र एवढा व्यापक नव्हता. एका विशिष्ट वैयक्तिक प्रेमभंगाचें चित्रण व त्यावरून करावयाची टीका एवढेंच त्याचें स्वरूप होतें. 'प्रेमाच्या व विवाहाच्या निरनिराळ्या बाजू' या शब्दप्रयोगाने कवीस नेमकें काय म्हणावयाचें आहे तें स्पष्ट नाही. त्यांना प्रेमाच्या वेगवेगळ्या बाजू अभिप्रेत आहेत कीं प्रकार अभिप्रेत आहेत, तसेंच विवाहाच्या बाजू अभिप्रेत आहेत कीं प्रकार आहेत ? वस्तुतः केवळ प्रेमाचें असें एकच रूप प्रस्तुत काव्यांत आलें आहे, व तें वासूराजे आणि तरला ठोसर या दोन तरुण व्यक्तींचें होय. तें प्रेम म्हणजे पटवर्धनांच्याच शब्दांत 'अनघ विशींतिल ती मधु लीला' होय. या प्रेमाची दुसरी कांही बाजू त्यांनी या काव्यांत दाखविली असें वाटत नाही. प्रेमाचीं दुसरीं एकदोन रूपें मात्र यांत दिसतात. पहिलें म्हणजे परित्यक्ता सरलेचें मेजर गोखले या विधुराविषयीचें अतृप्त असें प्रेम, आणि दुसरें म्हणजे विधुर मेजर गोखले यांचें आपल्या मृत पत्नी-विषयीचें अव्यभिचारी असें प्रेम. पण या प्रेमाच्या बाजू म्हणण्यापेक्षा रूपें म्हणणें अधिक योग्य होईल. त्यांत शारीर वा मानस अशा, किंवा स्त्रीच्या प्रेमांत मातेचें वात्सल्य वा दुहितेचें पित्याबद्दलचें प्रेम, किंवा पत्नीचें स्नेह्यासारखें प्रेम अशा बाजू सांगितल्या गेल्या असें झालेलें नाही. विवाहाच्याहि निरनिराळ्या बाजू म्हणण्यापेक्षा प्रकार अथवा रूपेंच यांत चित्रित झालेलीं दिसतील. प्रेममूलक विवाह हें त्याचें एक रूप आहे. तो झाल्याचें यांत अर्थातच दाखवितां आलेलें नाही. सरला

आणि शंभू सवनीस यांचा विवाह अर्थात् प्रेममूलक नव्हता; नंतर विवाहमूलक प्रेम कदाचित् असेल. रावबहादुर ठोसर व त्यांच्या पत्नी यांचाहि विवाह प्रेममूलक म्हणतां येणार नाही. वासू व सगुणा यांचा विवाह तर अविचारमूलकच होता, व अखेरीस श्यामेशीं झालेला त्याचा विवाह हा प्रेममूलक म्हणण्यापेक्षा स्नेहमूलक म्हणणेंच योग्य होईल. रंगराव व सरला यांच्या विवाहाबद्दल बोलावयासच नको. हीं सारीं विवाहाचीं निरनिराळीं रूपें किंवा प्रकार होत; विवाह हें गृहस्थाश्रमाचें साधन हें सामाजिक, किंवा कामनापूर्तीची अनुज्ञा हें वैयक्तिक, किंवा प्रजावृद्धीचा पाया असं वांशिक स्वरूप अशा बाजू दाखविण्याचा हा प्रयत्न नव्हता. स्थूल मानाने विवाह हे प्रेममूलक असावे, व ते तसे नसल्यास तीं विवाहाचीं विडंबनें कशीं होतात हें या काव्यांत सांगण्याचा प्रयत्न आहे असें फार झाल्यास म्हणतां येईल.

परंतु त्याबरोबरच समाजांतील आणखी कांही अनिष्ट गोष्टींच्यावरील टीकेचाहि अंतर्भाव या कवितेंत झाला आहे. ओंकारस्वामीच्या प्रकरणास एरवीं या काव्यांत स्थान मिळालें नसतें. तसेंच राव आणि सगुणा कुलकर्णी या प्रकरणासहि तसें प्रस्तुतत्व आहे असें म्हणतां येत नाही. किंबहुना समाजावरील अवांतर टीकेला कथेचें रूप देतांना कवीने कथेच्या सुश्लिष्टतेकडे दुर्लक्षच केलें आहे असेंच म्हणावें लागेल. वासूचें जीवन व सरलेचें जीवन हीं दोन कथासूत्रें या कथेंत आहेत. या दोघांचा संबंध आणण्यास ओंकारस्वामीचा उपयोग झाला, समाजांतील बुवाबाजीवर टीकाहि करतां आली, या पलीकडे त्या कथाभागाचा अधिक उपयोग नाही. मेजर गोखले यांचाहि एकंदर काव्यकथेशीं वेताचाच संबंध आहे. परित्यक्ता सरलेचें विफल जीवन अधिकच करुण व उदास वाटावें याकरिता त्याचा उपयोग होतो हें खरें. तथापि हा कांही या काव्याचा प्रतिज्ञात असा हेतु नव्हे. इकडे नायक वासू राजे याच्या प्रेमभंगानंतरच्या जीवनांत कांही अपरिहार्यता होती असेंहि वाटत नाही. श्यामा वेगुलेंकर हिच्याबरोबर स्नेह झाल्यावर सगुणेशीं विवाहाचा विष्कंभक घालण्याची तादृश आवश्यकता वाटत नाही, व तिचाहि निकाल कवीने नायकाच्या ध्येयशीलतेचें दर्शन झाल्यावर तडकाफडकी लावून श्यामेबरोबर तो विवाहबद्ध होत आहे असें दाखविलें आहे. यांतहि अपरिहार्यता नसून कवीची निरंकुशताच व्यक्त होत आहे. काव्यांत कथारचनेची सुश्लिष्टता फार काटेकोरपणें पाहतां येत नाही हें खरें असलें तरी, तिला स्वैरतेचें स्वरूप

६ - सुधारक

प्राप्त होण्याइतका सैलपणाहि क्षम्य ठरत नाही. परंतु कवीने सामाजिक अनिष्टते-
वर आणि दांभिकपणावर केलेल्या चौफेर टीकेपुढे कथेच्या सुश्लिष्टतेकडे किंवा
तिच्या अभावाकडे वाचकाचें लक्ष फारसें जात नाही, आणि प्रस्तुताप्रस्तुताबद्दलची
जागरूकताहि तेवढी राहत नाही.

वस्तुतः 'सुधारक' हें कथाकाव्य म्हणण्यापेक्षा व्यक्तिचित्रांची मालिका
असें म्हणणेंच युक्त होईल. यांतील अध्यायांचीं रावबहादुर ठोसर, रावबहादुरीण,
सुशीलादेवी, रंगराव, मेजर गोखले, डॉ. ओंकार, तरला, श्यामा वेंगुलेंकर,
सगुणा अशीं नांवे पाहिल्यास निरनिराळीं व्यक्तिचित्रे काढण्याचाच कवीचा
प्रधान हेतु असावा काय असें वाटूं लागतें. कथारचनेच्या सुश्लिष्टतेपेक्षा व्यक्ति-
दर्शनांतील सूक्ष्मता ही अर्थात् अधिक महत्त्वाची मानावी लागेल, आणि त्या
बाबतींत पटवर्धन यांनी मोठें सामर्थ्य व कुशलता व्यक्त केली आहे यांत शंका
नाही. 'व्यवहाराचा रस्ता चुकलेल्या' या कवीस व्यवहार काय आहे हें समजत
नव्हतें असें नाही, व त्या व्यवहारांत असणाऱ्या व्यक्तींचें अंतरंग समजलें
नव्हतें असेंहि नाही. म्हणून कवितेतील वर उल्लेखिलेल्या आणि इतर व्यक्तीं-
चींहि पटवर्धनांनी काढलेलीं चित्रे इतकीं वास्तव आणि मर्मग्राही उतरलीं
आहेत की कोणाहि भेदक दृष्टीच्या प्रतिभावन्तास तीं अनुकरणीय वाटावीं.
पटवर्धन हे कथाकार किंवा कादंबरीकार झाले नाहीत किंवा नसते, पण त्यांना
आवश्यक असणारें व्यक्तिस्वभावाचें व मानवव्यवहाराचें सूक्ष्म ज्ञान त्यांना होतें
यांत शंका नाही. अशा लेखकांना व्यक्ति निर्माण करितां येतात, परंतु त्यांचें पुढे
काय करायचें तें उमगत नाही. म्हणून त्यांतून यशस्वी कथा निर्माण होत नाही.
पटवर्धनांनी निर्माण केलेल्या कित्येक व्यक्तींना त्यांनी मरण देऊन त्यांच्या-
पासून आपली सुटका करून घेतली आहे. सुशीलादेवी, मेजर गोखले या दोन
व्यक्ति अगदीच अचानक निवर्तल्या आहेत. सगुणा व सरला यांचें काम संपल्यावर
त्यांना कवीने निष्ठुरपणाने निरोप दिला आहे. ओंकारस्वामी तर बेपत्ताच झाले
आहेत. परंतु या सर्वांचीं चित्रे फार यथार्थपणें चित्रित झालीं आहेत हें कोणा-
सहि मान्य करावें लागेल. रावबहादुर पतिपत्नी यांच्या चित्रणावर कवीने
फारच मेहनत घेतली आहे. त्यांच्या स्वभावांतील बारीकसारीक गुणदोषांचें
फारच मार्मिक चित्रण कवीने केलें असल्याचें कोणाहि चिकित्सक वाचकास
कबूल करावें लागेल. सुधारणेचा व्यवहार फार गुंतागुंतीचा आहे हें चांगलें

जाणून लौकिक यशस्वितेने त्यांतून वाट काढणारे राववहादुर आणि पुनर्विवाहित, परंतु जुने चांगले कायम राखणारी त्यांची पत्नी यांचीं चित्रे म्हणजे शब्दचित्रकौशल्याचा परमोत्कर्ष म्हणावयास हरकत नाही. सुधारक काव्य हे एक कथाकाव्य आहे असें म्हणण्यापेक्षा ती व्यक्तिचित्रांची 'पोर्ट्रेट गॅलरी' आहे असें म्हणणेच युक्त होईल, व या दृष्टीने त्याची योग्यता मोठी आहे.

'पोर्ट्रेट गॅलरी' म्हणण्याचें दुसरें कारण असें की कवीने या काव्यांत अनेक व्यक्तींची निर्मिति केली खरी, परंतु त्या व्यक्तींच्या मानसांतील चलनवलनाचें चित्रण विशेष केले नाही. त्यांचें गुणदोषवर्णन केले, पूर्वीच्या जीवनांतील कांही घटनांचें निवेदन केले, पण काव्यकालांतील मानसिक आंदोलनांचें, भावनिक हालचालींचें चित्रण केले नाही. वासूराजे आणि सरला या दोन व्यक्ति मात्र यास कांही प्रमाणांत अपवाद म्हणाव्या लागतील. बाकी राववहादुर व त्यांच्या पत्नी, वासूची आई, मेजर गोखले, डॉ. ओंकार, श्यामा वेंगुर्लेकर किंवाहुना सगुणा व रंगराव या व्यक्तींच्या मनोदर्शनांत स्थिरताच आहे, गति नाही. जेथे कथेकरिता कांही गति आहे, तेथेहि केवळ निवेदन आहे, चित्रण नाही. नाटकांत विशेषत्वाने व कादंबरींतहि प्रसंगचित्रणांतून कथेला जशी गति मिळते, तसें भावनांचेंहि चलनवलन झालेलें दिसून येतें. प्रस्तुत काव्यांत तसें फारसें झालेलें नाही. वासू आणि सगुणा यांच्या विवाहाने समाजांत झालेल्या खळबळींचें आणि उठलेल्या 'खकाण्या'चें जेवढें वर्णन झालें आहे, त्याच्या पाव हिशानेहि त्या दोघांच्या मानसिक आंदोलनांचें झालेलें नाही. वासूच्या ध्येयमूलक पण प्रेमशून्य अशा विवाहामुळे सगुणेच्या मनांत, डोक्यांत येणारी शंका किंवा आजारामुळे अखेर तिच्या अंत झाला त्यावेळची तिची मनस्थिति ही हृदयस्पर्शी असली, तरी भावनेचा कळोळ निर्माण करित नाही, व हे निवेदनहि कवि झटकन संपवून टाकतो. याचा परिणाम असा झाला आहे की भावनेचा किंवा रसाचा परिपोष होण्यास, त्या भावना उत्कट झालेल्या चित्रित करण्यास अवसरच मिळालेला नाही. व्यक्तींचें दर्शन अत्यंत वास्तव होऊनहि, तें पोर्ट्रेटमध्ये असल्याप्रमाणे स्थिर स्वरूपाचें होतें; त्यांत गति नाही, व म्हणून भावनांचें चलनवलनहि तादृश नाही.

'सुधारकांत' समाजांतील दोषांवर टीका करण्याच्या दृष्टीने काव्यरचना झाली असल्याने, व 'कविता म्हणजे संसृतिटीका'या वचनाचा अर्थ टीकेच्या रूढार्थाने घेतला गेल्याने रसपरिपोषाची फार अपेक्षा करणेहि कदाचित् अयोग्य ठरेल.

८ - सुधारक

टीकेमध्ये उपरोध-उपहासाचा उपयोग होतो, त्यांतून दोषदर्शन होतें, त्यामुळे हास्यनिर्मिति होते, व त्याचा परिणाम म्हणून भावनांचें विकिरण होतें, त्यांना धार किंवा टोक येत नाही, हा तत्त्वविचार येथे लक्षांत घेण्याजोगा आहे. प्रस्तुत काव्यांत उत्कटत्वाने व्यक्त झाली असेल तर ती कवीच्या मनांतील समाजामधील दंभ, खोटेपणा, स्वार्थ, भीरुत्व, व यांमुळे कित्येकांना व विशेषतः स्त्रियांना सहन करावे लागणारे अन्याय यांन्वद्दलची चीड आणि घृणा ही भावना होय. ती अथपासून इतिपर्यंत सर्व काव्याच्या मुळाशी आहे, आणि अत्यंत जागृत आणि कार्यकारी अशा स्वरूपांत आहे. त्यामुळे कवीनेच म्हटल्याप्रमाणे ' सुधारणेची कविता ही का ? कुत्सित सगळीकडे कुचाळी-पवित्र शब्दांचीहि टवाळी ' असें एखाद्या भोळ्या वाचकास वाटल्यास त्यांत नवल नाही.

परंतु सुधारणेचें प्रतिपादन यापेक्षा तिला विरोधी असणाऱ्या गोष्टींचें विडंबन हाच प्रस्तुत काव्याचा प्रधान हेतु आहे, व तो फार यशस्वीरीत्या परिणामकारकपणें त्यांत साधला आहे यावद्दल मतभेद होऊं नये. हें करीत असतां केवळ प्रेम आणि विवाह हीं दोनच क्षेत्रें कवीच्या सपाट्यांत आलीं असें नाही. महाविद्यालयीन तरुणांचें जीवन, बुआबाजी, शिक्षण व परिचर्या या क्षेत्रांतील स्त्रियांची अनुकंपनीय स्थिति, वाङ्मयचौर्य, काव्यप्रान्तांतील हास्यास्पद कल्पना, वसंतव्याख्यानमाला, पतित समजल्या जाणाऱ्या स्त्रियांन्वद्दलची समाजाची अनुशर दृष्टि, जातिभेद, बोलके सुधारक, शिक्षकांची लाचारी इत्यादि अनेक गोष्टी त्यांत टीकाविषय झाल्या आहेत. आपल्या भावकवितेंत व्यक्त होणारी भावनार्तता कवीने या काव्यांत वाजूला ठेवलेली आहे, व केशवसुतांनी म्हटल्याप्रमाणे त्वेषाचा घट्ट पीळ भरलेल्या आंतड्यांच्या दोरांची गोफण हातांत घेऊन कठिण शब्दांच्या धोंड्यांनी त्याने सामाजिक दोषांवर चौफेर ' हाणाहाण ' केली आहे. कवीचें या वाचनींतील सामर्थ्य वाचकास दिपवून टाकतें. त्या सामर्थ्याचा उपयोग कवीने एवढ्या प्रमाणांत केला आहे की, कै. राजवाडे यांना ती ' उधळपट्टी ' आहे असेंहि वाटलें.

पण सुधारणेच्या किंवा तिच्यावरील टीकेच्या या कवितेंत कवीने आपला सुधारणेचा आदर्शहि दाखवून दिला आहे व तो नायक वासू राजे याच्या व्यक्तित्वदर्शनाने. ' स्वतंत्रतासमताकैवारी ' असे ' खरे सुधारक जे आगरकर, त्यांचा वासू हा ' सच्चा चेला ' असल्याचें ते सांगतात. तो ' स्वातंत्र्यभुकेला '

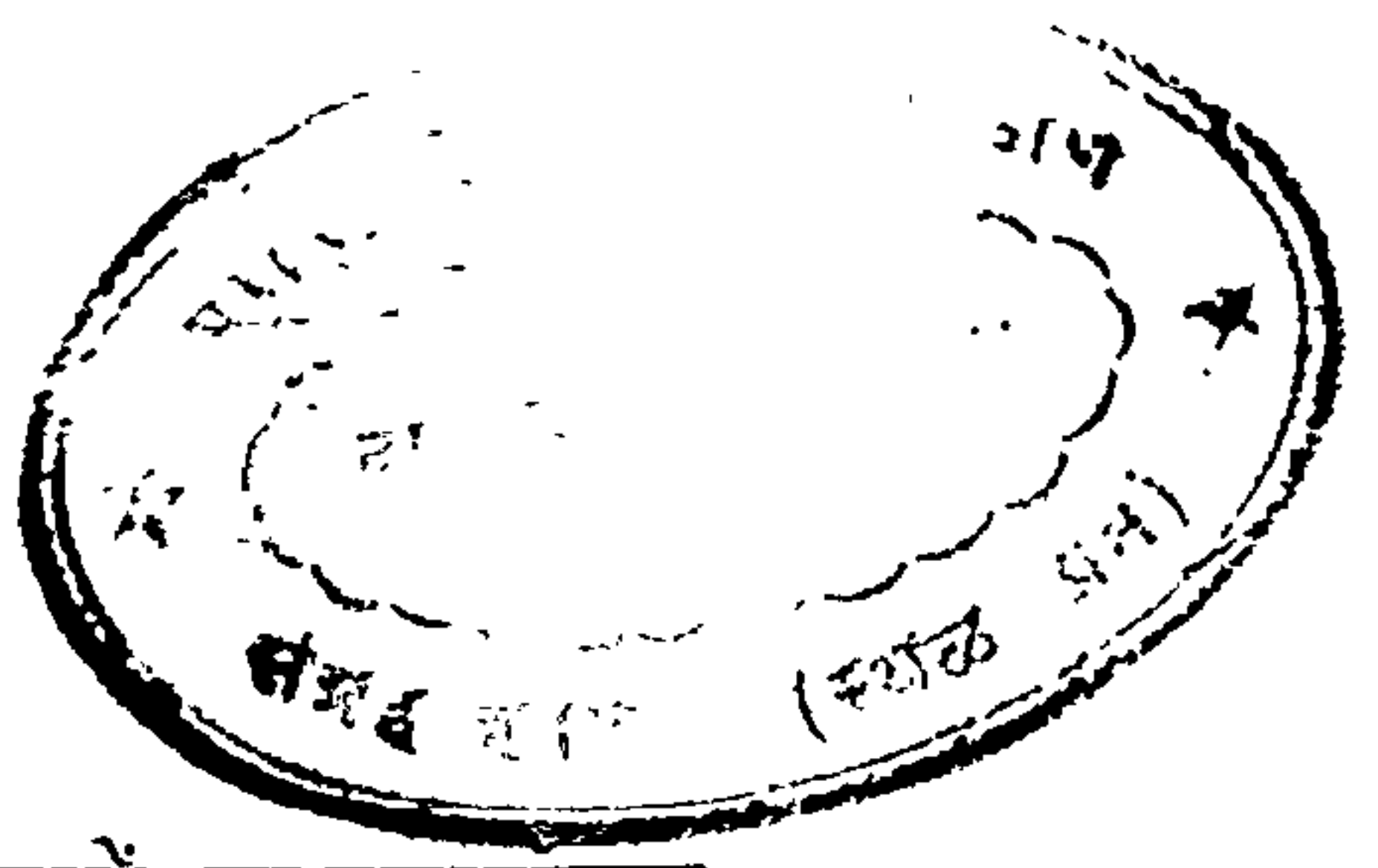
होता, 'सुलतानीशीं त्याचा दावा' असे, 'स्त्रीपुरुषांमध्ये भेद नसावा' असे तो मानी; जातिभेद त्यास अमान्य होता; आपली 'ज्ञाति' त्याने सोडून दिली होती. प्रत्येक मनुष्य हा चतुर्भुज असावा—त्याच्या एका हातांत नांगर, दुसऱ्या हातांत तलवार, तिसऱ्यामध्ये 'श्रुतिपोत,' आणि चौथ्यामध्ये तागडी हवी असे 'नवे पुरुषसूक्त' त्याने बनवले होते. विचारसरणी तिखट असावी, परंतु इतरांची हेटाळणी नको असे त्याचे वर्तन होते. स्त्रीसंकटांत कायद्याकडे न पाहतां उडी घेऊन तिची मुक्तता तो करितो, प्रेमविवाह शक्य न झाल्याने सुधारणेचे ध्येय पत्करून पंकपतित सगुणेशीं विवाह करून तिला स्वधर्मांत राहण्यांत साहाय्य देतो, व अखेरीस जन्मकलंकित परंतु उदारचरित अशा श्यामेशीं विवाह करितो, आश्रम काढून 'देशधर्मभाषेचा ताठा गिरवतो,' वर्णाश्रमधर्मभ्रम तोडून टाकितो, देहपरिश्रम कमी लेखित नाही, असा हा सुधारक हिंदु मराठा आहे. पटवर्धनांनी आपलीं मतेच वासूच्या द्वारे मांडिलीं आहेत असे म्हणावयास हरकत नाही. पण वासूचें हें चित्र फारच आदर्शातील आहे. सुधारकांतील इतर वास्तववादी व्यक्तिचित्रांपेक्षा हें वेगळें वाटतें, व त्यांतील वास्तवतेला उदात्ताच्या वातावरणांत नेतें. समतेचा हा विक्षिप्त पिपासु आपलें नांव टाकून 'श्यामकान्त' हें नांव पत्नी श्यामा हिच्यावरून जेव्हा धारण करितो, तेव्हा असे वाटतें की कवि 'काय आहे' यापेक्षा 'कसे असावे' याचेंच चित्रण यथे करित आहे. वासूच्या या चित्राने या काव्यास उदात्ताचा स्पर्श होतो. वासूच्या रूपाने पटवर्धनांनी खऱ्या 'हिंदु मराठ्याची' मूर्ति आपल्यापुढे उभी केली आहे, परंतु ती जातीय, प्रान्तीय वा धर्मीय विचाराच्या अतीत आहे. त्यांनी भगव्या निशाणाचा आणि भगवद्गीतेचाहि उल्लेख केला, परंतु तो संकुचित हिंदुत्वाचा द्योतक नाही.

आगरकरांप्रमाणेच पटवर्धनांच्या हृदयांत स्त्रीजातीविषयी अपार सहानुभूति होती हें त्यांच्या या काव्यांतील स्त्रीचित्रांवरून कळून येईल. नायकाच्या प्रेमास अखेरीच्या प्रसंगीं नायिका साथ करूं शकली नाही, तरी तिच्यावर वेडमानीचा आक्षेप ते घेत नाहीत. 'अबलाच जरी शिकल्या पोरी.' 'निरुपायें ती संमति देई' असे म्हणून तें तिला क्षमाच करितात व पुढे बड्या हपीसराची पत्नी म्हणून तिने प्रकट केलेल्या गुणांचें ते कौतुकच करितात. त्यांची सरलेबद्दलची अनुकंपा तर वात्सल्यापर्यंत पोचते. या दोन मुलींची आई विमलाबाई यांचेहि

चित्र त्यांनी मोठ्या हळुवारपणे काढलेले आहे. रावत्रहादुरांबद्दल्या त्यांच्या वृत्तीचा परिणाम त्यांनी विमलाबाईंच्याबद्दल वाटणाऱ्या आदरावर होऊ दिलेला नाही. सुशीलेला तर त्यांनी देवताच ठरविले आहे. सगुणेबद्दल वाटणारी कीव त्यांनी नायकाला तिच्याशी विवाह करावयास लावून व्यक्त केली आहे. श्यामेच्या तपश्चर्येस फळ मिळाल्याचें दाखवून केवळ काव्यन्यायच साधला असें नव्हे, तर सहृदयतेचीहि साक्ष पटविली आहे. पटवर्धनांनी आपली सहृदयता ही सुधारकामधील स्त्रियांकरिता राखून ठेवली आहे. त्यांचा कटाक्ष आहे तो त्या काव्यांतील रावत्रहादुर, रंगराव, डॉ. ओंकार या पुरुषांवर. जणू कांही समाजांतील दोषांचा मक्ता हा पुरुषांकडेच होता. स्त्रियांच्या बाबत समाज, विशेषतः पांढरपेशा समाज हा हरिभाऊंच्या युगांतच होता. म्हणजे स्त्री ही परवश आणि असहाय अशी व्यक्ति असे. तिच्या दुःखास व तिजवर होणाऱ्या अन्यायास मूलतः पुरुष व पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था हीं कारण होतीं अशीच समजूत पटवर्धनांच्या पिढींतील सुधारकाची होती. तीमध्ये वरेंच तथ्य होते हें नाकारतां येणार नाही; परंतु हरिभाऊंना आपल्या कादंबऱ्यांतून कांही कजाग स्त्रियांचींहि चित्रे काढतां आलीं, तसें मात्र पटवर्धनांना या काव्यांत करतां आलें नाही. एके ठिकाणीं स्त्रीच स्त्रीच्या मर्मावर आघात करीत असल्याचा उल्लेख पटवर्धनांनी केला आहे, परंतु एकंदरींत त्यांनी आपल्या एका कवितेंत म्हटल्याप्रमाणे (देवा ! स्त्रीहृदयीं मनोरमपणा केव्हा कुणी ओतिला !) स्त्रीहृदय हें त्यांना मनोरम असेंच वाटलें व प्रस्तुत काव्यांतील स्त्रीचित्रेहि तशींच मनोरम उतरलीं आहेत.

‘सुधारका’चें मुख्य आवाहन मात्र रसिकाच्या बुद्धीलाच आहे, भावनेला नाही. जगाच्या व्यवहाराचें यथार्थ वास्तव चित्रण हाच या काव्याचा गाभा आहे. तो व्यवहार त्यांत दाखविल्याप्रमाणेच असतो असा प्रत्यभिज्ञेचा आनंद रसिकास हें काव्य वाचून होतो. तो व्यवहार नव्यानेच कळला असें झालें तरीहि त्यांत ज्ञानानंदाचाच भाग प्रधान असतो, रसास्वादाचा नव्हे. त्या व्यवहाराचें उलटसुलट ग्रहण वा समर्थन कसें करतां येतें वा केले जातें, हेहि त्यांनी स्वीकारलेल्या निवेदनपद्धतीमुळे वाचकास कळतें. निवेदनाच्या या वाद-पद्धतीमुळे आक्षेप, उत्तर-प्रत्युत्तर यांच्या फैरी झडतांना पाहून विदग्ध वाचकास फार मौज वाटते व तो त्यांत रंगून जातो. पटवर्धन हे भावकवि असले, तरी समाजविन्मुख नव्हते. समाजव्यवहार डोळसपणें निरखून पाहण्याचें व त्यांतील

छक्केपंजे ओळखण्याचें बुद्धि-तैक्षण्य त्यांना लाभलेलें होतें. त्यांच्या बळावर त्यांनी घडविलेलें विशिष्ट समाजदर्शन हें जाणत्यांना यथार्थ, व अजाणांना उद्बोधक वाटल्यास त्यांत नवल नाही. पटवर्धनांनी आपलें डोकें जागरूक ठेवून समाजाच्या अनेकविध जीवनांतील खामी ओळखल्या व त्या उपरोध-उपहासाच्या साह्याने वाचकांपुढे मांडल्या. यांतून त्यांचें वैदग्ध्य प्रकट झालें आहे. या वैदग्ध्यांत त्यांनी केलेल्या जुन्या नव्या मराठी वाङ्मयाच्या वाचनाचा, त्याचप्रमाणे कांही संस्कृत व इंग्रजी वाङ्मयाच्या अध्ययनाचा बराच भाग आहे. त्या वाङ्मयाचे निर्देश या काव्यांत पदोपदीं येत असतात. या काव्याचा वाचक त्यांच्या-इतकाच विदग्ध असल्याखेरीज त्याला या काव्यांतील उपरोध-उपहासाचा आस्वाद पुरतेपणीं घेतां यावयाचा नाही. पटवर्धनांच्या इतकें वैदग्ध्य त्यांच्या वेळच्या किंवा आगेमागे होऊन गेलेल्या कोणा कवींत होतें असें वाटत नाही व म्हणून विदग्धाच्या पद्धतीचा म्हणजेच वक्रोक्तीचा आश्रय करून कोणी त्यांच्याइतकें यशस्वी उपहासकाव्यलेखन केल्याचेंहि आपणांस दिसणार नाही. जुन्या वाङ्मयां-तील निर्देशांनी खचून भरलेलें असें आधुनिक कालांतील हें एकच काव्य म्हणतां येईल. स्वतः पटवर्धनांनी यांतील अनेक निर्देश कोठून आले आहेत तें तळटीपां-मधून दिलेलें असलें, तरी सर्वच ठिकाणीं त्यांनी तें केलें नाही, आणि निर्देश-स्थलें दिली असलीं, तरी तीं परिचित नसणाऱ्यांना त्या निर्देशाची रुचि काय समजणार ? म्हणूनच या काव्याचा वाचक कवीइतकाच विदग्ध हवा असें वाटतें. अशा वाचकाला भावनेबरोबर किंवा भावनेपेक्षा अधिक बुद्धीला केलेलें आवाहन आकृष्ट करतें हें लक्षांत घेतल्यास सुधारकांचें आवाहन भावनेपेक्षा बुद्धीला अधिक आहे असें जें म्हटलें, त्याचें स्वारस्य लक्षांत येईल. अशा विदग्ध वाचकाला अनुलक्षून स्वतः पटवर्धन यांनी आपल्या ' प्रवाहपतितांचें तरङ्गा-रोहणांत ' बरेंच लिहिलें असल्याने मी त्याबाबत अधिक प्रपञ्च करित नाहीं.

प्रस्तावनाकार्याचें तरङ्गाराहण

अप्रियस्य नपथ्यस्य श्रोता वक्ता च दुर्लभः ।

प्रस्तावना ही ग्रन्थाची इतिश्रीच होय. परन्तु या प्रसङ्गी, जीवावर वेतलेलें शेषटीवर निभावल्याचें समाधान वाटतें. प्रस्तावनेकडे जरी बहुधा दुर्लक्ष्य होत असलें तरी स्थानदृष्ट्या तिला अग्रपूजेचा मान असतो व तिच्यावाचून ग्रन्थाची साङ्गता सिद्ध होत नाही. अलीकडे तीस एकच वाक्य, मुके कढ, प्रवेशद्वार, परडी इत्यादि चटकदार नांवाने संबोधण्याची जी नवी दूम निघाली आहे तिच्या प्रवाहांत स्वाभाविक अनुकरणप्रियतेमुळे आम्हीहि सापडलों आहों. प्रस्तावनेत ग्रन्थलेखकाचा वाचकाशीं परिचय करून देण्याची कामगिरी प्रत्ययोपसर्गाकुल नामाङ्कित वाग्भटाकडून होऊं लागल्यामुळे प्रस्तावना हें एक वाङ्मयकलाङ्ग होऊं पाहत आहे. प्रस्तावनालेखन हा एक प्रतिष्ठित, तेजीचा पण निरर्थक धन्दा होत असून त्यांत चढाओढ सुरू झाली आहे. प्रस्तावनालेखकाच्या प्रतिष्ठेमुळे ग्रन्थारम्भीं त्याचें छायाचित्र व जाहिरातींत त्याचें नांव ग्रन्थकर्त्याच्या बरोबरीने झळकतें; इतकेंच नव्हे तर कित्येकदा (प्रसिद्धीकाराच्या निष्काळजीपणामुळे वा सावधपणामुळे) ग्रन्थकर्त्याचेंच नांव लुप्त होतें. अशा सुप्रसिद्ध प्रस्तावनाकारापर्यन्त आमचा वशिला लागण्यासारखा नाही; तथापि स्वतःच्या छायाचित्राबरोबर स्वतःच लिहिलेली स्तुतिपर प्रस्तावना प्रकाशकाच्या नांवावर प्रसिद्ध करण्याची जी दूम एका सहित्याचार्याने पाडिली तिचें अनुकरण न करितां ज्याने करावें त्यानेच भरावें या न्यायाने आम्हीच जें सुचेल तें स्वतःच्या नांवाने लिहून हा प्रसङ्ग साजरा करणार आहों.

प्रस्तावनेत टीकाकारास प्रथम वन्दन करणें म्हणजे एका दृष्टीने मङ्गलाचरणाच्या रूढीचा जीर्णोद्धार करण्यासारखें आहे. स्वतन्त्रपणें विचार करण्यास बहुजनसमाजाजवळ पात्रता, साक्षेप व फुर्सत यांचा समुच्चय क्वचितच असतो; शिवाय, पक्क्या मताच्या आयातनिर्यातीने मिळणाऱ्या अडतींत विशेष किफायत असते, तेव्हा

कार्यसमाप्तीनन्तरही ग्रन्थाचें चीज होणें ज्या तज्ज्ञांच्या मर्जीवर अवलम्बून आहे त्यांची, ' तत्त्वतः टीकाकारार्पणमस्तु । शुभम्भवतु । ' म्हणून योग्य सम्भावना करणें जरूर आहे. आता 'मेघदूत' कारासारख्या रूढिभंजकास यश मिळून 'कादम्बरी'- कारासारख्या रूढिपूजकाचा बाण लक्ष्यापर्यन्त पोचूं शकला नाही हा दैवयोग होय. हा आम्हांलाहि टळत नाही. तथापि स्तुतिप्रभावाने विघ्नकर्ता ज्याप्रमाणे विघ्नहर्ताच काय पण केवळ मङ्गलमूर्ति झाला, त्याप्रमाणे सविनय सम्भावनेने वाङ्मयांतील छट्टूसुद्धा प्रतिशिवाजी होईल अशी आशा आहे.

गरीब विचारा टीकाकार! त्याला लेखक भितात, त्याची खुशामत करितात, पण त्यास न्यायाने वागवीत नाहीत. खुनी मनुष्याला सुद्धा आपलें योग्य समर्थन करतां यावें म्हणून ऐपत नसली तर सर्कारी खर्चाने वकील मिळतो; परन्तु शारदेच्या मन्दिरांत टीकाकाराला विनाचौकशी सुळी देण्यासाठी, खुशामतीचें अस्त्र वाया गेलेल्या होतकरू लेखकांची धडपड चालू असते. चाटुस्तुतीच्या करवर्णीत एका प्रतीचा आवळा देऊन लेखी दस्तैवजी स्तुतीचा कोहळा टीकाकाराकडून काढावयाचा असल्यामुळे तो केवळ निःपक्षपाती, सत्यान्वेषी व सहानुभवी असून भागत नाही. मी स्तुतिनिन्दातीत आहे ही लेखकाची फुशारकीच शड्का उपस्थित करते. भक्ताची प्रार्थना मान्य करणारा देवसुद्धा जिथे स्तुतिप्रिय आहे तिथे मानवाची काय कथा? स्तुतिप्रियता क्षम्य ठरेल, परन्तु निर्भेळ स्तुतीची हाव क्षम्य ठरणार नाही. योग्य स्तुतीबरोबर योग्य दोषदिग्दर्शन झाल्यास लेखक आपण होऊन केलेली विनन्ती व टीकाकारावर घातलेलें सड्कट विसरून, चिडून कांहीतरी खळखळ घालीत वितण्डवाद करूं लागतो. टीकाकारावर नीच हेतूचे आरोप करतांना सन्तापाने अन्ध झाल्यामुळे टीकाकाराचें म्हणणेंच न समजून लेखकाची स्थिति वाऱ्याला झोडपीत राहणाऱ्या वेड्या कोपिष्टासारखी हास्यास्पद व अनुकम्पनीय होते. त्यांतून लेखक जर का वाङ्मयिक चोर असला तर स्वकृत्याची जाणीव झाली म्हणून शरमेने नव्हे, तर आपली लबाडी टीकाकाराने चव्हाट्यावर आणली म्हणून रागाने, लाल होऊन शिवराळपणाच्या रङ्गणांत वेफाम धावूं लागतो.

वरें, टीकाकाराने केलेली टीका अनुकूल उतरून लेखक सन्तुष्ट झाला तर जणू काय प्रतिकूल नव्हे ती टीकाच नव्हे वा लेखक-टीकाकारांचें नातें अहिनकुलवत् असलें पाहिजे अशा मताचे शिष्ट, कदाचित् एरव्ही आपला बडेजाव वाढत नाही म्हणूनहि, कुचेष्टेस प्रवर्तून टीकाकार व लेखक हे एकाच 'परस्परं प्रशंसन्ति' च्या

तत्वावर उभारलेल्या परोत्कर्षासहिष्णु मण्डळाचे प्रच्छन्न सदस्य असावेत असा गिळ्या करूं लागतात. एकूण काय टीका वाचून लेखक सन्तुष्ट झाला तर इतर कुणीतरी अदेखाईने सुसफारतात; आणि टीकेने इतरांना आनन्दाच्या गुढगुल्या झाल्या तर तिकडे लेखकाचा प्राण कासावीस होतो.

टीकाकारही स्वलनशील अशा मनुष्यप्राण्यांपैकीच एक आहे. परन्तु टीका लिहिण्यापूर्वी त्याची अजीजी करणारा लेखक प्रतिकूल टीकेतील अज्ञानमूलक दोष शोधून काढण्यासाठी टपून बसलेला असतो. टीकाकाराच्या बिकट परिस्थितीकडे कुणीच लक्ष्य देत नाही. टीकाकारांची सङ्ख्या अत्यल्प असल्यामुळे त्यांच्यावर चौदा विद्या व चौसष्ट कला यांचा आरोप करण्यांत येतो; आणि या सार्वत्रिक आरोपामुळे टीकाकारांचीही थोडी आत्मवञ्चना होते. परीक्षणार्थ व अभिप्रायार्थ येणाऱ्या पुस्तकांची सङ्ख्या मोठी असते; आणि वाचनलेखनाव्यतिरिक्त इतर गोष्टी त्याला संवसारांत करावयाच्या नसतात असेंहि नव्हे. त्यामुळे कृतज्ञभावाने व सार्वजनिक कर्तव्य म्हणून नाना विषयांवरील पुस्तकांचा त्याला अविलम्बे परामर्श घ्यावा लागतो. पुस्तक वाचलेलें आहे हें कळण्यासाठीच त्याच्या निरनिराळ्या भागांतील तीन चार वरवर दिसणारे दोष दाखवून परीक्षणाचा मोठा भाग त्याला सारांशाने व्यापावा लागतो. 'ग्रन्थ लेखकाच्या लौकिकास साजेसा असून सहृदयानन्ददायी आहे' याप्रमाणे मोघम, किंवा 'अमूक असें असले तर तमूक तसें आहे हें म्हणायला प्रत्यवाय नाही' अशी सोपाधिक सावधगिरीची विधाने करावीं लागतात. इतकी काळजी घेऊनहि अज्ञानमूलक परस्परविरोधी विधाने आढळलीं की टीकेची किम्मत कमी होते, पण तिची रञ्जकता वाढते हें विसरतां कामा नये. टीकाकाराचे हाल इथेच संपत नाहीत. प्रतिष्ठित लेखकांपैकीहि कुणी अभिप्रायच प्रस्तावना म्हणून छापतो; किंवा अभिप्राय छापतांना स्थलसङ्कोचास्तव (!) दोषदिग्दर्शक भाग गाळून त्याऐवजी निरुपद्रवी आखूड बिन्दुमाला घालतो !

कित्येकदा टीका निर्घृण व जालीम असते अशी हाकाटी असते. तशी टीका परिणामी हितकारकच असते; आणि कदाचित् ती तशी नसली तर ती ग्रहण न करणें लेखकाच्या स्वाधीनची गोष्ट आहे. स्तुतीच्या अजीर्णावर व गर्वाच्या ज्वरावर लेखनकलारुक्कुठाराचे वळसे नकोत असें कोण म्हणेल ? भेषजालयांत सारींच औषधे गुल्कन्द-बदामपाकाप्रमाणे स्वादिष्ट व पौष्टिक कशी असणार ? अमृताचे

विष व विषाचें अमृत करणाऱ्या विद्यावैदूची गोष्ट सोडून घ्या, पण एखाद्या गङ्गाविष्णूला प्रसङ्गविशेषीं एरण्डेल, डिकेमाली, काडेचिराईतच काय पण काल-कूटाचीहि योजना करावी लागते. टीकाकार केव्हा केव्हा चीरफाडहि करितो, पण ती तो खाटीक म्हणून नव्हे; तर शस्त्रवैद्य म्हणून. वाङ्मयांतील चरक रोग्याचा मेद झडावा म्हणून त्यास साहित्यशास्त्राच्या चरकांतून पिळूनहि काढतील. त्यामुळे कदाचित् कोणाला अन्तिम गति प्राप्त झाली तर रस व चिपाडे वेगळीं झालीं आणि ही गति एरण्डाला मिळत नाही, इक्षुदण्डालाच मिळते या विचारांतही समाधानास जागा आहे. अव्यय राहून व केव्हा केव्हा उत्क्रान्ति झाल्याशिवाय आत्मविकास कसा होणार ? सुवर्ण गुळाची भेली वा रौप्यशुभ्र शर्करा होणें म्हणजे ब्राह्मपदाच्या निरनिराळ्या पायऱ्या गाठणें होय. तेव्हा टीका विप्रदिग्ध, निष्कर्षक, वा दाहक आहे एवढ्याच गोष्टींवरून टीकाकारास दोष लावणें अन्यायाचें होईल.

परन्तु टीका हेत्वाभासमूलक, अतिशयोक्तीने दूषित व विपर्यास करणारी असली तर तिचें समर्थन कसें होऊं शकणार ? तें कदाचित् होऊं शकणार नाही; पण तिची उपयुक्तता खास पटवून देतां येईल. आपल्या हातांत ब्रह्माविष्णुमहेशांचें तिहेरी सामर्थ्य आहे अशा भ्रामक समजुतीने, आपल्या लब्धप्रतिष्ठेस मान्यता न देणाऱ्या धाडशी लेखकावर फूत्कार सोडून त्याचा चावा घेण्यास धजणारा एखादा टीकाशास्त्री नसतो असें नाही; परन्तु प्रथमदर्शनी थोडी पळापळी झाली तरी अखेर या भग्नदन्त कद्रूसुताची लीला कुतूहलच उत्पन्न करिते. टीकाकार हा बहुधा, सत्यनिर्णयासाठी मुद्दाम विरुद्ध वाजूने समर्थन करूं पाहणाऱ्या शङ्केखोर तत्त्वज्ञासू-प्रमाणे विरोधी भक्तीच प्रगट करित असतो. त्याची टीका तर्कशुद्ध नाही हें अजमावून पाहण्यांतच मूळ कृति कसोटीस लागते; व त्याच्या टीकेचा निर्विकार व काटेताल बुद्धीने विचार करण्यांत तितिक्षा व आत्मज्ञान हीं वाढतात.

या आत्मप्रसिद्धीच्या युगांत प्रतिकूल टीका म्हणजे अगदी थोड्या खर्चाने एक प्रताच्या किंमतींत मिळणारी विस्तृत जाहिरात होय. पैका वेचून देवविलेल्या उग्रड जाहिरातीकडे, बातम्या, अग्रलेख व स्फुटें वाचून उगलेला काळ कसा कण्ठावा या विवञ्चनेंत असलेल्या आगगाडींतील प्रवाशांखेरीज क्वचितच कुणी दृष्टि फेकतो; परंतु ग्रन्थाची ही प्रच्छन्न जाहिरात जितकी जहाल व खमङ्ग तितकी लोकांची मूळ ग्रन्थाविषयी जिज्ञासा अधिक होते. टीका वाचल्यामुळेच मूळ ग्रन्थाविषयी जिज्ञासा अनावर होऊन तो विकत घेण्यांत आल्याचीं उदाहरणें

‘विरहतरङ्गा’च्या चावतीत आम्हांस प्रत्यक्ष माहीत आहेत. पुन्हा, या जाहिरातीच्या सुधारून काढलेल्या आवृत्तीस पैका पडत नाही. टीकेतून उत्तर-प्रत्युत्तराचें द्वन्द्व जन्म पावून त्याचे पडसाद इतरत्र मोफत उमटतात.

परन्तु ही टीका चटकदार न वठली तर टीकाकारास लोक भाकड जाहिरातवाला म्हणतील ही भीति असते. टीका जात्याच परोपजीवी, विधातृत्वाचें श्रेय आपल्याला मिळणार नाही व विषयस्वातन्त्र्याची आकर्षकता आपल्यांत येऊं शकत नाही याची टीकाकारास जाणीव असते. कवीचें असेल कीं नसेल, परन्तु टीकाकाराचें तरी ‘कौशल्य सारें रचनेंत आहे.’ अर्थात् मूळ पदार्थास रुचि नसल्यामुळे ती उणीव त्याला हेत्वाभासविपर्यासांचें हिङ्गजिरें, अतिशयोक्तीचा लसूण व इतर चमचमीत मसाला घालून दूर करावी लागते. तेव्हा टीका मनोरंजक व मूळ ग्रन्था-विषयी कुतूहलजनक झाल्यास हेत्वाभासविपर्यासांचे दोष क्षम्य ठरतात.

| सुधारक काव्य ही एक प्रकारची टीका आहे म्हणूनच आम्ही टीकाकाराकडे निराळ्या दृष्टीने पहायला लागून सहानुभूतीचे उद्गार काढित आहो असा कुणी आरोप केला तर तो अगदीच खोटा आहे असें नाही. | जावें त्याच्या वंशा तेव्हाच कळे. परन्तु टीकाकारांची ही सम्भावना म्हणजे पुढे त्यांचें तोण्ड बन्द करण्यासाठी दिलेली लाच मात्र नव्हे. लाच देणें वा घेणें हा फौजदारी गुन्हा आहे. शिवाय हा काल वाक्स्वातन्त्र्याचा आहे. ‘निन्दक अमुचा सखा । अमुचीं वस्त्रें धुतो फुका’ अशा परोपकारी टीकाकारांचीं तोण्डें बन्द होण्यांत व्यक्तीचें व पर्यायाने समाजाचेंहि नुक्सानच आहे. टीकाकारांची टीका व वृद्धांचा आशीर्वाद - मग तो गान्धारीच्या आशीर्वादाप्रमाणे असला तरी - त्याचा आम्ही साभार स्वीकार करितों. ज्यांना वृद्ध व्हावयाचें नाही त्यांनीच ‘वृद्धास्ते न विचारणीयचरिताः’ असें म्हणावें. बाकी, टीकाकार नसतांना टीका कशी असावी याविषयी केलेल्या विचारांत आणि टीकाकाराची भूमिका घेतल्यावर घडलेल्या आचारांत अन्तर पडलेलें दिसल्यास नवल नाही. नवीन माहिती उपलब्ध होऊन शहाणपणा वाढल्याचेंच हें लक्षण असतें असें म्हणतात.

| टीकेच्या दोन पद्धति आहेत. आदर्शभूत मानण्यांत आलेल्या ग्रन्थांच्या तौलनिक अभ्यासाने शोधून काढलेल्या, रूढ झालेल्या व अव्यय मानण्यांत आलेल्या नियमांस जें धरून असेल तें ग्राह्य व स्तुत्य, आणि तसें नसेल तें त्याज्य व निन्द्य ठरविणें ही एक पद्धति, आणि विविध ग्रन्थांच्या परिशीलनाने ज्याची

बुद्धि उदार व परिणत झाली आहे अशा रसिकाने एखाद्या ग्रन्थाचा स्वतन्त्रपणे व बारकाईने अभ्यास करून ग्रन्थकाराच्याहि दृष्टीने निरीक्षण करून त्याची गर्भित प्रतिज्ञा कोणती व ती कितपत यशस्वी झाली आहे हे ठरवून अन्तर्ब्राह्मण गुणदोषांचें विवेचन करणें ही दुसरी पद्धति. सामाजिक टीकाहि या दोन पद्धतींनी होत असते. कित्येकांची भित्री दृष्टि आशाळभूतपणाने सदैव मागे लागलेली असते, व काळ वक्री झालेला दिसला तरी वस्तुतः त्याची पिछेहाट कधी होत नाही व होऊं शकत नाही हे ते विसरतात. प्राचीन समाजशास्त्रांनी घालून दिलेले व नन्तर रूढ झालेले नियम अनादि नसल्यामुळे केव्हातरी रूढीस विरोध करूनच घालून दिलेले असतात, परन्तु रूढ दण्डक पाळण्यांतच समाजाची धारणा व अभ्युन्नति आहे अशा मताचे लोक समाजाच्या बदललेल्या परिस्थितीस योग्य असे नवे दण्डक शोधून काढून स्थापण्याच्या योजनेस विरोध करून पूर्वस्थितीप्रत जा असा कळकळीने उपदेश करितात; तर उलट कित्येक गतिनिष्ठ लोक वरील उपदेश अशक्य व अनिष्ट आहे हे जाणून, वर्तमानस्थितीचें बारकाईने निरीक्षण करून आणि आलों कुठून, आहों कुठे व जावयाचें आहे कुठे, इत्यादि गोष्टींची साखळी जमवून नवीन सुधारणा तितक्याच कळकळीने सुचवितात. याप्रमाणे समाजांत स्थितिनिष्ठ नवविद्वेषी व गतिनिष्ठ नवाभिनिवेशी असे दोन प्रकारचे प्रामाणिक टीकाकार असूं शकतात.

या मतभेदाला प्रकृतिभेद व स्थितिभेद हीं कारणें असूं शकतील. प्रकृतिभेदहि कालमानानुसार होत जातो. नव्याविषयी कौतुक व नव्याशीं समरस व्हायला लागणारें चापल्य हे गुण एकाच व्यक्तींत उत्तरोत्तर कमी कमी होत जातात. यामुळे वृद्ध व तरुण यांच्या दृष्टिकोनांत नेहमीच अन्तर पडतें. जगाचे भले बुरे अनुभव येऊन गेल्यामुळे वृद्धाला व्यक्तिसामर्थ्याची मर्यादा कळून चुकलेली असते; आणि बहिरन्तरङ्गभेद पाहून तो साशङ्क, उदासीन व शान्तिप्रिय झालेला असतो. त्याची ध्येयात्मता विज्ञायला आलेली असते. उलट पक्षीं, तरुण आत्मविश्वासी, ध्येयवादी व क्रान्तिप्रिय असतो. वृद्धतरुणांची परस्परांवर क्रियाप्रतिक्रिया होऊन कुटुंबाची व समाजाची कमीअधिक वेगाने पण सारखी प्रगतीच होत रहाते. सर्वस्वीं वृद्धांच्या उपदेशाप्रमाणे जग चालतें तर लौकरच त्याला प्रेताची स्थिरता येती; आणि सर्वस्वीं तरुणांच्या छन्दाप्रमाणे क्रान्ति होत राहती तर फूलपाखरासारखी गति होऊन सामुदायिक जीवनाची उत्क्रान्ति (विकास नव्हे) होती.

त्यामुळे नव्याजुन्यांत प्रामाणिक मतभेद रहाणें यांतच प्रगतीचें बीज आहे; आणि प्रगति आहे तोंवरच शाश्वतीची आशा आहे।

स्थितिभेदामुळेहि मतभेद सम्भवून क्रान्तिकारक चळवळ चालू होते. व्यक्ति व समष्टि यांचे हितसम्बन्ध निगडित खरे, परन्तु ते नेहमी अभिन्न नसतात. सामाजिक श्रेय या नांवावर बऱ्याच गोष्टी, अखिल समाजाला नव्हे, तर समाजाच्या मर्यादित (आणि अनेकदा) अल्पसङ्ख्याक भागालाच श्रेयस्कर असतात. अशी कोणतीही घटना नाही की जी व्यक्तीस व समष्टीस सदैव सारखीच हितावह राहिल. शिवाय, समाजस्थिति ही बदलतच रहाते, आणि अशी कोणतीही घटना नाही की जी अविकार्य राहून उपयुक्त राहूं शकेल. प्रचलित स्थिति ज्यांना हितावह असते ते ती अत्राधित रहावी म्हणून रूढि व समाजधारणा यांच्या झेण्ड्याखाली बळ जमवुं लागतात. ज्यांना प्रचलित स्थिति जाचते ते दुर्बळ असल्यास मनांत चरफडत दैववादाचें रडगाणें गात स्वस्थ बसतात; पण ते मनाने खम्बीर कडूर असल्यास आशावादाने व्यक्तिस्वातन्त्र्याची भेरी ठोकून क्रान्तीचें निशाण फडकवितात. स्वातन्त्र्य व शिस्त, क्रान्ति व समाजधारणा हे शब्द सापेक्ष आहेत. परन्तु शब्दाचेच गुलाम जगांत पुष्कळ असल्याकारणाने माणूस-भरतीच्या कामांत या शब्दांचाच फार उपयोग होतो.

कवि हा समाजाचाच एक घटक व जीविताचा टीकाकार असल्याने स्थितिप्रकृति-भेदामुळे कवींतहि स्थितिनिष्ठ व गतिनिष्ठ असे दोन प्रकार आढळतात. जुन्या आदर्शाविषयी वाटणाऱ्या पूज्यभावामुळे त्यांच्याशीं समरसून सहज स्फूर्ति पावून स्वतन्त्र, परन्तु नकळत तत्समहि, अशी रचना करणारा स्थितिनिष्ठ कवि, नव्या-विषयी साशङ्कता असली तरी, फाजील आत्मश्रद्धेच्या अभावीं, नव्याविषयी निदान सहानुभूति तरी ठेवितो. नव्याविषयी जिवन्त व अमर्याद कुतूहल वाटून स्वयम्प्रेरणेने श्रद्धापूर्वक नवीन नवीन प्रयोग करून पहाणारा व तें केवळ जुनें नव्हे म्हणून नव्हे, तर त्याची इष्टता पटते म्हणून नव्याचा पुरस्कार करणारा गतिनिष्ठ कवि फाजील आत्मश्रद्धेच्या अभावीं, अनुभवाने उत्तरोत्तर सुसंस्कृत होत जातो आणि त्याचा जुन्याविषयीचा योग्य आदर कधीहि नष्ट होत नाही. जातिवंत कवींविषयी हें बोलणें झालें. परन्तु नकली कवींचाहि बराच मोठा वर्ग असतो, त्यांतहि नव्याजुन्यांची मारामारी चालू असते।

कांहीतरी कृति तर केलीच पाहिजे, जुन्याला मान मिळतो आहे, नवीन कांही

लिहिण्याची तर आपल्या अङ्गी कुवत नाही, इत्यादि विचारांनी अनुकरण करून जुन्याच्या पद्धतीस वसण्याची प्रतिष्ठा मिळवू पाहणारा 'पाठकवि'^१ नव्याचा चिडखोर परन्तु वायफळ टीकाकार बनतो. उलट पक्षी काही तरी नवीनच पाहिजे, मग तें कसेंहि असो, या विचाराने खुळावलेला पद्यकार थोडे दिवस लोटल्यावर निवळून चारचौघांसारखा शहाणा झाला नाही—' तर 'धीट', होऊन गूढगुञ्जनाची तरी कीर्ति मिळविण्यासाठी 'काही बिनशब्दांचे चाळे आभाळावर लिहीत' वसतो.

तेव्हा कवि, की ज्याच्या दृष्टींत व वृत्तींत पुष्कळ प्रकारचा भेद असू शकतो, तो संवसृतिटीका करितो कशी व ती आहे तरी कितपत विश्वसनीय हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. प्राचीन मताप्रमाणे कवि हा अधिकारी उपदेष्टा होय. तपस्या करून दैवताच्या प्रसादाने स्फूर्ति पावून तत्त्वविवेचन मनोरञ्जक करण्यासाठीच अलङ्कारिक पद्धतीने कथानिरूपण करणारा आणि केव्हा केव्हा व्यावहारिक परन्तु मुख्यत्वे पारमार्थिक बोध करून निःश्रेयसाचा मार्ग दाखविणारा तो कवि; त्या शब्दसृष्टीश्वराची सहजस्फूर्त अमोघ शब्दरचना, ती 'प्रासादिक'^२ कविता आणि त्याचा अस्खलित उपदेश म्हणजे त्रिकालाबाधित सत्य होय. ही व्याख्या प्राचीन काळीं कवींस कितपत लागू पडली असेल तें असो, परन्तु अर्वाचीन काळीं या माहात्म्यावर वारसा-इक साङ्गण्याचें धाडस कुणी कवि करील असें वाटत नाही. समाजाचें निर्विकार व चिकित्सक बुद्धीने निरीक्षण आणि तौलनिक पद्धतीने परिशीलन करून योग्य उपचार शोधून काढून त्याची उपयुक्तता कार्यकर्त्यांच्या बुद्धीस पटेल अशा रीतीने तर्कशुद्ध विवेचन करणें हें कार्य वस्तुतः समाजशास्त्रज्ञांचें आहे. हें काम मूलतः कवींचें नव्हे, आणि त्याला लागणारे विविध गुण कवीच्या अङ्गी असतात असेंहि नाही. तत्त्वज्ञान्याप्रमाणे कवीचें ज्ञान विस्तृत व बुद्धि अविकृत नसल्याकारणाने शुद्धज्ञानाच्या बाबतींत कवि तत्त्वज्ञान्याइतका विश्वसनीय नाही. कवीला गौरवून द्रष्टा, तत्त्वज्ञ म्हणण्याचा सङ्केत आहे ती गोष्ट अलाहिदा. श्रीयुत, राजमान्य, राजश्री, सौभाग्यवती इत्यादि शिष्टसम्मत सामान्य पदव्यांत जितका

१. " पाठ म्हणजे पाठान्तर । बहुत पाहिलें ग्रंथान्तर । तयासारखा उतार । आपणहि केला ॥ (दासबोध). " धीट म्हणजे धाटपणें केले । जें जें । आपल्या मनांत आले । बळेंचि कावित्व रचिलें । या नांव धीट बोलिजे " (दासबोध).

२. " देवाचेन प्रसन्नपणें । जें जें घडे बोलणें । तें तें अत्यन्त श्लाध्यवर्णें । या नांव प्रासादिक " (दासबोध).

अर्थ तितकाच उपर्युक्त पदवींत; किंवा प्रत्येक मनुष्याला कवितारसास्वाद घेत येतो म्हणून तो कवि असतो हे ज्या दृष्टीने खरे, त्याच दृष्टीने तो तत्त्वज्ञानीही असतो हे खरे ठरेल.

कवि हा मूलतः पौराणिक, ऐतिहासिक वा काल्पनिक, प्राचीन व स्वकालीन कथा साङ्गणारा आणि स्वतःची वा इतरांची सुखदुःखे सहानुभूतीने वर्णून मनोरञ्जन करणारा, म्हणजे एका दृष्टीने प्रतिष्ठित तमाशेकारच होय. मोरोपन्ताच्या कृतींत तत्कालीन सामाजिक घडामोडीचें प्रतिबिम्ब नाही, त्या धामधुमीच्या काळांत तो अचल पुराण-परायण राहिला, यावरून कांहीजण त्याच्या कवित्वाचाच इन्कार करितात. परन्तु अन्तःसृष्टीचेंच निरीक्षण करून भावनाप्रधान गीतें लिहिणारे स्वयङ्केन्द्रित कवि नसतात असें नाही, आणि त्यांची पद्यरचना वाचकांच्या मनांत सहानुकम्प उपजवूं शकतेच. मनोरञ्जन व भावनेचें सङ्क्रमण (विशेषतः संस्कृतिपर) कवीकडून होत असतांना त्याने अमूक एका क्षेत्रांतच सञ्चार करावा असा हट्ट धरणें म्हणजे शुद्ध दुराग्रह होय. समाजाचें निरीक्षण करून ' हूड 'च्या ' उसाशांचा पूल, ' ' खमीसाचें गाणें ' या सारख्या उद्बोधक कविता कवि लिहीत नाही असें नाही. परन्तु प्रत्येक कवीने सामाजिक सुधारणेचा पुकार केला पाहिजे असा अट्टाहास, कविता भक्तिपर व परमार्थदर्शकच असली पाहिजे या प्रतिपक्षाच्या दुराग्रहाइतकाच वेडगळ व हास्यास्पद होय. कवि टीकेचे कोरडे ओढील, प्रगतिपर व ब्रण्डखोर स्वातंत्र्याचे पवाडे गाईल व उद्बोधक सिद्धान्तहि माण्डील; परन्तु त्याचे विचार ऊर्जस्वल भावनेच्या सङ्कुचित अनुभवावर व कल्पनेच्या विलासावर स्थापित असल्याकारणाने, माण्डणीमुळे अधिक परिणामकारक ठरले तरी, तत्त्वज्ञानाच्या सिद्धान्ताहून कमी विश्वसनीय होत. कविता ही तात्त्विक चर्चेहून अधिक परिणामकारक होण्याचें कारण ती सावेश असून इन्द्रियगोचर वर्णनाने प्रत्यक्ष अनुभूतीचा भास करून देते हे होय; आणि अनुभूतीहून अधिक परिणामकारक कांहीच नाही. कविता ही मूलतः तर्कबुद्धीला उद्देशून नसली तरी कवीचें म्हणणें बरळ असून भागणार नाही; तो तार्किक नसला तरी शहाणा असावा लागतो. वेड्याचें सोडून घेण्यास मात्र त्याला मुभा आहे. मनोरञ्जन करून कवीला आपलें म्हणणें पटवून द्यावयाचें असतें. नीतिविचार तो सुचवितो, तो त्याचें विवेचन करित नाही. बोधवचनांची माला पद्यांत गुम्फल्याने ती बरोबर बाळगण्यास

सोयीची स्मरणी होईल; पण ती कविता नव्हे. भृङ्ग सुरङ्गीच्या माळेवर तुटून पडतात; ते सुवर्णमोहनमाळेवर लुब्ध होत नाहीत.

परन्तु अशी मनोरञ्जक व उद्बोधक संवसृतिटीका सुधारक काव्यांत आहे कीं नाही व असल्यास ती कितपत न्याय्य आहे हे अखेर वाचकांनीच ठरवावयाचें आहे. आम्ही तें साङ्गणें अनुचित व चुकीचेंहि असण्याचा सम्भव आहे. डोळ्याला अगदी जवळ असलेली वस्तु दिसत नाही आणि स्वकृतीची जवळीक तर जनकाला जिवाच्या कलिजाइतकी वाटते. तिचे गुणदोष दिसण्याइतकी दूर तिला करणें साधारणपणें जिवावर येतें; आणि शिवाय, तिचें वर्णन जरी यथातथ्य केलें तरी इतरांना तें पक्षपातीपणाचें वाटणार नाही असें नाही.

केशवसुतांनी 'तुतारींत' व गोविन्दाग्रजांनी 'स्मशानगीतां'त सामाजिक अन्यायांवर जशा प्रकारची टीका केली आहे तशा प्रकारची टीका सुधारक काव्यांत निरनिराळ्या सामाजिक प्रश्नांवर व कल्पनांवर केलेली आहे. पण ही टीका एका कल्पित कथेच्या निरूपणाच्या ओघांत विखुरलेली असून कित्येकदा उपरोधिक आहे. शिवाय निरनिराळ्या विचारासरणींचेंहि दिग्दर्शन व्हावें अशी व्यवस्था पुरोगामी व प्रतिगामी श्रोत्यांचे उद्धार अनुक्रमें चौकटीच्या व अर्धचन्द्राकृति कंवासांत छापून केलेली आहे. विनोदाचा उपयोग अधम भावना उद्दीपित करण्यासाठी नसून उद्बोधक मनोरञ्जनासाठी आहे. यांत सहृदय उपहास आहे, पण चावटपणा नाही. धर्माचा व्यापार करणाऱ्या दाम्भिकतेचें यांत वस्त्रहरण असेल, पण कोगत्याही उदात्त नीतितत्त्वाची यांत कुत्सित हेटाळणी नाही. कांही प्रसिद्ध व्यक्तींची यांत स्पष्ट स्तुति असली तरी कुणाहि व्यक्तीची यांत नालस्ती करण्याचा प्रयत्न नाही. व्याजोक्तीने नालस्ती करणें हें भ्याडपणाचें लक्षण होय. वैयक्तिक हास्यास्पद पण क्षम्य अशा दोषांची गम्मत म्हणजे व्यक्तीची नालस्ती नव्हे हें ध्यानांत धरिलें पाहिजे; तथापि कांही भाग स्वतःस अनुलक्षून आहे अशा गैर-

१. केशवसुतांनी 'तुतारींत'त ज्या पङ्क्तिवन्धाची योजना केली आहे त्याच पङ्क्तिवन्धांत औचित्यपूर्वक हें काव्य रचिलें आहे. कित्येक ठिकाणी विचार पङ्क्तिवन्धान्तीं सम्पत्त नसून पुढील पङ्क्तिवन्धांत वाहता ठेविला आहे. पङ्क्तिमध्यावर सूक्ष्मविराम असला तरि यति नसल्याने पदसमाप्ति झालीच पाहिजे असें नाही. या पद्यरचनेंत ताल व यमक ही दोन्ही असली तरी ही पद्यरचना गेय नाही. गद्याप्रमाणे हिचें अर्थानुरोधाने वाचन करण्यांत कांही विशेष मौज प्रतीत होईल.

समजाने दुखावण्याइतकें कुणाचें मन हळवें असलें तर त्याने आमच्या हेतूकडे लक्ष्य देऊन क्षमा करावी. हेतूकडे लक्ष्य दिल्यास शिक्षा सर्वस्वीं टळली नाही तरी गुन्ह्याच्या स्वरूपांत सौम्यता दिसूं लागते. प्रचलित रूढि व संवस्था यांत योग्य क्रान्ति घडून खऱ्या महाराष्ट्रधर्माची प्राणप्रतिष्ठा व्हावयास मदत व्हावी या हेतूनेच प्रस्तुत कथानक रचण्यांत आलें आहे. जातिभेदाचा बीमोड केल्यावाचून, धर्मदृष्ट्या पूर्ण समता स्थापिल्याविना आणि स्त्रियांच्या बाबतींत स्वयंनिर्णयाचे हक्क मान्य होण्याइतका त्यांचा स्वतन्त्र दर्जा कबूल केल्याशिवाय प्रगति अशक्य आहे असा आमचा सिद्धान्त आहे। याविषयी सविस्तर चर्चा पुढे कुठे तरी करूं; ती करण्यास हें स्थल योग्य नव्हे.

प्रस्तुत काव्यांत कथानुषङ्गाने इतर सामाजिक विषय आलेले असले तरी व्यक्तिमाहात्म्य व विवाहसुधारणा हे दोन प्रामुख्याने ठेविले आहेत. स्वातन्त्र्य म्हणजे अमर्याद स्वैराचार बिल्कूल नव्हे; परन्तु सामाजिक शिस्त म्हणजे तरी इतरांनी निमूटपणें सोसावयाचा व शिवाय धर्म्य मानावयाचा असा अल्पसङ्ख्याक लोकांचा जुलूमहि नव्हे. स्वतःच्या स्वातन्त्र्याला जपणाऱ्याने दुसऱ्याच्या स्वातन्त्र्याला तितकाच मान द्यावयाचा असतो ही एकच स्वातन्त्र्याची मर्यादा होय; आणि या मर्यादित व्यक्तिस्वातन्त्र्याचेच पवाडेकार होण्यांत आशावादी कवींना भूषण वाटतें. इतर कोणत्याहि व्यक्तीला बाध न आणतां शक्य तें ऐहिक व पारलौकिक सुख भोगण्याचा व स्वतःची उन्नति करून घेण्याचा प्रत्येकाचा हक्क जन्मसिद्ध आहे. या हक्काचा कांही अंश व्यक्ति आपखुशीने समष्टीच्या हितासाठी सोडील; तसें करणें कर्तव्यहि आहे; पण तें तीस पटलें पाहिजे, समष्टीने पटवून दिलें पाहिजे; नाहीतर जुलूम होईल. स्वतःच्या सुखसोयीसाठी दुसऱ्याला कमीअधिक असह्य गुलामगिरींत राबविण्याचा प्रयत्न करणें हा मनुष्याचा स्वभावधर्म असला तरी तो रानटीपणाचा द्योतक आहे. त्याचें समर्थन स्वार्थी सुलतानांनी व नादान गुलामांनीच करावें. अर्थात् स्वातन्त्र्याचा दुरुपयोग होईल या भीतीने स्त्रियांस मानसिक व कायदेशीर सामाजिक दास्यांत ठेवणें सुधारकास कधीहि मान्य होणार नाही।

प्रस्तुत काव्यांत प्रेम आणि विवाह यांच्या निरनिराळ्या बाजू दाखविण्याचा प्रयत्न आहे. या विषयाच्या सार्वत्रिक पिष्टपेषणांत आम्ही सामील झालों आहों हें पाहून आमची व आमचा सुधारणावाद प्रेम आणि विवाह या विषयावरच केन्द्री-

भूत झालेला पाहून आमच्या सुधारणेची कांही लोक कीवच करितील ! तथापि सूक्ष्म नजरेने खोल व दूरवर पाहणाऱ्यास या प्रश्नांत मानवजातीस शाश्वत महत्त्वाची व जिवाळ्याची अशी नवता आढळेलच आढळेल. मुलाच्या हातांतून तें पुस्तक प्रामाणिक सन्तापाने ओढून घेऊन एकान्तांत 'प्रभाकराच्या लावण्या' वाचणारे आणि खासगी मण्डळींत बीभत्स कोट्यांनी ग्राम्यतेची हौस पुरवून घेऊन बाहेर अश्लील वाङ्मयाच्या प्रसाराचा निषेध करणारे जगांत काय थोडे आहेत ! " नको नको त्रासून म्हणावें, परन्तु घ्यावें, द्यावें । हें प्रेमाचें लक्षण नाही कुणा प्रेमला ठावें ? " प्रेमाला नाकें मुरडणारे लोक प्रेमाचे प्रच्छन्न प्रेमीच असतात. रूढीच्या चण्डिकेपुढे सामाजिक समारम्भाने एखाद्या स्वातन्त्र्यवादी मनुष्याचा बळी दिला की तिच्या भक्तांना धर्माच्या पडद्याभाड, दृष्टीभाड सृष्टि या न्यायाने नड्गा नाच उजळ माथ्याने घालण्याची मुभा मिळते. अंधारांतील व्यवहार म्हणजेच संवसारांतील सार अशा मताच्या लोकांना आदरयुक्त स्वार्थत्यागी प्रेमाचें महत्त्व कसें कळणार ? बर्नार्ड शॉ यांच्या मताचा मुलामा लेऊन समतास्वातन्त्र्याची तुतारी वाजविणाऱ्यांनासुद्धा आधुनिक प्रेमगीतांत उदात्तता दिसत नाही, तर संस्कृतांतील शृङ्गारविलासास सुखितललितोदात्त सङ्केत वा बौद्धिक प्रणय (का व्यभिचार ?) या शब्दसमुच्चयाने गौरवून त्याच्या वर्णनतीर्थांत अवगाहन करण्यांत दोष न मानणाऱ्यास प्रेमाच्या धवलगिरीवरील विरल हवेंत गुदमरल्यासारखें होऊन इतरांसहि त्या ठिकाणीं वेड लागेल अशी भीति कां वाटूं नये ?

अशा लोकांना प्रेमाचें व लैङ्गवृत्तिविषयक^१ चर्चेचें वावडें असलें, तरी विवाहाविषयी व फलशोभनादि संस्काराविषयी कुतूहल वाटतेंच वाटतें. विवाहाविषयीचें हें कुतूहल आत्रार्वृद्धांना वाटतें म्हणूनच ज्याप्रमाणे गप्पांचें मोठें क्षेत्र स्त्रीपुरुषविषयक कण्ड्यांनी, त्याप्रमाणे वाङ्मयाचें बरेंच मोठें क्षेत्र विवाहाच्या विषयाने व्यापिलें आहे. बाळपणीं मातुकलीच्या खेळांत कुतूहलाने पुढील संवसाराची नकल होत असते. खरोखरीच्या संवसारांत अनुभूतीच्या धर्मीने मुग्ध काव्यात्मता आहाळून जाऊन बहुधा कांहीतरी हरपल्या श्रेयासाठी जरी हळहळावें लागलें, तरी कित्येकदा

१. लैङ्गवृत्ति—(' सेक्स इन्स्टिङ्क्ट ') हा शब्द आम्हांस फारसा रुचत नाही, आणि स्त्रीपुरुषांतील बौद्धिक व शारीरिक क्रांति घडवून आणणाऱ्या प्रवृत्तिभेदाला नवीन नांव कुणीं सुचविण्यास आनंदाने स्वीकार करूं.

तारुण्याचें उधाण ओसरल्यावर स्त्रीपुरुषसम्बन्धाच्या शाश्वत आनन्द देणाऱ्या वाजू दिसू लागतात. महातारपणींही मृत्यूच्या जवळ्यांत हळूहळू खेचलें जात असल्याची भावना होत राहून 'का ते कान्ता कस्ते पुत्रः' असे उद्गार वार्धक्य-सहज वैराग्याने बाहेर पडत असतांनादेखील मनुष्यजातीची परम्परा विधिपूर्वक कायम ठेवणाऱ्या या स्त्रीपुरुषसम्बन्धाविषयी कौतुक कमी होत तर नाहीच, उलट सूनमुख म्हणजे पुढील पिढीचे सुखसोहाळे पाहण्याची जिज्ञासा तीव्रतर झालेली दिसते. विवाह होईपर्यन्त व्यक्तीविषयी भिन्न भिन्न व्यक्तींशी विवाह ठरल्याच्या भुमका उठण्याइतकेंहि सामाजिक कुतूहल वाटलें तरी त्यांच्या विवाहोत्तर स्थिती-विषयी समाज पूर्ण उदासीन रहातो. त्यामुळे विवाह हा एक प्रकारचा मृत्यूच होय असें हिंदुस्थानांत निदान स्त्रियांविषयी तरी म्हणायला हकत नाही.

क्वचित् प्रसङ्गींच सन्धि मिळून प्रौढ व सुशिक्षित वधूवरांनी एकमेकांस मनाने वरावें, वराचें दारिद्र्य पाहून दुहितृहितैषी पित्याने विवाहास सम्मति देऊं नये, मुलीवर जरूर पडल्यास सामभेदादि प्रयोग करून अखेर तिचें लग्न एकाद्या राजमान्य श्रीयुताशीं — विशेषेंकरून बड्या हपीसराशीं — लावून घावें ही नेहमीचीच कथा आहे. परन्तु अशाच तऱ्हेचा प्रसङ्ग एका स्नेह्यावर कोसळल्यामुळे प्रस्तुत काव्यास १९२४ सालीं स्फूर्ति होऊन त्याबरोबर ४-५ अध्याय लिहून झाले, व पुढे काम थांबलें तरी कथानक वर्षभर तसेंच डोक्यांत घोळून अखेर, १९२६ च्या आरम्भीं काव्यास पुन्हा चालना मिळून एप्रिलच्या आंत अमळनेर येथेच हें काव्य पुरें झालें.

सुधारक काव्यांतील पात्रें म्हणजे खरोखरीच्या व्यक्तींच्या हुवेहूब वा सुसंस्कृत छाया नव्हत, तीं शुद्ध काल्पनिक आहेत, हें आम्ही कल्पकतेचें स्वातन्त्र्य सिद्ध करण्याकरिता साङ्गत नाही. कथानक कल्पित व स्वतन्त्र आहे याचा अर्थ असा नाही की पात्राचे गुणदोष, त्यांच्या संवयी, जीवितांतील विविध प्रसङ्ग हीं अदृष्टपूर्व अभूतपूर्व आहेत. या बहुतेक गोष्टी वाचकांनी सुद्धा भिन्नभिन्न ठिकाणीं पाहिलेल्या वा ऐकिलेल्या असतात म्हणूनच त्यांना कथावाचनांत एक प्रकारची आपुलकी वाटते. उत्कृष्ट वाङ्मय हें अनुभूताचें स्मारक व अननुभूताचें सूचक असतें. परन्तु पात्रांचा आरोप खरोखरीच्या व्यक्तींवर करण्याचा मोह वाचकांस झाला तर तो त्यांच्या सूक्ष्म जिज्ञासेचा दोष नसून त्यांच्या परिस्थितीचा आहे. खरोखरीच्या व्यक्तींचीं नांवें आकर्षक म्हणून तीं घेऊन त्यांच्या जीविताशीं बादरायणसम्बन्धहि

येणार नाही असें कल्पित कथानक रचण्याकडे किंवा खरोखरीच्या व्यक्तींचीं नांवे दुर्बोध होणार नाहीत अशा रीतीने तीं विकृत करून त्यांच्या सम्बन्धीच्या गटारगप्पांचा गाथा प्रसिद्ध करण्याकडे लेखकांची, पोट भरण्याकरिता वा खासगी सूड उगविण्याकरिता दुष्ट प्रवृत्ति असल्यामुळे वाचकांची जिज्ञासा विशेष साशङ्क होते. १।

जे पद्यात्मक ते काव्य या व्याख्येप्रमाणे या ग्रन्थास 'धीटपाठ' काव्य^२ मानिले, तरी त्यांत काव्यकला अत्यल्प आहे असा कुणी आक्षेप घेईल. त्याला, प्रीतीच्या बाजारांत ज्याप्रमाणे गुणापेक्षा काञ्चनाची शक्ति अधिक त्याप्रमाणे बुद्धीच्या व्यवहारांत तरल काव्यगुणापेक्षा विद्वज्जडतेचीच प्रतिष्ठा अधिक असते असें उलट विधान करून समाधान करून घेण्याचें आम्हांस कारण नाही. कलासृष्टि ही अगदी अहेतुक असते, आणि प्रस्तुत काव्य तर तुतारीच्या सुरावर सुधारणेच्या दसरा-मोहिमेसाठीच लिहिलेले आहे. शिवाय आम्ही 'कवि' आहो असें आम्हांस आजपर्यन्त कधीही वाटले नाही; कारण ज्याची सहजस्फूर्त पद्यरचना जन्मसिद्ध सौंदर्याने व वैभवाने युक्त असते तोच खरा कवि होय. तथापि इतरांनी नन्तर फाशी फर्माविण्याचा हेतूने आमच्यावर कवित्वाचा अवस्वारोप केला, तर त्याचा दोष आमच्याकडे नाही. हौशी पद्यकार होऊन कधी काळीं एखादी कविता मासिकांत झळकून मागे कवि ही सवङ्ग पदवी लाभावी, इतकाच आमचा आवाका. आता या हौशी पोरखेळांनी हौस पुरून चुकेल इतकें उदण्ड-मत्सरातीत यश आम्हांस मिळवून दिले आहे याबद्दल आम्ही जनतेचे ऋणी आहोत. तथापि आम्हांस मेरी कॉरेलीच्या गॉड्स गुड मॅन या कादम्बरींतील जूलियन् अँडलेप्रमाणे वाटतेंच. तो म्हणतो, "मी काव्यच लिहितो अशी माझी खात्री नाही. सताल सयमक भापेंत

१. 'वृद्ध कवि' ही कविता रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर वा रा. भास्कर रामचंद्र ताम्बे यांस अनुलक्षून आहे असें पुष्कळांनी बोलून दाखविले. यांत या दोघांचा गौरव होतो हे पाहून आम्हांस आनंदहि वाटतो. परंतु चित्रमयजगतांत रा. अनन्ततनय यांचे 'अन्तर्मनीचे उमाळे' प्रसिद्ध झाल्यावर कवीच्या असद्विष्णु दर्पावर खासगी टीका झाली. त्या वेळीं खरी कविवृत्ति कशी असावी हे दाखवण्याकरिता वृद्ध कवि हे गीत रचिले गेले.

२ "शीघ्रचि कवित्व जोडिले । दृष्टी पडिले तेंचि वर्णिले । भक्तिवांचून जें केलें । त्या नांव धीटपाठ" (दासबोध).

मी माझे वैशिष्ट्य (मूळांत identity आहे) व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करितों. परंतु तसें करूनहि ही माझी अभिव्यक्ति गद्य व बहुजनसमाजास अकुतूहलजनक अशीही असू शकेल. ”

या काव्यांत कल्पनेच्या भराच्या, अदृष्टपूर्व साम्यभेदाचें प्रदर्शन, अलङ्काराची नजरबन्दी जडण, नादमधुर शब्दांची घडण वा एखादा अव्यक्तांतील सन्देश कांहीएक नाही, हाच या काव्याचा गुण आहे. काव्याला चटकदार आधुनिकता येण्यासाठी कित्येक विषयांचा थोडाफार परामर्श घेतल्यामुळे सुदैवाने अप्रस्तुत-प्रशंसा हा एक तरी अलङ्कार यांत सापडेल. तथापि या धीटपाठ काव्याने कांही लोकांस तरी आनन्द वाटेल या आशेनेच आम्ही प्रसिद्धीकरणास प्रवर्तलों आहों. काव्याच्या मयसभेंत गाङ्गरलेल्यांना व गूढगुञ्जनाच्या गुहेंत कण्ठाळलेल्यांना या खुल्या माळरानावरील सहल सुखकर होईल. शृङ्गाराला व्यभिचार समजून भिऊन पळणाऱ्यांना विनोदाच्या सोवळ्या मन्दिरांत बसून चार घटिका चकाट्या पिटतां येतील. विद्वत्तेचें जड जुम्बाड प्रिय असलेले तळटीपांच्या सङ्ख्येंत समाधान मानतील. दाढीच्या लाम्बीवरून ज्ञानानुभवाची थोरवी वा पद्मसङ्ख्येवरून प्रतिभेची महती मोजणाऱ्यांना काव्याची अष्टादशाध्यायी लाम्बी गार करील. विचारपूर्वक वाचन करण्याची संवय नसल्यामुळे कुणास हें दुर्बोध भारूड वाटेल, पण प्रसाद म्हणजे सरळ शुद्ध सुबोधता नव्हे असें मानून शब्दच्छलाच्या चलाखीने अनेकार्थाचें गारूड दाखविणाऱ्यांना येथे वाव मिळेल. मूर्खांचीं लक्षणें, व्यवहारचातुर्याच्या खुणा वगैरे शोधणाऱ्यांना अर्धवट खरीं प्रमेयें विखुरलेलीं पाहून चुकल्याचुकल्यासारखें होणार नाही. केवळ गोष्ट प्रिय असलेल्यांना कथानक धकेल; आणि तात्पर्यसंशोधकाला कांहीतरी तात्पर्य सापडेलच सापडेल. निरनिराळ्या लोकांना विरुद्ध पक्षाची कुचेष्टा वाचून गुदगुल्या होतील. पण एकाचें अमृत तें दुसऱ्याचें विष या न्यायाने, स्वप्रत्ययनेयबुद्धि असलेल्यांना स्वतांचीं प्रतिबिम्बें दिसायला लागून खाजकुड्या लागतील ! ते ग्रन्थकर्त्यावर (समूळ ग्रन्थ पाहिल्यावीण, बहुधा) टीका करून स्वाभाविक निन्दनप्रियतेचा कण्डू शमवून घेतील. समाजस्थिति बदलणारी असल्यामुळे उल्लेखांच्या परिणामकारकपणाबरोबरच उत्तरोत्तर काव्याचा गहिरेपणा कमी होत जाईल हा विचारहि कुणाला समाधान देईल. |

असो, प्रस्तावना बरीच लाम्बली. धारेला लागलेला मनुष्य पोहूनहि कडेला बऱ्याच अन्तरावर लागतो. सहानुभूतिपूर्वक आमचा शोध घेत घेत येथपर्यन्त

२८ – सुधारक

एखादा दुसराच आलेला दिसेल. तेव्हा आभारप्रदर्शनाची रूढि पाळावयाची झाल्यास त्याचेच आभार मानून म्हणार्वे, “ आम्ही जातो आमुच्या गांवा । अमुचा रामराम घ्यावा. ”

ता. २१ जानेवारी १९२८ इसवी
डेक्कन जिमखाना

माधव जूलियन्

द्वितीयावृत्तीची प्रस्तावना

कै.डॉ. माधवराव पटवर्धन यांच्या स्वतःच्या प्रस्तावनेत सर्व खुलासा आहेच, व या नवीन प्रस्तावनेची जरूरी नव्हती. 'सुधारक'ची प्रथमावृत्ति १९२८ साली प्रसिद्ध झाली व त्यानंतर आज इतक्या वर्षांनी या दुसऱ्या आवृत्तीचा योग येत आहे. हे पुस्तक निरनिराळ्या विद्यापीठांनी पाठ्यपुस्तक म्हणून लावले नसतं तर हा योगहि आला नसता. प्रथमावृत्ति गतवर्षीच संपून गेली होती व प्रस्तुत युद्ध लवकर थांबेल व कागद मिळण्याच्या बाबतींतील अडचणी दूर होतील या आशेत एक वर्ष घालविले. युद्धसमाप्तीपर्यंत पुस्तकाची ही आवृत्ति काढू नये असाहि विचार डोकावत होता; पण मराठी शिकविणाऱ्या प्राध्यापकांनी ही आवृत्ति शक्य तितक्या लवकर काढावी असा सल्ला दिला म्हणून ही आवृत्ति आज प्रसिद्ध होत आहे.

'मालक' जाग्यावर नसला म्हणजे मित्रांच्या मदतीशिवाय असले कार्य तडीस जाणं शक्य नाही. किताबखान्याचे उत्साही मालक रा. भाऊसाहेब दामले यांनी ही आवृत्ति प्रकाशित करण्याचें काम आनंदाने पत्करून असें कळविले. प्रा. श्री. के. क्षीरसागर, डॉ. माधवराव पटवर्धन यांचे एक चहाते, यांनी मुद्रितें तपासून देण्याचें पत्करले, व हे कार्य करतांना रा. गोपीनाथ तळवलकर व प्रा. निरंतर या त्यांच्या चहात्यांनीही मदत केली; प्रा. विश्वनाथ आत्माराम आपटे, अहिल्यादेवी हायस्कूल कमिटीचे चेअरमन, यांची मला हरएक कामांत मदत होतेच, त्याप्रमाणे याहि कार्यांत त्यांचीहि मदत झाली. आर्यभूषण प्रेसचे चालक यांनी ही आवृत्ति थोड्या अवधीत छापून दिली.

या सर्वांचे व इतर हितचिंतकांचे आभार मानून ही प्रस्तावना संपवितें.

निवान्त

२०।१२।४४

लीलाबाई पटवर्धन

प्रा. रा. श्री. जोग यांनी या पुस्तकासाठी प्रस्तावना व टीपा लिहिल्या. त्या अंतर्भूत करूनही तिसरी आवृत्ति प्रकाशित करित आहोत.

५ एप्रिल १९१२

स. कृ. पाध्ये

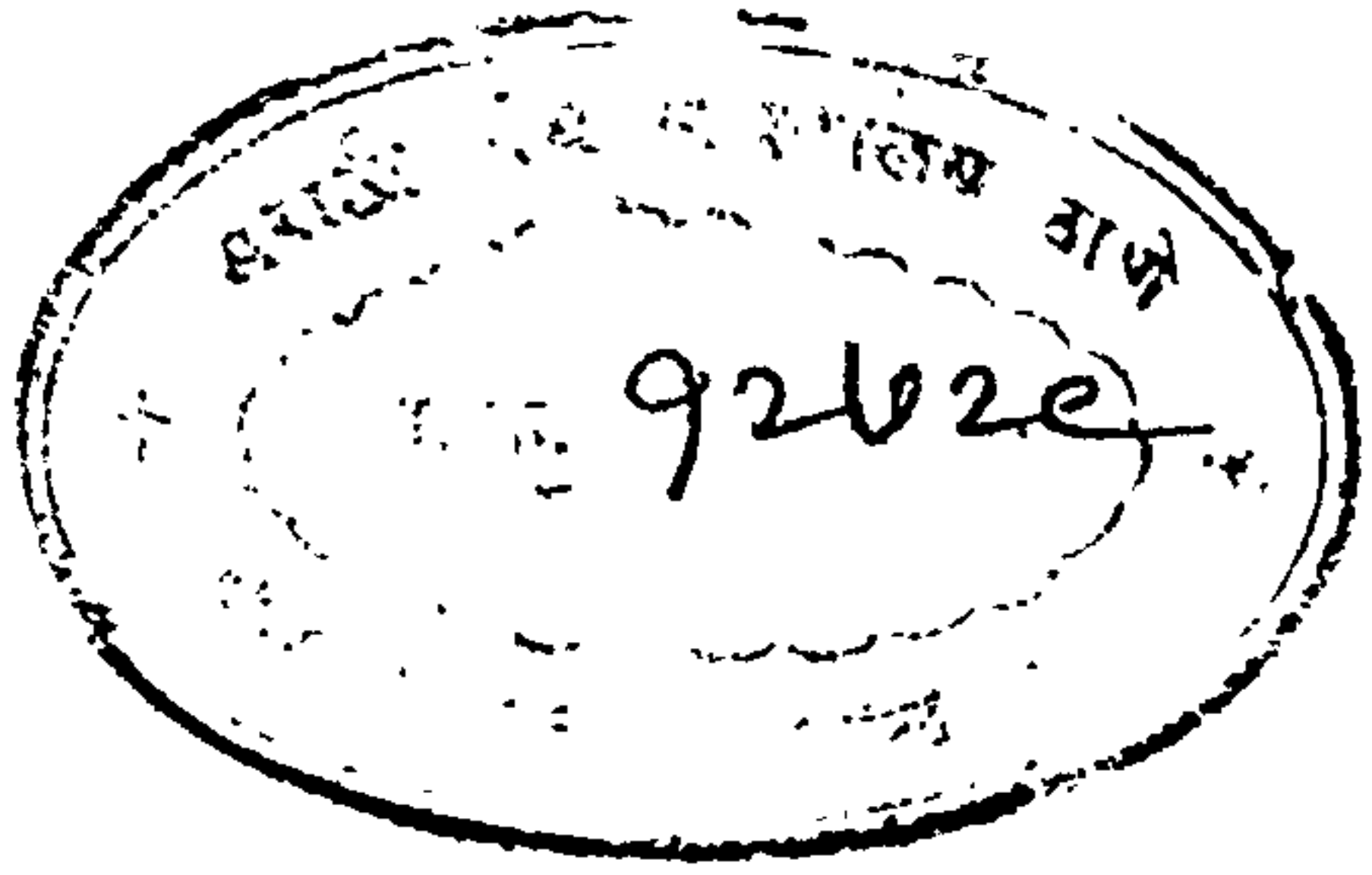
अनुक्रमणिका

आवाहन	रा. श्री. जोग	३
प्रस्तावना	माधव जूलियन्	१३
उपोद्घात	काव्यशास्त्रविनोद	३
अध्याय पहिला	रावबहादुर ठोसर	११
अध्याय दुसरा	रावबहादुरीण	२३
अध्याय तिसरा	सावधान	२८
अध्याय चवथा	सुशीला देवी	३७
अध्याय पांचवा	महाविद्यालय	४८
अध्याय सहावा	वासूचे विचार	५८
अध्याय सातवा	रङ्गराव	६६
अध्याय आठवा	हतभगिनीं	७८
अध्याय नववा	मेजर गोखले	८५
अध्याय दहावा	डाक्टर ओङ्कार	९२
अध्याय अकरावा	तरला	१०६
अध्याय बारावा	ध्येय का व्यवहार ?	११५
अध्याय तेरावा	शामा वेङ्गुर्लेकर	१२८
अध्याय चवदावा	पुं-स्त्री मैत्री	१४१
अध्याय पंधरावा	सगुणा	१५१
अध्याय सोळावा	हलकल्लोळ	१६३
अध्याय सतरावा	संस्कार	१७०
अध्याय अठरावा	पुढें ?	१७९
उपसंहार	सम्भावना	१८६
टीपा		१९७-२२०

सुधारक

उपोद्घात

काव्यशास्त्रविनोद .

—“ कां काळाची महती गातां ?
काळास पुढें लोटी व्यक्ती
अनिवार जिची ध्येयासक्ती;
अवतार गणी मग तिज भक्ती.

परिस्थितीच्या खाउन लाथा

१

जाल पुढें घालित लोटाङ्गण.

त्यांत तूमची काय शहामत ?

डोङ्गरानांतून नवा पथ

काढी त्याची खरी करामत !”

“ एकानें परि करून भाण्डण,

२

अवमानूनी स्वधर्मनिष्ठा,

क्रान्ति कराया जावें पुढतीं

आणि मरावें नाहक जगतीं,

यांत समाज न पावे प्रगती.

धर्म सनातन जगत्प्रतिष्ठा ”—

३

२ शहामत = धैर्य, शौर्य. करामत = अलौकिक कृति. ३ जगत्प्रतिष्ठा, पहा—
“ धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा. ’

“ धर्म खरोखर काय परन्तू ?

तत्त्व जाणुनी कार्य करावें,
फळी फोडुनी पुढें सरावें,
झुजत मरुनी पुन्हा उरावें,
हो नारायण मग नरजन्तू ! ”

४

तुम्बळ यापरि चाले तर्कट.
खेळाडू ईर्ष्येनें लढती
स्नेही माण्डुन कडोविकड ती,
वादविवादीं सहजच पडती,—
कुणी सुधारक, कोणी कर्मठ.

५

स्निग्ध मधुर वस्तूंची चङ्गळ,
जादा बैठक, आज दिवाळी;
हवेंत माजे धूम-धुमाळी,
खमड्ग गप्पा गीत, टवाळी—
असे परीक्षा दूर अमङ्गळ.

६

कर्मठ तो यज्ञेश्वर दाणी,
तरुण सुधारक नेने बाबू,
गुलाब पै तर उदार खाबू,
खेळांत बने हटकुन झब्वू
वीर कोण ? पीताम्बर वाणी.

७

४ ‘ मरावें परी कीर्तिरूपें उरावें ’ (रामदास). ५ कडोविकड माण्डून= निकरानें, नाना तऱ्हांनीं. ६ धूम-धुमाळी=धूर व फडकडाट; धुमश्चक्री. परीक्षा= सन १९१४ पर्यंत विश्वविद्यालयाच्या वार्षिक परीक्षा हिंवाळ्यांत दिवाळीच्या आसपास होत असत. ७ झब्वू=पत्त्याच्या एका डावांत अखेर ज्याच्या हातांत

करित भज्यांचा धोण्डू खाहा
 बैसे तुकवित नुसत्या माना,
 शब्द न बोले तोच शहाणा,
 मधु स्वतांशी घे हळु ताना,
 म्हणे मधूनच, 'हूं हूं ! हां हां !' ८
 तों 'मर्दानी झांशीवाली !'
 खडे शब्द कानावर पडले,
 बडे वीर तत्क्षणि खडबडले,
 एक म्हणे " हे व वि कुणिकडले ?
 हाक मारुं या ? आज दिवाळी. " ९
 ठरलें, गेलें त्यास निमन्त्रण.
 तरुण ये वरी, दिसला नादी,
 अङ्गावरती सफेत साधी
 हातसुताची जाडी खादी,
 जमले भंवतीं रसिक मित्रगण. १०
 सहजच गेला हात गळ्याशीं
 गळपट्टीचें बटण निघालें,
 वीरश्रीचें म्हणणें झालें,
 मज्जशींतले खुशींत आले,
 आणि म्हणाले, " वा ! वा ! खाशी ! " ११

पत्ते उरतात त्यास व त्या खेळास झब्बू म्हणतात. वृथाभिमानी लब्धप्रतिष्ठित या अर्थानें झब्बू या शब्दाला प्रो. नारायण केशव बेहरे यांनीं कांहीं वर्षांपूर्वीं सन्देशांत लेखमाला लिहून पुढें आणिलें. ९ 'मर्दानी झांशीवाली.' कविवर्य तिवारी यांच्या लोकप्रिय सङ्ग्रामगीतांपैकीं उत्कृष्ट पवाडा.

अखेर शमतां तें धूमधडडड
 “कोण कोठले ? ” पुशिलें कोणी,
 तो दे उत्तर हें हांसोनों,
 “ नांवगांव अप्रस्तुत दोन्ही,
 खादीस्तव ही बडबड, धडपड. १२

न ‘ काव्यकुज्जर’, ‘ काव्यकदम्ब ’ न !
 कालपरत्वे केलें धाडस,
 विटाळ्यांत परि नच जमला रस,
 प्रसिद्ध व्हाया हवी शिफारस,
 प्रसिद्ध करुनहि होय विडम्बन. १३

कीर्ति कोठली ? सारें वाया !
 अतां दुज्याचीं म्हणतो गाणीं,
 खिशात गोळा होती नाणीं,
 जो तो श्राव्यासच वाखाणी,
 स्त्रियाहि जमती तें ऐकाया. १४

नव कवितेचा गाजावाजा
 केला कोणी ? आनन्दानें
 महाराष्ट्रभर साधें गाणें
 गाउन हलवुन परिषत्स्थानें
 गर्जत “ हा हिन्द देश माझा ! ” १५

१२ ‘ धूमधडडडधडडड नादें आकाश भरोनी गेलें ’ (तिवारी) १३ ‘ कवि-
 पञ्जानना ’ सारख्या पदव्या कांहीं कवि इच्छितात व त्या मिळूंची शकतात.
 कांहीं कवि आपली पदवी अभिमानपूर्वक मिरवतात; परन्तु कुणाकुणाला पदवी
 मिळूनही ते तिचा वास आपल्या स्नेह्यांसही लागूं देत नाहींत ! १३ मासिकांतून

बाबू सुचवी, “काहीं गा हो
ज्यांत खुमारी, तन्हा नवी तें,
रसाळ गज्जल, टन्च सुनीतें—”
—“नकोत छे ! तीं कृत्रिम गीतें !”
—“आणि शाहिरी कर्कश टाहो ?

१६

विविधालङ्कृतिमय वा झड्कृति ?
चमत्कृतींची अनन्त माला,
वाव सापडे श्लेषतमाला.
प्रकाश न मिळे, नसे जिह्वाळा,
नकोत असल्या, जरि त्या सत्कृति !”

१७

“परक्यांच्या परि नकोत नकला,
वर मथळा ‘रेघेस’ ‘फुलीला’,
उद्देशुन बहुतेक मुलीला—”
“अनघ विशीची ही मधु लीला !
बहकण्यांत या परि काव्य-कला !”

१८

✓ “प्रेम नको ! तो विषयच चावट.
जरी सजविला विविधकलांनीं,

प्रसिद्ध होणारी कविता म्हणजे कवितेचें विडम्बन असतें, वा पुढें तिचें विडम्बन होतें. १५ ‘हा हिन्ददेश माझा ।’ (आनन्दराव टेकाडे). १६ टन्च = आतां फुटेल कीं काय अशी भीति वाटण्याइतकें रसानें भरलेलें (फळ). शाहिरी - शाइर = कवि. परन्तु हा शब्द विशेषतः लावणी - पोवाडे रचणाऱ्या कवीस लावतात. राष्ट्रीय आधुनिक कवीस गैर - मराठी शब्दानें सम्बोधून घेणें विशेष भूषणावह वाटतें. १८ रेघेस = —स; फुलीलां = *ला. विशी - पञ्चविशींति गद्धेपणा असतो असें म्हणतात, असेलही. परन्तु विशींत म्हणजे नवतीच्या बहरांत एक प्रकारचें

तरुण मनांची करून हानी
सुचवि सनातनधर्मग्लानी,
शून्यशोधनीं करा सजावट—”

१९

“ राधामाधव ? रुचतिल ना तीं ?
‘ रतिसुखसारे गतमभिसारे —’
प्रसङ्ग अध्यात्मांतिल सारे;
भक्तिरसाचे तुटती तारे,
पुरुष-प्रकृतिचीं हीं नातीं ! ”

२०

“ हेंहि नको का ? याला आधी
हवें अत्रिकृत जरी सत्य तर
वेदान्तच द्या मथित मथ्यतर,
सूत्र, कारिका रूक्ष पथ्यकर—
छे ! शब्दांतहि परि नरमादी — ”

२१

“ गभीर नीरस कांहीं नलगे.
चैनीच्या या चञ्चल काळीं
रुचे कथेची मधुर नव्हाळी,
कुठें गुदगुली, कुठें कुचाळी,
विनोद थिल्लर जिवास विलगे. ”

२२

अनघ काव्यलालित्य असतें. याच वयांत, कालपरत्वे, नीरस लोकसुद्धां चुकलीमुकली कविता लिहितात. १९ शून्यशोधन=मिस्टिसिझम् ! परन्तु मिस्टिक हा शून्य-संशोधक नसून मूल तत्वाशीं अनुभूतीच्या योगानें समरसं पाहणारा युयुक्षु असतो. २० रतिसुखसारे इत्यादि (जयदेव-कविकृत सुप्रसिद्ध गीतगोविन्द पहा). २१ मथ्य-मथित हे शब्द साथ आहेत. वेदान्ताचें कितीही मन्थन केलें तरी तें अपूर्णच राहणार असें वेदान्ताभिमानी म्हणतात; नवनीत अनन्ताच्या अन्तींच हातीं लागावयाचें ! २२ थिल्लर = खाचखळग्याप्रमाणें खोल नाहीं असा.

“ आहेतच मग ‘ फुलें झेण्डुर्चीं ’

गळ्यांत घालुन कुणी मिरवितो ! ”

“ करी तुणतुण्यावर तुंड कवि तो,
दसऱ्याला होरीच सुनवितो ! ”

“ भिन्न प्रकृति भिन्न अभिरुची ! ”

२३

“ खूश कसें करूं मी सर्वांना ?

म्हणतो आवडलेलें कैकां

खुशाल रुचलें तर तें ऐका,

पण द्या मागुन कांहीं पैका,

वाचा गान्धीचा पर्वांना. ”

२४

“ काव्य कुणाचें ? ” “ असेल कोणी

व्यवहाराचा रस्ता चुकला,

वेडा झाला, जगास मुकला,

जीवन त्याचें कशास उकला ?

त्यास पडूं द्या विपिनीं कोनीं. ”

२५

“ पण कवितेवर जातां दृष्टी

जीवितौघ कविचा विल्कुल तो

२३ झेण्डुर्चीं फुलें - विडम्बन काव्यसङ्ग्रह, लेखक, अध्यापक व अध्यापनशास्त्री श्री. प्रल्हाद केशव अत्रे, (केशवकुमार) बी. ए., बी. टी.. पुस्तकाची पहिली आवृत्ति दोन वर्षांत खलास होण्याचा मान या पुस्तकास मिळालेला आहे. होरी= होळीच्या सणांत म्हणजे शिमग्यांत म्हणावयाचें गीत. २५ वेडा. ‘मी वेडा आहे’ असें अष्टाहासानें साङ्गण्याची व जगास भासविण्याची रूम केशवसुतांच्या वेळीं व त्यांच्या मागून फार होती, टिळकांची ‘ वेडा ’ ही कविता (पृ. १०६) मात्र उत्कृष्ट व अत्यन्त हृदयस्पर्शी आहे. २५ ते म्हणतात ‘ मी वसेन विपिनीं कोनीं-यापुढें । मजपुढें विषामृत दोन्ही — यापुढें ’

मार्मिकतेनें ज्याला कळतो
मोठा टीकाकार कुशल तो
स्रष्ट्यावाचुन कसली सृष्टी ?” २६

“अतर्क्य तो पण धर्मी स्वतांचा-”
“कलाकृति तरी जगताची पण-
तिचें हवें तें करा परीक्षण,
म्हणा मनोरम किंवा भीषण,
उधळा पुष्पें अथवा टांचा. २७

नांवहि सुद्धा हवें कशाला ?
पूर्वग्रह लावील उपाधी,
होइल मग सविकल्प समाधी,
तुम्ही काव्यगुण उचला आधी,
महाग कवि तो जरी पशाला.” २८

काव्य म्हणे तो, काय नवाई !
गद्यच तें म्हणण्यांत बहारी.
चटक कथेंतहि कांहीं न्यारी,
आवाजाची अजब तयारी.
देखा टेकाडेच सवाई ! २९

२६ स्रष्टा, सृष्टि, - सृष्टीच्या ज्ञानानें स्रष्ट्याचें ज्ञान होतें असें कुणी म्हणतात तर लेखकाच्या लिखाणावरून त्याचा मनोविकास व त्याचें चरित्र यांचें संशोधन कुणीकुणी टीकाकार करूं पाहतात. २८ पशाला=पसाभर धान्याला. सविकल्प समाधि - बडोदें येथील महाराष्ट्र साहित्य सम्मेलनाचे अध्यक्ष या नात्यानें रा. नरसोपन्त केळकर यांनीं केलेल्या भाषणांत वाङ्मयापासून होणाऱ्या आनन्दास निर्विकल्पपासून भिन्न करण्यासाठीं सविकल्प म्हटलें आहे.

मधेंच येउन कुणा खुमखुमी
 भला बुरा जर दिधला शेरा,
 उलट न झाडी तो ताशेरा,
 घेइ कथेचा जोडुन दोरा
 पुरे शिफारस—ऐकाच तुम्ही.

३०

अध्याय १ ला

रावबहादुर ठोसर

बडे सुधारक कोण खरोखर ?
 भव्य बङ्गला, बगिचा भंवती,
 विचित्र सुमनें नव टवटवती,
 ठळक अक्षरें पाटीवरती
 ' रावबहादुर के. व्ही. ठोसर '

१

शहराबाहिर नवी वसाहत,
 अलग बङ्गले बड्याबड्यांचे
 वकील, डाक्टर, हपीसरांचे,
 रङ्गाकारहि विविधतऱ्हांचे,
 गमे फिरावें शोभा पाहत.

२

बहादुरांची तऱ्हा आगळी !
 आंत चहाच्या त्या मेजावर

३० भलाबुरा शेरा. -हे भुले बुरे शेरे छपाईत कंसांनीं व अवतरणचिन्हांनीं दाखविले आहेत.

उपकरणीं झळकतात सुन्दर,
प्रातराचमन करिती मन्थर
रावबहादुर आणि मण्डळी. ३

नांव न सुललित-केरो विष्णू.
दोष कुणाचा ? अडलें कोठें ?
पदवी मिळवुन झाले मोठे,
म्हणोत कोणी कांहीं ? खोटें !
असती ठोसर आणि सहिष्णू ४

गरीब होते, झाले गब्बर;
शोधक बुद्धी, भेदक दृष्टी,
रसवन्तीची मोहक वृष्टी,
सलील अभिनव निर्मा सृष्टी;
अदालतीमधि हे मातब्बर. ५

हटकूनी जो जिड्की खटला
बुद्धिधनें जो खन्यास अडवी,
कशीहि बाजू छानुन पटवी,
'वकील' त्याला यथार्थ पदवी;
न्याय कायद्यापुढें लटकला. ६

३ प्रातराचमन = पेला तोण्डाला लावूनच प्रातःपेयाचे म्हणजे चहाचे, हळूहळू घुटके घेणें. ४ दोष कुणाचा = आपण ठेवलेलें व जन्मभर मुलास चिकटणारें नांव त्या मुलाला पुढें आवडेल कीं नाही याचा विचार कोण करितो ? हांस असते आईबापांची. ' ठोसर ' = दणगट, व्यावहारिक. ५ अदालत = न्यायमन्दिर. मातब्बर = विश्वसनीय, थोर, प्रतिष्ठित.

यांत कां बरें म्हणतां अर्थ न ?

अर्थप्राप्तीस्तव हा धन्दा;

कुणीहि निन्दा अथवा वन्दा ?

पोटोबाचा कोण न वन्दा ?

वकिली म्हणजे पक्षसमर्थन.

७

ठोसर त्यांतुन निकोप मध्यम,

वृत्ति सदोदित आशावादी,

स्वार्थ बधुन ती परार्थ साधी,

समुचित वदुनी स्वर संवादी,

न ढळायाचा बहुधा संयम.

८

असे कायदेबाज बिलन्दर !

सद्दीची वर कमान चढते,

विलायतेची यात्रा घडते,

परि स्वताला पैहि न पडते,

ताले त्यांचे असे शिकन्दर

९

नरम गरम माण्डघोळ डगला,

सरळ उभा, ती तज्हा पारशी,

पगडीची झिळमिळ पहा कशी !

सोनकडी डोळ्यांस आरशी,

स्वच्छ वेष सम्भावित सगळा.

१०

८ मध्यम. - " हे तो मध्यम जे निजार्थ करुनी अन्यार्थ सम्पादिते " (भर्तृहरि-
वामनी भाषान्तर). संवादी = गायनांत वादी स्वराशीं जुळता येणारा. ९ बिलन्दर
(< बलन्द्) = उन्च, बेलाग, धूर्त.

नेत्रें निळसर आणि थोर तीं,
 दोन आडव्या रेषा भाळीं,
 ओठ मिशांच्या लपले खालीं,
 मानेवरती अर्धी काळी
 सज्जाबाची चन्द्रकोर ती ११

आणि पुढें तकतकीत टक्कल.
 उगीच का हें दैव उगवलें ?
 वदन गुलाबी हें घवघवलें,
 शरीर सुखवस्तू लवथवलें,
 वकिली परि तरतरीत अककल. १२

थकतां रात्रीं आरामास्तव
 तरं कराया मेन्दू सुकला
 नेमस्त असा चषक न चुकला;
 शुद्धीला कधि जीव न मुकला,
 निन्दा वा स्तव नको अवास्तव. १३

सुशिक्षिताचा, अन् मर्यादित,
 म्हणुन, दोष हा, परन्तु बगळा;
 संस्कार पहा यांचा सगळा,
 धुतला तान्दुळ, सफेत बगळा.
 चाले योगक्षेम अबाधित. १४

भङ्गायाचा यांचा नेम न;
 अन्धरुणीं हरिनाम, भुपाळी,

११ सज्जाब=घेरा. १२ दैव = ' खल्वाटो निर्धनः क्वचित्. ' घवघवणें = सतेज
 होणें, तेजाळणें. लवथवणें=सैल होणें.

सहल मागुनी दूर सकाळीं,
स्नान आणि मग गन्धहि भाळीं;
करि गीतामृतपान पुढें मन. १५

विद्यार्थ्यांची जिवन्त कळकळ;
दिवस कठिण ते कधींच सरले
न हे म्हणूनी त्यांस विसरले,
यांच्या मदतीवर बहु तरले,
पसार झाले असेहि पुष्कळ. १६

सार्वजनिक हितकारक संस्था,
हातभार यांचा न चुकावा,
वचनांचा वर्षाव न ठावा,
सर्काराला लव न सुगावा,
गुप्तदान हा धार्मिक रस्ता. १७
अध्यक्षांचें यांस सदा पद.

उदार यांची रसाळ वाणी
माण्डी जनतेचीं गाऱ्हाणीं;
तडजोडीची रीत शहाणी,
थोडी का जनसेवा तापद ? १८

नाशनिष्ठ भावनानुसारी
बेफामीनें म्हणतो ' धावा ' !
पुढील मागिल पोंच न ठावा;
कार्यभाग तर कुणि साधावा ?
नेमस्तांनीं, तेच पुढारी. १९

~~~~~

१६ पसार = परीक्षेत उत्तीर्ण किंवा पलायमान. १९ नाशनिष्ठ. नेमस्त म्हणजे

आपुलिकीची त्यांची भाषा

स्पष्ट दोष दे हिन्दूंनाही,
परी कुणाला विषाद नाही;
त्यांत मिठाची मिठास राही,
सावधता अन् श्रद्धा आशा.

२०

‘ विलायतेमधि असतां आम्ही ’

यायचेंच हें ध्रुवपद मधुनी.
हसायचा परि सभेत न कुणी
सूक्ष्म निरीक्षण येतां दिसुनी
आणि अस्खलितपर्णी न खामी.

२१

घरीं अमूल्यच तो ग्रन्थाशय,

स्पेन्सर, मोर्ले, लड्ड पुस्तकें,
लेख, चरित्रें, क्वचित् नाटकें,
परि न त्यांतलें एक फाटकें,
नीटनीटके फार महाशय.

२२

न रुचायाचें काव्यरसायन;

वस्तुस्थितिचीं ज्यांत न गमकें
अशीं जुळविणें सताल यमकें
श्रेयस्कर त्याहुन हे चरके,

देई अडके तरि सूत्रायण.

२३

मवाळ. हा जितका देशद्रोही तितकाच नॅशनॅलिस्ट म्हणजे टवाळ हा नाशनिष्ठ समजावयाचा. नेमस्त म्हणजे नियमाला अनुसरणारा. २१ खामी = कच्चेपणा उणीव, दोष. २३ सूत्रायण = सुताची कथा, गुण्डी.

शौक बुकांचा, परी न अवसर;
 अशिलांची वर्दीवर वर्दी,
 कामाचीही अलोट गर्दी,
 कायद्यांत हे पक्के दर्दी;
 अमदानीला कोठुन ओसर ? २४

पथ्य राहणी शिष्ट ठराविक,
 भोजन साधें साजुक नाजुक;
 नेमस्तपगामधें सदा सुख,
 घरीं 'डबल्टी' नव्हतें ठाउक
 -तर का गुपचुप ? बुजतिल भाविक. २५

कळपांत न कुणि खाई रन्जक
 निवडक रत्ने जेव्हां जमतीं.
 कांटे चमके जंव चमचमती
 उधळी मुक्ताफळें शीघ्रमति;
 अनश्लील ती भाषा, व्यञ्जक. २६

कवीश तो जो ध्वनिचा जनिता,
 गुह्यध्वनिविण बोल न रोचे,
 ददतां विद्वद्वर्य न खोंचे;
 वाक्स्वातन्त्र्यच तें सङ्कोचे
 कळपांत नको म्हणून वनितां. २७

२५ डबल्टी.— उल्लेखितांना लाज वाटूं नये म्हणून सागुती व कवट यास
 डबल्टी ('मटन्') व डबल जी ('एग') हीं साङ्केतिक नांवे आहेत.
 पत्नी या शब्दाची सुद्धां लाज वाटून 'वाइफ्' हा शब्द रूढ होऊं पहात
 आहेच. २६ रन्जक खाणें = कान्यावरील दारू जळून जाऊन (तोफ) न
 सु. २

रावबहादुर हे लोकप्रिय,
 नसती केवळ बोलघेवडे,
 तशीं मिरवतीं बहुत भेकडे;
 कण्ठीरव ! वल कण्ठ तेवढें—

सुधारणा पण यांची सक्रिय.

२८

मिळे म्हणूनच यांना आदर.

पहिली पत्नी जुनी पुराणी

मरतां अपुल्या बहादुरांनीं

सुन्दर विधवा केली राणी,

गाय काढिली पङ्कांतुन वर.

२९

(“ म्हणजे ? रूतलेली का पङ्की ? ”)

छे हो ! भाषा बोलायाची

सूक्ष्मपणें का तोलायाची ?

(“ भीति वाटते नव ध्येयांची.

अतिस्नेह हा पापच शङ्की ? ”)

३०

सुटणें. २७ कळप हा शब्द इङ्ग्रजी ' कलत्र ' पासूनच निघाला असेल काय ? थोडेंसें ध्वनिसाम्य असलें, आणि ओढूनताणून अर्थसाम्य दाखवितां आलें तर भाषान्तरें, अर्थान्तरें व रूपान्तरें यांची नोन्द ठेवणाऱ्या किचकट ऐतिहासिक पद्धतीची चिकित्सा व्युत्पत्तिशास्त्रांत कशाला ? कल्पकतेला ऐतिहासिक छाननीचा पायबन्द कशाला ? २८ कण्ठीरव = सिंह. २९ सुन्दर विधवा - लग्नपूर्व परिचयाच्या अभावीं मानसिक सौन्दर्याची जाणीव होणें अशक्य असल्यानें बाह्य सौन्दर्याला फाजील महत्त्व आल्यास नवल नाही. लग्नांत स्वार्थ नसतो असें आहेच कुठें ? लग्नें कांहीं परोपकारासाठीं होत नसतात. रुढि मोडून विधवेशीं विवाह करण्यांत दिसून येणारें नीतिधैर्य पत्नीच्या सौन्दर्यामुळें कमी महत्त्वाचें कां व्हावें ?

लग्न कां पुन्हा ? काय करावें ?

एक रथाचें चाक मोडलें

जाणें का कुणि म्हणुन सोडलें?

चाक पाहिजे नवें जोडलें;

वनितेविण का वनीं मरावें ?

३१

लग्नच का ? कुणि ठेवी दूषण.

कान्ताराची कोण पहाणी

करील, देइल समयीं पाणी ?

कान्ता सुखसोयींची खाणी,

अभिमानास्पद समाज-भूषण !

३२

पत्नी ढालच जणुं अब्रूची;

गृहदेवीच्या कृपाप्रसादें

अर्थचतुष्टय घरांत लाधे;

बाहेरिल विष गुप्त न बाधे

आणि फजीती हो गव्हूंची,

३३

निन्देचा जे शोधिति मोका.

‘ प्रेम असावें जुनेंच जडलें,

लग्न कदाचित् भागच पडलें,’

श्वान भुङ्गले जरि चहुकडले

तरी बड्यांस न पोंचे धोका

३४

निषेध परि पोंचला नभाला;

न भय, न लज्जा वाटे चित्ता,

३३ अर्थचतुष्टय. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष मिळून पुरुषार्थ होतो. स्त्रीचा स्वतन्त्र असा अर्थच नाही काय ? ‘ न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति. ’

समाजोन्नतीची नच चिन्ता; स्वतन्त्रतेचा गिरवी कित्ता पडतो त्यावर तुटून भाला; श्रीकवचावर परि बोधाटे.	३५
कीं वर्णोत्तम सुवर्ण निर्मळ समन्त्र पडतां त्याच्यावर जळ घाली आन्माराम जवें गळ होती गरिवांचे बोभाटे.	३६
असावयाचें ऐसेंच पुणें ! अप्रामाणिक कार्मठ्याचें अधिष्ठान राष्ट्रिय शाठ्याचें; दयानन्द, हितवादी यांचे हाल पहा की, कांहीं न उणें.	३७
परी सुधारक तेहि पुणेरी ! विधवालग्नाचे कैवारी, राजमान्य धनवन्त पुढारी आले घेउन अहेर भारी सुधारणेची ठोकित भेरी.	३८

३६ श्रीकवच, श्रीमन्तीचें चिखत. ३७ ' शठम्प्रति शाठ्यम् ' याला गीतेंतही आधार आहेच, ' ये यथा माम् प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्.' परंतु प्रतिपक्षास शठ ठरविणारा न्यायाधीश कोण तर खुद्द वादीच ना ? लोकहितवादींच्या दूरदर्शी मतांची खरी योग्यता टवाळकीला सोकावलेल्या महाराष्ट्रालां अजून व्हावयाची आहे; पण पुढें होईलच. दयानन्द सरस्वतीच्या कार्याचे पवाडे पुण्यांत आपल्या सम्प्रदायांतील राष्ट्रीय पक्षानें गाइलेले पाहून विनोदप्रिय (टवाळ !) विष्णु-शास्त्र्यांच्या आत्म्यास काय वाटत असेल वरें ?

(“ भटशाही ती गेली शिव शिव !
 बळजोरीचीं तीं सहगमनें,
 पतिमुक्तीस्तव तशींच वपनें,
 इङ्ग्रजींत या कोठुन खपणें ?
 धर्म नव्या संस्कृतींत निर्जिव !”

३९

“ काय करावें ? गेली सत्ता.
 भगवा झेण्डा पडला खालीं,
 शास्त्रार्थाची होय टवाळी,
 धर्माला कुणि नुरला वाली
 सुधारकांना द्याया लत्ता. ”)

४०

अध्याय दुसरा

रावबहादुरीण

पत्नी दुसरी सुशील नाजुक,
 नांव ठेविलें सुललित विमला,
 मुलें सद्गुणी झालीं तिजला,
 जिव गेलेला पोळुन निवला,
 पालवलें वटुनीहि पुन्हा सुख.

१

कोपऱ्यांत किति विधवा कुढती !
 कुटुम्बांत वा कष्टुन झिजती,
 गुर्वी-परिचारिकाहे दिसती,
 कुणि म्हणती त्या बहुधा अ-सती !
 शर्थ असो या लोकांपुढतीं !

२

२ गुर्वी = शिक्षकीण; परिचारिका = रुग्णालयांतील शुश्रूषा करणारी.

(“ ‘करुणा’मूर्ती घ्या जाणुनि या
पदर सावरुन जपुन कडेनें
जाणें, नयनीं पवित्र भेणें,
सहिष्णु वैराग्याचें लेणें,
या पुण्यावर चाले दुनिया. ”) ३

करुणास्पदता ही परवशता
मोडुन टाका एकच युक्ती; १
वेऊं द्या समतेची भुक्ती--
(“ -असुन पण्डरी द्याया मुक्ती,
परमा गति ही सन्निध असतां, ४

विधवादुःखा विशेष किम्मत ?
प्रौढ कुमारी या अविवाहित
का लग्नाला तयार नाहित ” ?)
[“ पुत्रापरि त्या ? कळे तयां हित. ”]

(“ लग्नपूर्व संन्यास असम्मत ! ”) ५

[“ खरें, परि न त्या कन्या आतां
ती शुभमङ्गल दानक्रीडा
अपमानास्पद वाटे पीडा:
स्वयमर्निर्णया अडवी व्रीडा,
रूढिभङ्ग हा एक त्राता. ”] ६

३ “ हीच पुण्याई मला चालवीते । अभिनिवेशें जग साङ्गते जगाते ” (काही-
तरी ९५) ४ ‘ मुक्तानाम् परमा गतिः ’ (भगवद्गीता). ५ ‘ प्राप्ते तु षोडशे
वर्षे पुत्रे मित्रवदाचरेत्. ’ ६ ‘ अष्टवर्षा भवेत् कन्या ’

अखण्ड करि ती विमला रोदन;
 रूढीला उल्लङ्घ्युं धजली,
 प्रेमाला आलिङ्गुन भजली,
 म्हणून ही गृहलक्ष्मी सजली,
 सौभाग्याचें कुणा नको धन ?

७

परि शोधावें कसें वुठें पण ?
 सहज जाहली ओळख त्यांची.
 शंमली हुरहुर तिच्या जिवाची
 जी एकान्तीं सन्तत जाचीं.

दूर पळालें जुनें सुनेपण.

८

विधिपूर्वक ती जडली मैत्री;
 कर्तव्याला वाव मिळाला,
 जीवनांत नव हुरूप आला,
 टवटवली ती वत्सल बाला

विहरे संसाराच्या क्षेत्रीं.

९

कपाळ मोठें, टपोर लोचन;
 पौरन्धिक सौन्दर्य डवरलें,
 सौभाग्याचें सुख मानवलें,
 घवघवलें वपु, विनयें लवलें,

भाषणामधें तोरा, खोंच न.

१०

पदर रेशमी लाल चकाके,
 पायीं जोडा लाल पुणेरी,
 चोळीवर जाकिट चन्देरी,
 मारी नथ भूषणीं अखेरी,

मौक्तिककान्ती वदनीं फाके.

११

नटणें व्हावें कां अस्तङ्गत ?

केवळ नटलेली न बाहुली,
जपे घराला दिव्य मारुली,
सुखद हिची सर्वास साउली,
रिझविण्यांत पतिमन पारङ्गत

१२

यजमान ने जरि कधि उत्कण्ठित.
समाजांत तीं दोषें फिरतां
समाधान अभिमान धन्यता
वाटुनि न ढळे हृदयस्थिरता,

प्रणय पहा लग्नोत्तर कुण्ठित.

१३

कधीं बडे कुणि येतां वक्ते,
पतिसङ्गें ती समेस जाई,
बोल न कळतां सक्त सजा ही !
मण्डपशोभेला न मनाई !

देखाव्यावर सारें धकतें.

१४

तिच्या मनाची पुरती खात्री,
स्वतः केवढे विद्वान् गाढे !
कांय स्त्रीमति त्यांच्या पाडें ?
आज्ञापालन कोडें वाडें

ही पतिनिष्ठा भवसुखदात्री.

१५

पांच बुकांचें कितिसें शिक्षण ?

मावळलें हळुहळू इडूग्रजी.

१४ धकणें = चालणें, निर्वाह होणें. १५ गाढा = थोर. कोडें वाडें = वाडें
कोडें = थोर कौतुकानें.

७३५१८ ... दि: ... काळ्य

१९२२ ... तों: दि: ... २६/३/५१

रावबहादुरीण - २५

- गरिब कामसू अशी फार जी,
तिला वाढती सदा काळजी
घरीं गड्यांचें जरि दुर्भिक्ष न. १६
- एकच असले नसले चाकर !
नसावयाचे बहुधा हुकमी,
रावविण्याचे श्रम ते न कमी;
इथें म्हणे जो तो ' उत्सुक मी . '
- मिळे पोटभर आधीं भाकर १७
- आणि मिष्ट वच अवक्रगामी,
शिवाय, त्यांचें दुखणें खुपणें
न हिच्या दृष्टीमधुनी चुकणें,
मुलाप्रमाणें त्यांना जणें,
कृतज्ञ ते मग सदा लगामीं. १८
- अभिजातांचें उदात्त सारें !
भिकारज्यांची दिसते सत्ता
राववून मारण्यांत लत्ता
उघड कुणाची जशि विद्वत्ता
- दुसऱ्यांचे देण्यांत उतारे ! १९
- वेळ पुरेना, कुठलें वाचन ?
गोविन्दाग्रज वा केशवसुत
प्रासेद्ध नावें इज होतीं श्रुत;
कधींमधीं ही वाची अद्भुत
- शिवलीलामृत वा रामायण, २०
व्यङ्गटरमणस्तोत्र सकाळीं.
इच्या गळ्यांतच देवपुजा ती,

गन्ध, पुष्प नैवद्य नि वाती ;
 -भोळी, भाविक ही लीजाती
 अनाथ देवांना साम्भाळी. २१

गाईची इज विशेष आवड
 जरि दुभत्यास्तव घरांत होती
 म्हैस जाफरावादी मोठी;
 गाय, क्किफायतशीर नसो ती,
 हवी घरीं, जरि झाली भाकड. २२

चुलींत टाकी हीच आहुत्या,
 आळशास उत्तेजन भारी,
 परी न विन्मुख जाय भिकारी,
 तोही येई मागिल दारीं.
 गमती ऐशा किती साड्गुं त्या ? २३

गळा हिचा वडु सुरेल कोमळ,
 कधीं घरगुती करुण कहाणी,
 कधीं तुक्याची मधुर विराणी,
 कधिं झोपाळ्यावरचीं गाणीं,
 सुस्वर ऐकुन लाजे कोयळ. २४

कधीं 'मुद्रिके राम टाकुनी'
 कधीं 'सखे गे सुरेख सङ्गम,'

२१ व्यङ्कटरमणस्तोत्र = देवीदासकृत व्यङ्कटेशस्तोत्र. २४ विराणी = विरहिणी -
 गीत. कोयळ = कोकिल. २५ मुद्रिके :—'मुद्रिके राम टाकुनी अलिस तूं
 कशी ?' (एक जुनें पद). 'सुरेख सङ्गम किती' माधवानुजांची कविता. सारीगम
 हे षड्ज, ऋषभ, गान्धार व मध्यम या स्वरांचे सङ्क्षेप आहेत.

शैली म्हणण्याची हृदयङ्गम
जरी न शिकलेली सारीगम;
नलगे आग्रह कराया कुणी. २५

प्रेमळ आग्रह विशेष वाकी
करावयाची ती इतरांना
म्हणत भोजनीं ' ध्याना ! ध्याना ! '
रुचिकर बनवी पदार्थ नाना,
सुगरण भारी ही सैंपाकीं. २६

सणासुदीला त्यांत पहा की !
वस्त्र रेशमी अङ्गावरतीं,
होय गोठतोड्यांची भरती,
कर्णफुलांवर भृङ्ग घसरती,
वाटे किञ्चित् रुतती वाकी. २७

साक्षात् कुलदेवी ही गृहिणी !
उषा वसन्तांतील मुखावर,
वात्सल्याचा हृदयीं सागर,
दक्ष चहुकडे ठेवी सावर,
तथापि जात्या भोळी हरिणी. २८

तीन मुलें तीं नक्षत्रोपम :
सवतसुता ती होती सरला
-दुजाभाव परि हृदीं न शिरला-

अजित हिचा अन् मागुन तरला
नांवे बङ्गाली ललितोत्तम.

२९

असाहि येई परन्तु अनुभव,
नांव असेना अम्बू, शङ्कर ? !
प्रेम माणसावर जडलें तर
नांवरूप तें हो प्रिय सुन्दर,
प्रेमाचा हा प्रभाव अभिनव.

३०

अध्याय ३ रा

सावधान

दिवस संपले बाळपणाचे,
दिवस नाचण्याबागडण्याचे,
क्षण रडण्याचे, क्षण हसण्याचे,
भातुकलीमधिं मन रमण्याचे,
खऱ्या सुखाचे ते दिन साचे !

१

सरला झाली गृहीतागमा;
गोरा मांसल अटकर बान्धा,
स्वभाव वत्सल सोशिक साधा,
थोडीही 'श्रीग' ची न बाधा,

अण्णांच्या भूषवी आश्रमा

२

२९ बङ्गाली नांवे बङ्गाली नव्हत. दूम मात्र बङ्गज कादम्बऱ्यांच्या मनोरञ्जनी रूपान्तरांच्या द्वारा बङ्गाल्यांतून आली. २ गृहीतागमा (G. A.)—प्रो. धोण्डो केशव कर्वे ('अण्णा') यांनीं स्थापिलेल्या हिन्दी महिला विद्यापीठाची बी. ए.च्या बरोबरीची पदवी.

निरोप घेतां असह्य तो क्षण !

अध्ययनाचें पवित्र तें स्थळ
त्रिलगुन राही जिवास केवळ;
तुटेनाच सम्बन्ध प्रेमळ,
मागें वळती सवाष्प लोचन.

३

साक्ष सविस्तर अबलास्थेची
पाहुनी बुडे मन आल्हादीं,
पहा एक पण खोली साधी,
अण्णा तेथें शिकवित आधीं-
मुहूर्तमेढच ती संस्थेची.

४

दूर सिंघगड आणि तोरणा,
मुठानदीच्या पाटाखाली
बागमळ्यांची दाटी झाली,
सदैव वखें हिरवीं ल्याली
अशी वनश्री खुले शोभना.

५

किती दाविती गुरु ते कळकळ !
रसज्ञ तार्किक नम्र विनोदी
कुणि शङ्कांतुन तत्त्वे शोधी,
हाय कुणी कवि ! कण्ठीं गोडी;
कुणि उद्योगी सदा धावपळ.

६

कोठुन कोठुन येती बाला,
सहजच धागेदोरे जुळती,
विभक्त होतां त्या व्याकुळती,

६. हे गुरु कोण कोण असावेत बरे ?

स्मृति शाळेची चिरमञ्जुळ ती,
स्मरते थोड्यांसच जरि शाळा.

७

अन्धुक भावी स्थितिचीं स्वप्नें,
सारे सुखकर मङ्गल वाटे,
गुलाब दिसती परी न कांटे,
हिरवळींतही लपति सराटे;
पाय टाकितां म्हणून जपणें.

८

घरास आली सरला बाला;
आनन्दीआनन्द जहाला,
हिचा लळा बहु भावण्डांला,
मायपित्यांना विचार आला
की आतां सुटल्यावर शाळा

९

क्रमप्राप्त तें विवाहबन्धन.
समाजांत त्यावीण न जागा,
परम्परेचा तगे न धागा;
म्हणति, ' चतुर्भुज व्हाया लागा '

१०

शुभमङ्गल हो क्रमप्राप्त तें !
तांत गळ्याला जरी न लागे,
पोर वाटली तरीहि भागे,
बहकायाची नच अनुरागे,
शास्त्र साङ्गती परी आप्त ते,
विवाह म्हणजे कन्यामेध न
आर्यकुमारी होतां उपवर

११

अविवाहितता न श्रेयस्कर;
करील भलतें कुणि वृत्तस्कर,
यद्यपि कन्या परक्याचें धन. १२

घाइ करावी कां पितरांनीं ?
विशिष्ट काळीं असतां जागें
जाहिरात नच द्यावी लागे,
वधूवरांचे जीवितधागे
जुळवायाचे, पण इतरांनीं. १३

आणि मुलीची गृहीत सम्मति !
मुवलक पैका, रूप जरासैं—
मागुन सगळें जमतें खासैं—
भय पत्नीसच, होइल हासैं,
जगांत बहुधा सुखी दम्पती. १४

(प्रीति—चारुता कां हे बघती ?
कालपरत्वे प्रीति उपजते,
त्याचपरी लावण्य सहज तें,
विवाहास मग मानस धजतें,
सहिष्णु आदर दे सुख जगतीं.) १५

सुख लाभे झिजतां सौहार्दे,
भाज्य परिस्थिति, भाजक आशा,
अनन्त शून्यांशांत दिलासा,

१२ 'अर्थो हि कस्या परकीय एव'. १३ सुशिक्षित पदवीधर स्त्रीवर 'वर पाहिजे' अशी जाहिरात समाजपद्धतीस देवविण्याचा प्रसङ्ग यावा ही गोष्ट अपरिहार्य असली तरी विवाह जुळविण्याच्या प्रचलित समाजपद्धतीस लाञ्छनास्पद होय.

अचूक देखा गणित-तमाशा,
भरलीं हीं शून्यांत परार्धे. १६

विवाहपेठच पुणें शहर हें !
मालाची चहुकडून भरती,
लहान मोठे सवदे ठरती,
बाप मुलीचे त्यांतच मरती,
तरुण झुराया नकोत विरहें. १७

[-“ आणि सुधारक बाप मुलीचा ? ”]
(“ म्हणजे मुलगी प्रौढ सुशिक्षित,
बसे तो तिचा पगार लक्षित,
आणि तिचें स्वातन्त्र्यहि रक्षित,
धर्म तिचा नच अतां चुलीचा. १८

सटवाईला हवा म्हसोबा
हवी म्हसोबासहि सटवाई,
थवेहि त्यांचे ठाई ठाई
परी विभक्तच-काय नवाई ?
सुधारणेची होई शोभा.”) १९

ठोसर होते परि चिन्तातुर,
मुल्की अम्मलदार हवा वर,
लड्ड पगारी सेनाडाक्टर,
किमान एखादा बालिष्टर,-
आले मेटीलाच बहादुर ! २०

निदान परदेशी शिकलेला

उमेद्वार पोशाखी फक्कड,

विलायती ती खर्चिक अक्कड—

[“ पती गवसणें कां हो अवघड
चारु सुशिक्षित त्या सरलेला ? ”]

२१

अहो, अशांना भलती किम्मत !

म्हणती, टाका सर्व निवारुन

झालें जें जें यात्रेमधि, ऋण,

असें पाहतां सड्कट दारुण,

कोणाची नच खचेल हिम्मत ?

२२

असावयाचा शिवाय मार्गें

विलायतेमधि गोरा गोन्धळ,

सुवर्णपुष्पांची मग ओन्जळ

घावी लागे म्हणत ‘ नको छळ ’ !

नच अनुरागें, पण उपरागें.

२३

हुण्ड्याला जो तो साम्भाळी;

शिक्षण झालें असो स्वदेशीं,

प्रथम परीक्षेमधें अपेशी,

चारु कुमारी न त्या पुरेशी

धन-योग पहा एकच भाळीं.

२४

२३ गोरा-गोन्धळ = सांबळ्या गोन्धळाचाच विदेशी प्रकार २३ ‘ चंद्रास
लागति कळा उपराग येतो ’ (रघुनाथ पण्डित). उपराग म्हणजे ग्रहण लागल्यावर
उपरति येणेंही स्वाभाविक आहे.

‘ कशास घेतां घातुक हुण्डा ? ’

बाप मुलीचा सचिन्त सुचवी,
परी दक्षिणा देउन उजवी;
खाच मुलाच्या लग्नीं बुजवी;
अर्थात् करुनी गडवडगुण्डा.

२५

[-“ सहन कां करा जुलूम असला ?
खतःस लावी भाव नराधम !
म्हणा, तयाचा नको समागम !
करा असहकारिता-पराक्रम ! ”]

छे ! शिकल्या तरि पोरी अवला !

२६

तरुण विधुर परि एक गवसले,
देशमुखाचें जुनें घराणें,
हिशेव चाले रुपये आणे,
कर्नाटक देशांत रहाणें
बारमधें वस्तानहि वसलें.

२७

विद्वत्ता तर होती जाडी,
फेलो कॉलेजांतिल डेक्कन,
करीत काही हौशी लेखन;
[-विज्वर ? पहिलें कार्ये !] खरें, पण
जमीनजुम्ला शेतीवाडी !

२८

करीत पद्यहि वाडेंकोडें
असोल नारळ ओबडधोबड;

२७ बार वकिलीचाही असतो व मद्यप्राशनाचाही असतो. २८ बाकी डेक्कन महाविद्यालयांत तिसऱ्या वर्गाचा उतारूही दैववशात् दक्षिणाधारी होऊं शकतो.

बिन्दुस्रावी ते कवि बोजड
 तोलित गणमात्रांचें जोखड;
 जोडे कीर्ती लिहून थोडें.

२९

लिहित लघुकथा-उसन्या साऱ्या !
 नांव मूळचें कां द्या वाया ?
 रूपान्तरकौशल्य पहा या !
 झेण्डा ज्ञानाचा उभवाया

अवश्य सिन्धूपार भराऱ्या.

३०

मनोरञ्जनीं त्या हृदयङ्गम

विवाहविषयक त्यांच्या गोष्टी,

२९ असोल नारळ. अन्वयार्थाची सक्तमजूरी करून घामाघूम झाल्यावर नारिकेलपाक म्हणजे कवितेचें खोत्रें अमृततुल्य वाटल्यास नवल नाही. २९ बिन्दुस्रावी. “ अगदीं प्राथमिक अवस्थेंत व अल्पस्वल्प रचना करणारे होत-करू कवि, कीं ज्यांना त्यांच्या रचनेच्या तुटपुजेपणामुळें बिन्दुस्रावी कवि असें नांव देणें अगदींच अस्थानीं होणार नाही ” (प्रो. श्री. नी. चापेकरं, तटस्थाचे विचारतरङ्ग ४०) प्राचीन मराठी कवींच्या रचना—सिन्धूपुढें आधुनिक लिखाण खरोखरच बिन्दुवत् वाटतें ! ३० मराठींतील किती तरी नामाङ्कित लघुकथालेखक वस्तुतः रूपान्तरकारच आहेत. १०-१२ वर्षांमागें कै. कृ. के. गोखले यांनीं विविधज्ञानविस्तार व मनोरंजन यांत भाषान्तरित, रूपान्तरित व स्वतन्त्र या विषयावर मोठाच वाद माजविला होता. याच विषयावर अलीकडे जो वाद उपस्थित झाला आहे त्यांत प्रो. वि. स. गोगटे म्हणतात, “ प्राचीन अगर प्रचलित वाङ्मयांतून कल्पना घेऊन त्या रङ्गविणें यास जर चोरी म्हणावयाचें असेल तर जगांतील ९९ टक्के वाङ्मय चोरीवजा आहे असेंच म्हणावें लागेल...प्रतिभा ही कांहीं आकाशांतून उतरत नसते. स्वतंत्र बुद्धि म्हणजेही एखादी सर्वस्वी संस्कार-शून्य अशी दैवी शक्ति नव्हे. रचनेंतही पुष्कळ कौशल्य अगर स्वतन्त्र बुद्धि लागत असते ” (विविधवृत्त, ता. १९-१२-१९२७).

- प्रीति त्यामधें सात्विक मोठी,
 -लिखाण पण का हृदयकसोटी ?
 कुतुके सरलाचित्त - विहङ्गम. ३१
- रङ्गराव येऊन पहाया
 भाषण थोडें चहावरोवर-
 अर्ध्या घटिकेमधें खरोखर
 कसें कळावें हृदय अगोचर ?
 चहाफराळ न गेला वाया. ३२
- म्हणजे, तो वाङ्निश्चय झाला.
 वधायला तर इष्टच तें स्थळ
 मनुष्यास तर युक्तीचें बळ,
 भविष्य हातीं प्रभुच्या केवळ,
 श्रद्धा यास्तव हवी जिवाला. ३३
- [“-वाव कुठें अनुरञ्जनास तो ? ”]
 असे वाव, पण तो लग्नोत्तर,
 प्रणयविलासच दिसे घरोघर-
 भीति पुन्हा झाल्यास अगोदर,
 गळ्यास घालायचा फास तो. ३४
- शिवाय, आलें जरि न मोडतें,
 हमी सुखाची प्रणय न घेई;
 त्रितुष्ट मित्रांमधेहि येई;
 युरोपीय दम्पतींमधेही
 घटस्फोट का उरस्फोट तें ! ३५

इकडे घेती वडिल दक्षता;
 करणीवाचुन शर्त न दुसरी,
 रुसव्याला पण गोफ तिपदरी,
 त्याविण बद्ध न नवरा-नवरी,
 हो शुभमङ्गल पडुन अक्षता.

३६

लग्नीं न टिके सुधारणा-पण;
 न रुचे जरि एकत्र नहाणें,
 घेणें देतां घास उखाणे,
 विड्या तोडणें, चुळा टाकणें,-
 वरपक्षाचा वरचश्मा पण.

३७

घटि झालीची कटुतम झाली !
 आईचीं नयनें डबडबलीं,
 वृत्ती जनकाची गडबडली,
 वरात गर्जत बाहिर पडली,
 आणि शून्यता घरांत आली.

३८

अध्याय ४ था
 सुशीला देवी

[“ देशमुख का अपुले नायक ? ”]
 (“-परि ते धीरोदात्तच कोठें
 घराण्यामुळें यद्यपि मोठे ? ”)
 [“ नर्मदेंतले परन्तु गोटे
 होती ना शिव आणि विनायक ? ”]

१

नायक अमुचा असे सुधारक,
नांव तयाचें वासू राजे,
परिस्थितीला नांव न साजे,
छात्रगणीं हें परन्तु गाजे,
कराल पुढती तुम्हीच पारख. २

कायस्थ प्रभु-न म्हणा परभू !

—(“ ब्राह्मणास परि म्हणा काय भट ? ”)

[“ कारण अपुलें ठिसूळ मनगट.

खटनट त्याशीं व्हावें खटनट,

अन् शम्भूशीं व्हावें शम्भू, ३

अन् झब्बूशीं व्हावें झब्बू ! ”]

गुणरूपानें प्रभू बरोबर,

कलमशूर तलवारवहादर,

कां वाटावा कुणा अनादर,

शिवरायी तो, परी न ढब्बू. ४

राघोवाचा सखाराम हरि,

स्वामिनिष्ठ चिटणीस पहा जी

३ खटनट. 'खटनटाशीं व्हावें खटनट' (दासबोध) ४ झब्बू - पृ. २ वरील तळटीप पहा. शम्भु = भोळा साम्र. ५ सखाराम हरि गुप्ते, अम्बेगांवकर, मानाजी फाकडे, धोण्डी वाघ, गोपाळ गोविन्द पटवर्धन यांच्या तोडीचा धारराव राऊत, स्वामिभक्तीचा पुतळा, राघोवाचा कैपक्षी व ब्रारभाईचा कट्टा वैरी. याचें चरित्र वाचून अत्यादर व विषाद यांनीं अन्तःकरण द्विधा होतें. हा एका पत्रांत म्हणतो, "निदान जें मागतील तें इड्ग्रजास देऊं. राहील तीच दौलत करूं; परन्तु नवाब-सुद्धा फितुरियांचें (ब्रारभाईचें) पारपत्य घडे तेच गोष्ट करावी यांत श्रीमन्तही कबूल आहेत." राजवाडे मइसा. १२।८९.

किंवा हिरडसचा प्रभु बाजी,
खिण्डीत पडे होउन गाजी,
ऐशीं नांवे वन्द्य कितीतरि ! ५

पिता वासुचा हुशार होता,
न्यायमन्दिरीं केली दौलत,
-खात्याला त्या असते सौलत,
मदिरा-मदिराक्षीसह लोळत
पडतां काळें दिधला गोता. ६

वालाभिज्ञ तद्वृत्ति मधुर ती,
स्वताहि सौन्दर्याचा पुतळा,
कब्रूल, नव्हता तान्दुळ धुतला,
परी किती तो थोडा जगला ?
अखेर झाली असती उपरति ! ७

अकालींच होउन निष्काञ्चन
उदार तो शृङ्गारसमाहित
मेला, गेला कुठें न माहित,
मृतास मागिल कुठुन हिताऽहित ?
मुक्त झालिया मार्गे काच न ! ८

वासु तेव्हां गोजिरवाणा
होता बालक चौ वर्षांचा,
आठव तो मागिल हर्षाचा

७ उपरति. - पुढील आयुष्यांतील साधुतेमुळेच कित्येकांच्या पूर्वायुष्यांतील पापराशीवर पाञ्चरूप घालण्यांत आलेले असते. ८ शृङ्गार-समाहित=शृङ्गार-परायण.

- जामिन पुढल्या उत्कषाचा,
खेळाडू तितकाच शहाणा. ९
- वय न आइचें अधिक विसाहुन,
अजुन कोंवळी मुखीं नव्हाळी
तों येई संन्यास कपाळीं;
श्रेष्ठ खरा, पण काय अकाळीं ?
सती हरीच्छा राही साहुन. १०
- जीव एकटे येती जाती,
गमे हवा सहवास उशाला
जगती असली जरि पडशाला;
नश्वर सहचर हवा कशाला
जिथें तिथें प्रभु जर साड्गाती ? ११
- अनाथास हरि देई आश्रय;
सौभाग्य तिचें हो अस्तङ्गत
तर विद्येची धरून सङ्गत,
ती हो शुश्रूषापारङ्गत
मानी देवी तिज रुग्णालय. १२
- कधींच न करी काही अविहित,
शुद्ध राहणी निरलस साधी,
कर्तव्याला तत्पर आधीं,
न घे कुणाची विकत उपाधी
कार्य आणि हरि--भक्ती माहित, १३

१० नव्हाळी = नवता, यौवनारम्भाची कान्ति, मृदुता व सफाई. ११ पडशाला
= पान्थाचें हङ्गामी विश्रांतीचें स्थान.

आणि कधींतरि वावा लेले;
 वामूचे ते मुख्याध्यापक,
 अड्यारीसन्देशश्रावक,
 धर्मनिष्ठ अन् बुद्धि व्यापक,
 भवसुखास मुकले--विटलेले. १४

मागें जो निज नावें ठेवी
 पुढें मिई तो पाहुन सुन्दर
 प्रशान्त हें वैराग्य निरन्तर,
 भूतदयेची सरिता मन्थर,
 रुग्णालय तिज मानी देवी. १५

रोगी हो तिजसन्निध बालक
 देव जसा अनसूयेपुढतीं;
 मिरे--शारदेपरि ही युवती
 प्रशुभ्रवसना गौरी सुदती
 दुःखार्ताची वत्सल पालक, १६

रक्तकूसज्योति अहो ती !
 मरणाची तिज नव्हती भीती,
 युद्धक्षेत्रीं काम करी ती,
 गड्गाभागीरथी परी ती
 उदासीन पतिविषयीं होती; १७

१४ अड्यारीसन्देशश्रावक. स्वतंत्र बुद्धीनें ब्रह्म-विद्येचा अभ्यास करूं इच्छिणारे अनेकदा श्रद्धधान श्रावक म्हणजे केवळ श्रवण-भक्ति करणारे होतात. थिऑसॉफिस्टांचें माहेर-माताजींचें घर-मद्रासजवळ अड्यार येथें आहे. १६ राजपत्नी सन्त मिराबाई. १७ रक्तकूस. घायाळांची शुश्रूषा करणारी 'रेडक्रॉस' ही

- आणिक होती थोडी निर्घृण.
 जरा मुलाचे लाड करावे
 मानस त्याचें समजुन घ्यावें,
 स्निग्ध अभय तें त्यास पटावें,
 तिच्यांत नव्हता तो गुण मसृण. १८
- कधिं होळी, कधिं रङ्गदिवाळी,
 फूलपाखरावाणी नखरा,
 नटण्याच्या त्या नवनव्या तन्हा,
 तन्हेदार बुचड्यावर गजरा,
 अन्दरकी तर बात निराळी- १९
- अशा क्रमाचा तिज तिटकारा.
 करड्या शोधक नजरेखालीं,
 तिच्या वासुची प्रगती झाली,
 आशापूर्तीच्या सुखकालीं
- वसला कालाचा फटकारा २०
- ऐकुन वासू झाला मॅट्रिक,
 आणि मिळालें विद्यावेतन,
 होय सुशीला शान्त अचेतन;
 शून्य तत्क्षणीं मातृनिकेतन,
 - हाय काळ हा कैसा खाटिक ? २१
- वासूवर हा प्रसङ्ग पहिला. '
 कोमल नेत्रीं केली वृष्टी,

संस्था जगभर पसरलेली आहे. १८ मसृण = स्निग्ध, मृदु. १९ तन्हेदार, टूमदार ' फॅशनेबल ' या अर्थी.

पुढें तिच्यांतुन पाही दृष्टी
भव आशांनीं सजली सृष्टी
शोकपूर ओसरतां वहिला. २२

धरी पुण्याचा वासू रस्ता,
विद्येची तिथ अफाट पोई
विविध मतांच्या वधुनी सोई
शिधा कुणाला, कुणा रसोई;
संस्कृतिची पण काय अवस्था ? २३

जिकडे तिकडे मण्डळ, संस्था—
रुमाल, डगला, शिष्ट उपरणें,
कांहीं पोपटपञ्ची करणें,
बेतावातानें घर भरणें.
भाव हा पुन्हा—लय लय सस्ता. २४

ज्ञान सुलभता ध्येय जो गणी,
लिही तो टिपा, लठ्ठ पुस्तकें
तोल मोल तें कोण करूं शके ?
विद्यार्थिश्रम होती हलके.
कुणी सफेदी - रङ्गरोगणीं २५

२२ वहिला, सत्वर, त्वरेनें; गुजराथी 'वेहला' पहा. २५ सफेदी इत्यादि.
— कांहीं शिक्षणसंस्था म्हणजे संस्थानेंच होऊन बसलीं आहेत. नाना
खटपटी करून स्वतःच्या वा पूर्वजांच्या पुण्याईनें पैका मिळविणें व इमारती
उभ्या करणें हें काम, शिक्षणसंस्थांच्या स्थितीकडे पाहिलें, तर मानस-
सरोवरांतून विद्यासिन्धु चालू करण्याइतकेंच जवळ जवळ महत्त्वाचें आहे. जो ज्या

रस्तेबन्दींतच अभिमानी !

परी पसरलें हें विद्यालय
सुचवी का हें विद्येचा लय
जोंवर गुरु हे थोर महाशय
कर्तव्याचे दास इमानी ?

२६

ज्यांना मोहीना नश्वर धन,
आवड म्हणुनी जे अध्यापक
झाले ठेवुन दृष्टि व्यापक
रुचे न ज्यांना बाह्य झकापक

ऐसे रॅड्लर अन् पटवर्धन,

२७

नच बहुवेषी वा कलिकारक !

मूर्ति भव्य, सम उञ्ची जाडी,
दोघांचे आवाज पहाडी,
सारखीच वर्गांत धडाडी,

दोघे नास्तिक आणि सुधारक.

२८

मात्र सुधारक नच पोशाखी !

परिटघडीचें ध्यान शिष्ट तें,

कामास पात्र असेल तें काम त्यानें करावें; परन्तु जगांत पैका सर्वशक्तिमान् म्हणून विद्येच्या पवित्र क्षेत्रांतही अर्थोत्पादकानें ज्ञानदानाचें पवित्र कार्य करणाऱ्यास कमी लेखून त्यावर अरेरावी गाजविणें अनर्थावह होय.

२८ Wrangler= भाण्डकुदळ; केम्ब्रीज येथील गणिताच्या परीक्षेंत पहिल्या वर्गांत उत्तीर्ण होणारा. डॉ. र. पु. परांजपे हे पहिल्या वर्गांत पहिले आल्यानें सीनियर रॅड्लर झाले. बहुवेषी, -पोशाखाच्या बाबतींत प्रो. वासुदेवराव पटवर्धन कसे कट्टर उपयुक्ततावादी होते त्याचें वर्णन करण्याची जरूरी नाहीं. २९ ज्याप्रमाणें सारेच राष्ट्रीय ऐहिक बढतीची आशा नसल्यामुळें लोकमान्यतेसाठीच

मत्स्य, सनातन भक्ष्य इष्ट तें,
आततायिपण हृदीं तिष्ठतें,
वदनीं हस्तीदन्ती झाकी. २९

बढतीसाठीं नृपप्रशस्ती,
वरतीं गोरे पाय चुरावे,
खालीं धारेवरी धरावें,
गौरवचन तें प्रमाण घ्यावें,
नच नेमस्ती ही ! ही मस्ती ! ३०

शिवाय, असती नास्तिक कच्चे,
'अन्य कोण मज परि?' हा तोरा
न टिके पडतां सौख्यमनोरा,
नवस पुढें मग गण्डादोरा;—
हे दोषे पण पक्के सच्चे. ३१

वरिष्ठ, कर्ता, परी न नखरा,
सुल्तानीची हाव न पोटीं,
आत्मश्लाघा क्वचितच ओठीं,
कृष्णनीति कलिवन्द्य नको ती,
न पशुपाल; हा शिशु-पाल खरा! ३२

(" कृष्णच परि ते त्यास निवारी
येतां भक्तांवर किटाळ तें,
धरि गोवर्धन छत्र बाल तें,

जहाल झालेले नसतात; त्याचप्रमाणें सारेच सुधारक वा नेमस्त जिह्वालौल्यासाठीं
वा नवी प्रतिष्ठित दूम म्हणून वा श्रीयुत राजमान्यतेसाठीं उदारमतवाद्यांच्या कळपांत
शिरलेले नसतात. ३१ अन्य कोण—' कोन्यो ऽ स्ति सदृशो मया ' (भगवद्गीता)
३२ पशु-पाल—' प्रिन्सिपाल, शिशुपाल कीं पशुपाल ' (टिळकांचे राजकीय

रस्तेबन्दींतच अभिमानी !

परी पसरलें हें विद्यालय
सुचवी का हें विद्येचा लय
जोंवर गुरु हे थोर महाशय

कर्तव्याचे दास इमानी ?

२६

ज्यांना मोहीना नश्वर धन,
आवड म्हणुनी जे अध्यापक
झाले ठेवुन दृष्टि व्यापक
रुचे न ज्यांना बाह्य झकापक

ऐसे रॅड्लर अन् पटवर्धन,

२७

नच बहुवेषी वा कलिकारक !

मूर्ति भव्य, सम उञ्ची जाडी,
दोघांचे आवाज पहाडी,
सारखीच वर्गांत धडाडी,

दोघे नास्तिक आणि सुधारक.

२८

मात्र सुधारक नच पोशाखी !

परिटघडीचें ध्यान शिष्ट तें,

कामास पात्र असेल तें काम त्यानें करावें; परन्तु जगांत पैका सर्वशक्तिमान् म्हणून विद्येच्या पवित्र क्षेत्रांतही अर्थोत्पादकानें ज्ञानदानाचें पवित्र कार्य करणाऱ्यास कमी लेखून त्यावर अरेरावी गाजविणें अनर्थावह होय. २८ Wrangler= भाण्डकुदळ; केम्ब्रीज येथील गणिताच्या परीक्षेंत पहिल्या वर्गांत उत्तीर्ण होणारा. डॉ. र. पु. परांजपे हे पहिल्या वर्गांत पहिले आल्यानें सीनियर रॅड्लर झाले. बहुवेषी, -पोशाखाच्या बाबतींत प्रो. वासुदेवराव पटवर्धन कसे कट्टर उपयुक्ततावादी होते त्याचें वर्णन करण्याची जरूरी नाहीं. २९ ज्याप्रमाणें सारेच राष्ट्रीय ऐहिक बढतीची आशा नसल्यामुळें लोकमान्यतेसाठीच

मत्स्य, सनातन भक्ष्य इष्ट तें,
आततायिपण हृदीं तिष्ठतें,
वदनीं हस्तीदन्ती झाकी. २९

बढतीसाठीं नृपप्रशस्ती,
वरतीं गोरे पाय चुरावे,
खालीं धारेवरी धरावें,
गौरवचन तें प्रमाण घ्यावें,
नच नेमस्ती ही ! ही मस्ती ! ३०

शिवाय, असती नास्तिक कच्चे,
'अन्य कोण मज परि?' हा तोरा
न टिके पडतां सौख्यमनोरा,
नवस पुढें मग गण्डादोरा;—
हे दोघे पण पक्के सच्चे. ३१

वरिष्ठ, कर्ता, परी न नखरा,
सुल्तानीची हाव न पोटीं,
आत्मश्लाघा क्वचितच ओठीं,
कृष्णनीति कलिवन्द्य नको ती,
न पशुपाल; हा शिशु-पाल खरा ! ३२

(" कृष्णच परि ते त्यास निवारी
येतां भक्तांवर किटाळ तें,
धरि गोवर्धन छत्र बाळ तें,

जहाल झालेले नसतात; त्याचप्रमाणें सारेच सुधारक वा नेमस्त जिव्हालौल्यासाठीं
वा नवी प्रतिष्ठित दूम म्हणून वा श्रीयुत राजमान्यतेसाठीं उदारमतवाद्यांच्या कळपांत
शिरलेले नसतात. ३१ अन्यकोण—'कोन्यो ऽस्ति सदृशो मया' (भगवद्गीता)
३२ पशु-पाल—'प्रिन्सिपाल, शिशुपाल कीं पशुपाल' (टिळकांचे राजकीय

- काय करिल मन मृदु मवाळ तें?"))
 दण्डक - शिस्तीचे कैवारी ३३
- उदार नामाङ्कित परान्जपे,
 पुरेच वर्णन जरि हृदयङ्गम.
 पटवर्धन परि विरोधसङ्गम,
 काव्यगुणाचा जिवन्त उद्गम,
 वार्द्धक्यां जो शैशवा जपे. ३४
- भावबळें ज्वालामुखि पर्वत,
 परी शिरावर बर्फाचा थर,
 अरुण कान्ति त्या भव्य मुखावर,
 हृदय कसें तें? प्रसून, पत्थर!
 आणि गिरा? मधुधारा, कर्वत! ३५
- जीवन तर 'सारेच विलक्षण!'
 आतिथ्याचा ठळक न सद्गुण,
 परि न घेतलें पैचेंही ऋण
 प्रसङ्ग आला कसाहि दारुण.
 दृष्टि दूरवर, फार विचक्षण. ३६

लेख ३।४६६). ३३ दण्डक-शिस्त = 'लॉ अँड ऑर्डर.' ३४ 'वार्द्धक्यां निज शैशवास जपणें बाणा कवीचा असे' (केशवसुत). ३६ 'सारेच विलक्षण!' ही कादम्बरी सम्पादकाच्या मागणीप्रमाणें हस्याहस्यानें लिहिली जाऊन क्रमशः मासिक मनोरञ्जनांत प्रसिद्ध होत होती. परन्तु कांहीं श्रीमन्त व प्रतिष्ठित म्हणून मासिककाराला वन्द्य अशा व्यक्तींची तीत गर्भित निन्दा होत आहे अशा भीतीनें मागणी थाम्बून ती कादम्बरी बन्द पडली. 'निदान पुरी तरी करून कां ठेवीत नाही?' असा एकदा प्रश्न विचारला असतां वासुदेवरावांनीं 'खोचदार' स्मित करून सवाल टाकला, 'कादम्बरीचें नांव काय? 'सारेच विलक्षण'! झालें तर!'

म्हणायचे परि 'व्हा हो वेडे !

का होतां बाजारशहाणे ?

ध्या वर सत्राणें उड्डाणें ' !

देत यापरी आवेशानें

स्वर्णमालिनीवसन्तवेडे !

३७

लेखन लहरीवर अवलम्बित,

काहि म्हणो कुणि त्यास अडविणें,

खिण्डारीं एल्गार चढविणें

निशाण सत्याचेंच उभविणें,

लोक बघुन हें होत स्तम्भित.

३८

भावगीत ध्या किंवा नाटक,

तरुणापेक्षां तरुण होउनी

नोकझोक अभिनयें दावुनी

प्रसङ्ग देती थेट वठवुनी,

खोडसाळ मग गमतीची टक,

३९

३७ ' थोडेसे वेडे व्हा वेडे ! ' (प्रो. पटवर्धनांचा लेख, मनोरञ्जन, जुलै १९१४; फुलांचा ताटवा, ४२). सत्राणें = जोरानें. " सत्राणें उड्डाणें हुड्कार वदनीं " (रामदास). ' वसन्त ' हें पटवर्धनांचें कवितेंतील टोपण नांव. सुवर्ण-मालिनीवसन्त ही एक मात्रा आहे. ३८ एल्गार = हल्ला. सत्याचेंच निशाण. — वन्दनीय विभूतीच्या चरित्रांतही सत्य त्या विभूतीला कमीपणा आणणारें अतएव अप्रिय असलें तरी अधिक वन्दनीय व अनुपेक्षणीय आहे. या आग्रहामुळेंच गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या दुसऱ्या लग्नाच्या हकीकतीविषयीं त्यांच्या बंधूनीं केलेला खुलासा पटवर्धनांनीं ग्राह्य मानला नाही आणि गोखले यांचें विस्तृत चरित्र लिहिण्याची कामगिरी मनोरञ्जनानें पटवर्धनांस साङ्गितली होती, ती विनंती मग रद्द करण्यांत आली.

आणिक पुनरुक्तीचा मारा.

कुणाकुणाची उडून गाळण
हसती वर्गामधि सारेजण
घोष टिके पण तो दोन क्षण,
विद्यार्थ्यांवर फार दरारा.

४०

व्यक्ति खरी ती ! अन् ती विरळा,
जी नव रुजवी हृदयीं सृष्टी !
नाहीतर मग रस्तोरस्तीं
पखाल घेउन असती भिस्ती
बसवायाला घडिभर धुरळा.

४१

खन्या गुरूंचा परी अनुग्रह
घ्याया वासू पुण्यास आला.
मर्यादा नहि तत्क्षितिजाला;
भव परि सुखदुखाचा काला,
उच्चीचे नच सदाकदा ग्रह.

४२

अध्याय पांचवा

महाविद्यालय

काळ छंडीचा छम छम आज नं,
न बुजायाची तिची आठवण,

४१ विद्यार्थ्यांच्या मनोविकासावर व चारित्र्यावर ज्यांच्या शिक्षणपद्धतीचा विद्वत्तेचा व चारित्र्याचा उच्च संस्कार होतो असे ज्ञानपिपासु आचार्य किती निघतील ?

कोण म्हणे तें रम्य बालपण ?
 अतां रम्यतम खरा काळ पण,
 पोर बने जव शिष्ट सभाजन. १

आणि सुख न हें मानिव लटके.
 जातां दडपण निघुन मनाचें
 बेफिकिरीचें स्वैरपणाचें
 नसानसांतुन वारें नाचे
 हृदयीं बसती मधु मधु चटके. २

छात्रनिवासीं और मजा ती,
 अभ्यासाची टड्गळमड्गळ !
 सुग्रासाची पालट—चड्गळ,
 भूक वाढवी विवाद तुम्बळ.
 दिन गमतीचे भुरकन जाती. ३

कुणी वाजवित वैसे अलगुज,
 न्हाणींत कुणी लकेर मारी,
 टेनिसची कुणि करी तयारी
 वर्ग बुडवुनी ऐन दुपारीं.
 वृक्षतळीं सायन्तन कुजबुज; ४
 सान कालवा नागमोड तो,
 वरी दुतर्फी शीतळ छाया

१ 'छडी लागे छमछम। विद्या येई घम घम' (जुनां आहणा). 'रम्य तें बालपण देइ देवा' (श्री. कृ. कोल्हटकर). ३ पालट = 'चेन्न, छात्रभोजनालयां-तील रुचिपालट म्हणून होणारी मेजवानी. पालटी दोन होतात-हलकी व जड. जड पालटींत भारी खर्चाचें पक्कान असतें; आणि ती सदस्यांतील बहुमतानेंच ठरते.

एकान्त मिळे, जाय न वाया,
पुलाजवळ हृद्योग गोड तो.

५

जवळ टेकडी पसरे धूसर,
पश्चिमवारा ये सुखदायी,
मोकावरुनी ठायीं ठायीं
बसती दृश्यांचे अनुयायी
पुणे पसरले दिसे दूरवर.

६

नदीजलाच्या प्रसरापाशीं
येरवड्यांचा गिड्डा डोड्गर,
वर जणुं मुक्तामन्दिर सुन्दर,
चान्दमुगुंट वा मिल्हिशिरावर—
‘पर्णकुटी,’ पण इन्द्रविलासी!

७

दौड करी कुणि वाडेंकोडे;
माण्डचोळणा, सद्रा खाकी,
घामाचे वर ढाग पहा की,
तालावर तो धापा टाकी,
बजरडूग असे परन्तु थोडे.

८

पहायचे कुणि चलत् चित्रपट;
पाश्चात्यनटी ‘मुक्ता ढवळे’
रसिक सु-वरगण तिजवर हुरळे,

६ मोक = डोड्गराचें गण्डस्थळ. ७ पर्णकुटी, कै. शेट विठ्ठलदास दामोदरदास ठाकरसी यांचें येरवडेश्वराजवळील भव्य निवासस्थान. ९ मुक्ता ढवळे = पर्ल व्हाईट या विशेषनामाचें मराठीकरण. शुद्धीकरणाभिनिवेशास रुचेल आशी अशा आहे.

पाठविती अभिनन्दन उधळे,
सही-छबी मिळवाया खटपट.

९

रङ्गभूमिचा 'राजहंस' तो,
उचलति रमणी ज्याचा नखरा,
पोशाखाच्या माशूक तन्हा;
गाय साभिनय असा न दुसरा;
झरे प्रीतिचा सकरुण रस तो.

१०

लबाड लाडिक डोळे हसती,
कुन्दकळ्यांची नाजूक वेणी
ऐशी अधरीं दन्तश्रेणी,
मानलचक ती तरुजिवघेणी,
भोळिं खुळीं रङ्गांत गवसती
यास नको का द्याया आश्रय?

ललित कलांचा विकास कैसा
होइल गाडुन टाकुन पैसा ?
निघिवर नागापरी न बैसा,
अर्थशास्त्र हें म्हणे, 'करा व्यय.'

१२

या नटीचें एक डुकर फार लाडकें असे, त्यामुळे 'डुकरापुढें मुक्ता' या म्हणीचा अर्थ विपर्यस्त होऊं पहात आहे. या चित्रपटनटीचें महत्त्व त्यांच्या वेतनाप्रमाणें त्यांच्या पत्रव्यवहार करणाऱ्या चाहत्यांच्या सङ्ख्येवरही अवलम्बून असतें. १० राजहंस = प्यारा पञ्छी; प्रिय पात्र. " कर राजहंस पाखरा छातिचा कोट " (प्रभाकर.) ११ ' भोळिंखुळीं गवसति जीं धनिक वणिक बाळें ' (सं. संशय-कल्लोळ). १२ करा व्यय.—हिन्दुस्थानांत सोन्याच्या पृतीवर अर्थोत्पादक धन्दा करण्यापेक्षां दागिन्यांत वा भूमींत द्रव्य अव्यय ठेवण्याकडे लोकांची वेडगळ प्रवृत्ति आहे अशी अर्थशास्त्रज्ञांची ओरड आहे.

बेपर्वाई तितकी खात्री;
 जवळ परीक्षा येतां कामीं
 येई घोकम्पट्टी नामी,
 उसन्त पळहि न ल्या हड्गामीं,
 चहा चहाची मग अपरात्रीं. १३

पहा उलटतां मध्यनिशा ती,
 दिसे तमाचा अथाड्ग सागर,
 छात्रालय जणुं जहाज, त्यावर
 प्रकाशमाला विलसे सुन्दर,
 श्वासहि जणुं अवरोधी शान्ती. १४

आणि एरव्ही वाटे कैकां,
 ऋडेचा पोशाख करूनी
 जावें आयुध करीं धरूनी
 पायचाकिवर ताठ वसूनी
 मिळे आयता मासिक पैका. १५

तरि कुणि जाती थकवुन वाक्या
 हवेवरी देऊन हवाला,
 आणि तळतळे घेणेवाला
 निन्दित विद्येला, दैवाला;
 शिष्टांचा हा खर्चिक खाक्या. १६

वासूंत न परि ही शिष्टाई.
 पोटापुरतें विद्यावेतन
 वसे त्यांत चैनीचा बेत न,

भरीस घरभाडें वा शेत न ;
नसे शिकवणीचीहि कमाई. १७

होतकरू पण होता वासू;
ललितकलांची आवड मोठी,
उत्कर्षाची इच्छा पोटीं.
- हाय परी स्वातन्त्र्य-सचोटी!

प्रेमळ तितका प्रेमपिपासू. १८

आईविषयीं असीम आदर,
पोटाग तिची गुप्त परी ती
बाह्य वर्तनीं कठोर रीती
सदा उपजवी पवित्र भीती,
खुल्या प्रीतिचा परी न पाझर. १९

अठराची ती उमर सुमारें,
दिसे अङ्गलट ही शेलाटी
वेताची जणुं लवचिक काठी;
भव्य कपाळीं कधीं न आठी.
टपोर डोळे सतेज घारे. २०

ठळक सरळ हें नाक जसें वच.
मुखचर्येवर कोमल राजस
स्वामिमान सुप्रसन्न सालस
जरा हूडपण जिगीषु साहस
कृष्ण कुटिल परि एकच-ते कच ! २१

१९ पोटाग=पोटांतील आग, ममता (विशेषतः आईची). २० शेलाटा=
सडपातळ.

पोषाख सुती, साधा बाणा,
धोतर नेसुन मारी काचा.
धोतरावरी स्वतः धुण्याचा
रङ्ग मोतिया विलसे साचा,
पार्यीं कोल्हापुरी वहाणा. २२

कींव तयाची अजव खरोखर,
केविलवाणा कुणी विक्रयी
दिसतां हा कळवळून हृदयीं
घेई कांहींतरि त्या समयीं,
जरि न वस्तु उपयुक्त मनोहर. २३

भिकाऱ्यास परि न दे दुगाणी,
लागे उचळूं ओझें दुर्धर,
उचली रस्त्यामधला पत्थर;
भूतदयेचा त्याचा निर्झर
कसा स्वच्छ त्या स्फटिकावाणी. २४

कुटें झुळझुळे, कुटें खळाळे,
उडे, वागडे, लोळे, नाचे
करीं धरुन कर रविकिरणांचे,
घेई चुम्बन पाणफुलांचे,
कुटें लपविती ज्यास लव्हाळे. २५

स्नान वासुचें तें हैदावर;
माहित नव्हता चहा तयाला
(" कुलधर्मास्तव ' एकच प्याला ' ? ")

छे छे ! थेम्बहि नव्हता प्याला,
तीर्थरूप ते जरी सुधाकर. २६

पाणशेज्जही नव्हता भक्षित,—

[“ परन्तु उडवायाला जोखड
आधीं खाउन कुक्कुट वोक्रुड
समर्थ व्हा, अशि न करी ओरड
हिंदुसभापति दाढीदीक्षित ? ”] २७

घातुक थट्टा ! अपुले मुज्जे

निदानांत हे वाग्भट सुश्रुत,
कळकळ यांची जिवन्त अद्भुत.
नाहींतर अडणीस अलङ्कृत
करिती देशीं बहु भडभुज्जे. २८

ही वासूची कथा परन्तू;

खाणावळ-भातामधिं कङ्कर,
कच्च्या पोळीसड्गें साखर,
डाळ तळीं आमटींत, वरवर
कोथिम्बिरतन्तू का जन्तू ? २९

हुतुतू, खोखो, आठ्यापाठ्या

खेळप्यामधें वासु पटाइत,
पोहप्यामधें फार सराइत,
रुचायच्या नच त्याला कुत्सित
कोठ्या वा विषदिग्ध चक्राठ्या. ३०

२६ सुधाकर, गडकरीकृत ' एकच प्याला ' नाटकांतील मद्यपी नायक.

२८ वाग्भट, सुश्रुत हे आर्यवैद्यकांतील आचार्य होत.

अभ्यास करी नियमित थोडा,
 न बसे घालुन तो अवडम्बर,
 गणितामध्ये पहिला नम्बर,
 शम्भरांतुनी घे गुण शम्भर,
 वाङ्मयाकडे तसाच ओढा. ३१

वासू मग नाईक-गुण्यांचा
 होउन जाई बहु आवडता,
 त्यांच्यांत न ती विद्वज्जडता,
 वेळ न लागे ममता जडतां-
 शिक्षणलौकिक उगिच पुण्याचा ? ३२

[“ काय वाटलें त्याला पाहुन
 भगिनी अपुल्या वर्गामाजीं,
 अननुभूत त्या मिश्रसमाजीं
 फाके नाजुक जंव सुपमा जी ” ?]

होई तुलना राहुन राहुन. ३३

काव्यजीवि ते विद्यार्थि कित्ती !
 असावयाचे बहुधा गैदी,
 ग्रन्थकिडे वा उनाड ऐदी,
 रुचे खुशामत वा बेकैदी,
 व्यवहाराला ध्येयें विकित्ती. ३४

[-“ दोष कसा सगळ्या वर्गाला ? ”]

-आणि मुलींचा साधा नखरा,
 माधुर्याची ती घीट तऱ्हा,

हौशीचा तो साक्षेप खरा,
नरास नेतिल त्या स्वर्गाला,
असें आपुलें वासूचें मत. ३५

अननुभविक तो हिरवा कच्चा
जरी दिलानें उदार सच्चा
स्वप्नदर्शि नवतीचा बच्चा,
प्रेमासच तो मानी दैवत. ३६

येत त्याला पोरी साङ्गुन
-प्रेमाविण पण लग्न नावडे,
प्रेम परिचयाविण न सापडे,
समाजास त्याचेंच वावडें.

वधूपित्याची आशा भङ्गुन ३७
गळीं उतरवी काढा बौद्धिक;-

“प्रेम हवें मज, न लगे पैका,
जातीचा मी न धरी हेका,
कुणीहि चाले मजला ऐका,
प्रेम कुणाला, कुणास लौकिक.” ३८

गरजवन्त नर करी विरोध न,
परि मार्गें जातींत निखन्दी,
“वाप तसा सुत छन्दी फन्दी,”
मान डोलवित दुसरे नन्दी,
होईल केव्हा खरें प्रबोधन ? ३९

३५ साक्षेप = चिकाटीची श्रमशीलता. ३७ स्वप्नदर्शि नवती. अव्यवहार्य = सुन्दर कल्पनांना जन्म देणारा आयुष्याचा वसन्त-काल. ३८ “प्रेम कीं लौकिक” (प्रि. भाटे).

जगांत नाहीं छत्र जयावर,
भाग्याचीही नाही उजरी
समाजांत तो मनुष्य उपरी,
उपेक्षणीय न पुन्हा, बहुपरी
सहजच त्यावर सुटती वाकशर.

४०

अध्याय ६ वा

वासूचे विचार

वासू वर्गामाजीं स्नातक

मिळवित आला वृत्ति, बक्षिसें;
दोषास्पद तर कांहीं न दिसे,
कुणी हेरिती परी लव पिसें

विघडवील जें त्याचें जातक.

१

अभिनव वाङ्मय वाचुन मेन्दू

त्याचा म्हणती कुणी विघडला,
पोंच मागला नच वा पुढला,
कुणी सुचविती विकार जडला

असेल वाधुन कुणि पूर्णेन्दु !

वाकी कित्येकदा सड्यावर

२

आवशीस तो पडून राही,

नजर नभाला खिळून पाही,

४० उजरी = उदय. १ स्नातक = गुरुकुलाची बी.ए.च्या दर्जाची पदवी.
जातक = भवितव्य. २ पूर्णेन्दु = स्त्रीवदन. चन्द्र हा वेड लावतो असें म्हणतात.
३ सडा = डोङ्गराचें पाठाड. आवस = पूर्वरात्र.

- जणुं भूमीवर कोणी नाही
तारा त्याला द्याया सांवर. ३
- कुणाशीच परि ओळख नव्हती;
वर्षांमागुन गेलीं वर्षे,
मूढ न झाला प्रेमस्पर्शे,
आन्दोलित नच हर्षविमर्शे,
परि आशेला, होती नवती, ४
जरी प्रौढताही अभिनव ती.
- शेजाप्यांचीं बाळें भुरकीं
बाळें, सुमनें मुग्ध मधुर की !
खेळत यावीं जैशीं उदकीं.
यास न माहित तथापि युवती. ५
- मिशाबरोबर मते उगवती,
कोण म्हणालें असें ? [“ गडकरी ? ”]
(“ मते वासुचीं बघूं झडकरी. ”)
विचार यद्यपि न तो धड करी
श्रद्धा होती दृढ अभिनव ती. ६
- वेळोवेळीं ग्रन्थ वाचले,
प्रतिध्वनां त्यांतील उमटती,
नकळत त्या त्या शब्दीं नटती,
विचार ते नव गमे प्रगटती,
झरा न तो, परि उदक सांचलें.
खरे सुधारक जे आगरकर, ७

स्वतन्त्रतासमताकैवारी,
फण्डगुण्ड नच वा पेण्डारी,
पात्र पहा व्हायास पुढारी,
तत्त्वनिष्ठ निस्वार्थी कट्टर. ८

वासू त्यांचा सच्चा चेला.
वादविवादोत्तेजक मण्डळ,
त्यांत करी तो विवाद तुम्बळ,
उडवुन टाकी मोहक खळबळ,
ओजभावना तद्वाचेला. ९

परन्तु जमती सभागृहीं जे
अपेक्षिती ते बहुधा गम्मत,
तात्त्विकचर्चा त्यांस असम्मत,
टवाळकीमधिं जे पारङ्गत
खमङ्ग ओशट त्यास पाहिजे. १०

परि वासू स्वातन्त्र्यभुकेला
सुल्तानीशीं माण्डी दावा,
वदे निषेधुन पुरुषी कावा,
'स्त्रीपुरुषांमधिं भेद नसावा—'
(" भेद विधीनें असतां केला ११

शक्य नसे व्यवहारीं समता !
कुणी कुणाचें असतें अङ्कित,
म्हणुन मिळे गृहसुख अकलङ्कित, ")

८ फण्डगुण्ड. या शब्दाचें जनकत्व, एका काळीं फण्डगुण्डांचें काण्डात काढण्यास सरसावलेले सन्देशकार रा. अच्युत वळवंत कोल्हटकर यांच्याकडे आहे.

परी करी वासूला शङ्कित
कायद्यांतली तीव्र विषमता. १२

सती वटीकच पतिदिमतीला,
हवी कशाला तिजला सत्ता ?
हवी कशाला तिजला मत्ता ?
कशास आश्रय मिळतां लत्ता ?
सहिष्णुता हा धर्म सतीला. १३

(“ उगाच कां पण हा बोभाटा ?
पत्नीच्या पापानें अवचित
दग्ध पतीचें होई सञ्चित
पत्नीस मिळे परी अयाचित
त्याच्या पुण्यांतीलच वांटा, १४

सतीस म्हणुन न देव पतीविण.
अन्य कशाला प्राणविसावा ?
जन्मोजन्मीं तोच असावा
म्हणुन व्रत, वैकल्य, वसा वा;
स्वातन्त्र्य नसे स्त्रीला धार्जिण ! १५

जरब पतीची, तीच लायकी !
कृतान्त किंवा कान्त यापरी
मोह उपजवी स्त्रीच्या अन्तरिं
स्वराज्य गाजवि तोच तिच्यावरि.
स्त्रीस नावडे पुरुष बायकी. ”) १६

१५ वसा = आपण होऊन अङ्गीकारलेला नेम. ‘ न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ’
(मनु) १६ ‘ कृतान्तो वा कान्तः समजनि न भेदः प्रथमतः ’

किति शिक्षा नरहत्येबदल ?

फाशी दुस्सह परि पांच क्षण,
काळें पाणी मर्यादित पण,
जन्मठेप परि लग्नीं खितपण,
चुकी पित्याची, मुलीस अदल !

१७

(“ परी कायद्याची ही भाषा

कां वापरतां तुम्ही विवाहीं ?
आध्यात्मिक हें मीलन कांहीं
कर्मविपाकानुसार राही. ”)

[“ खरी तुझी ही जर मीमांसा

१८

पुरूष कां मग करिती धडपड ?

असते ना स्वोन्नतिची आशा ?

अतृप्तच ना सौख्यपिपासा ?

स्त्रीसच कां हा दैवदिलासा ?

गुलामगिरिची नुसती बडबड !

१९

पुरेच त्या धर्माच्या बाता !

स्वार्थी वृष्यम्याचा गाथा

निर्लज्जपणें घेती माथां,

खाती मग परक्याच्या लाथा—

काय अशांना करिल विधाता ? ”]

२०

जातिभेद जर असे नकोसा,

तर समतेचा घ्या कडु घुटका,

स्वतन्त्रता द्या युवती-युवकां,

१७ काळें पाणी. याची मर्यादा इल्लीं १६ वर्षांची आहे.

एक पिढींतच पहाल सुटका,
शक्त व्हाल घायाला ठोसा. २१

वासु म्हणे "मी हिन्दु मराठा !
सोडुन दे मी ज्ञातीला निज,
उपनयनानें कुणीहि हो द्विज,"
वासु होय नव यागीं ऋत्विज
धरुन देशभाषेचा ताठा. २२

हवा चतुर्भुज मराठा गडी;
अवश्य नाझर एक्या हातीं,
दुज्या करीं तलवार पहा ती,
श्रुतिपोत हवा काळ्या रातीं,
आणिक चौथ्या करीं तागडी; २३

ऐसें मानी पुरुषसूक्त तो.
धर्मसंस्कृती थोर सनातन,
अन्धश्रद्धा युक्त मनांत न,
इतिहासदृष्टिनें पहा पण,
मार्ग पुढिल दावील युक्त तो. २४

विचारसरणी तिखट त्या रुचे,
नेमस्तांस न पण हेटाळी
श्रोत्यांची मिळवाया टाळी.
जीभ न ऐसें म्हणुन विटाळी,
"गुरूच की हे नव्हत आमुचे." २५

२३ श्रुतिपोत= वेदांतील अनर्घ्य तत्त्वांची मशाल. २५ गुरूच की हे नव्हत आमुचे. टिळकांच्या राजकीय लेखांच्या तिसऱ्या खण्डांतील 'हे आमचे गुरूच

म्हणे ब्राह्मणेतरास रोखत

राव, डाव हा कां उफराटा?

गोड रसाचा सगळा साठा

रिचवी पचवी गैर-मराठा,

तुम्ही चिपाडें वैया चोखत.

२६

नव्हत' ही लेखमाला पहा. त्यांतील लेखांत ते म्हणतात, "फग्युसन कॉलेजांतील एक विद्यार्थी (रा. सावरकर!) स्वदेशी चळवळीसम्बधानें भरलेल्या विद्यार्थ्यांच्या सभेंत बोलला म्हणून सदर कॉलेजांतील प्रिन्सिपालांनीं त्यास दहा रुपये दण्ड करून सदर शाळेच्या बोर्डिंगांतून त्यास काढून टाकिलें" (३।३५) "डिसिप्लिनच्या (शिस्तीच्या) छत्राखालीं हा जुलूम चाललेला आहे. आणि हा जितका कमी होईल तितका करणें प्रत्येक मनुष्याचें कर्तव्य आहे." (३।३७). "विद्यार्थ्यांस सार्वजनिक चळवळींत पडूं न देण्याचा नियम करणें म्हणजे एकप्रकारें राष्ट्राचें नुकसान, राष्ट्राचा घात करणें होय. असें करण्यास जे गुरु सरकारचे नौकर म्हणून किंवा अन्य तऱ्हेनें बांधले गेल्यामुळें त्यांस सवड देणार नाहीत ते त्यांचे गुरु नव्हेत, शत्रू होत. [३।४३]". परन्तु ही सार्वजनिक गुरुची विद्या गुरुसच पुढें फळली. शिक्षण मुलींसही सक्तीचें असावें या प्रश्नावर पुण्याचें जाहीर मत प्रदर्शित करण्यासाठीं प्रो. भागवत यांच्या अध्यक्षतेखालीं किलोस्कर नाटकगृहांत भरलेल्या सभेंत इतरांचीं अनुकूल प्रतिकूल भाषणें होऊं शकलीं; परन्तु सार्वजनिक चळवळींत भाग घेऊं इच्छिणाऱ्या (परंतु बेजबाबदार) विद्यार्थ्यांनींच आरडाओरड करून लोकमान्य टिळकांना बोलूं दिलें नाहीं. अखेर नामोहरम होऊन त्यांना बरोबर रक्षक घेऊन घरीं जावें लागलें. पटेल बिलाला पाटिम्बा देणारी पहिली सभा उधळून लावल्याचा व बन्दोबस्तांत यशस्वी झालेल्या दुसऱ्या सभेस बुरख्यांतील म्हणून हेटाळल्याचा नाशनिष्ठांचा आनंद फार दिवस टिकला नाहीं! २६ रोखणें—अडविणें, टोकणें. खरोखर महाराष्ट्राची म्हणून जी थोडी फार सम्पत्ति आहे तींतील, ज्यांची मायभाषा मराठी आहे अशांच्या हातीं किती आहे ही चौकशी फार उद्बोधक होईल.

म्हणे, सदा शिर घ्या तळहार्तीं
 वन्य जनांच्या धाडी येती,
 संस्कृति नाजुक उधळून देती,
 सुखसोयींचा ताबा घेती,
 काळाची हितनीति पहा ती. २७

दीन शान्तिला तो धिक्कारी ;
 द्या मुद्याला बरवा मुद्दा,
 पण गुद्याला लगवा गुद्दा,
 भगव्या झेण्ड्याचा हा हुद्दा,
 वासू प्रतियोगी सहकारी. २८

अजब करी तो कधीं विधानें;
 खैणपणाचें अपुल्या खापर
 फोडीना सर्कारशिरावर,
 अजुन बघा बेरड जोरावर-
 (" शौर्य दाविलें कां कधि यानें ? ") २९

हो ! ऐका, धरणाशेजारीं
 वासु फिराया असतां गेला.
 दिसे धटिङ्गण कुणि अल्बेला
 सतावतां हिन्दू अबलेला,
 आणि जुम्पली मारामारी. ३०

भय न वाटलें चुरेल इस्त्री,
 चाचरला नच 'क-क-क-कायदा'

२९ जोरावर=बलाढ्य. तेज प्रकृतीवर मूलतः अवलंबून आहे, सशस्त्रतेवर नाही. ३० अल्बेला=विलासी.

- विवेक कुठला, काय फायदा ?
शक्ति यशाचा देइ वायदा,
पुरे सङ्कटामधिं दिसली स्त्री. ३१
- अन् गुण्डाला केला लम्बा !
दिसला नन्तर फरासखाना
भरला पत्रांतून रकाना
उठला शहरामधें खकाणा,
शिष्टांना वाटला अचम्बा. ३२
- [“ भले भले स्त्रीदक्षिण खन्दे !
पडतां दृष्टीला दुःशासन
करितिल जे तद्रक्तप्राशन
त्यांना जनहृदयीं सिंहासन—
खड्गबहादुर, शशिमोहन दे ! ”] ३३

अध्याय ७ वा

रङ्गराव

जुळती जर लक्ष्मीनारायण
कटु सत्य पहा कुणि बोलावें ?

३३ फरासखाना. जुन्या पेशवाईतील फरासखान्यांत हल्ली पुण्याचें शहरपोलीसठाणें आहे. खकाणा = धुळोरा. खड्गबहादुर सिङ्ग-मॉडर्न रिव्ह्यू एप्रिल १९२७, पान ५१६-५१८ पहा. शशिमोहन दे - मॉडर्न रिव्ह्यू जुलै १९२७ पृ० ११८ पहा. या विषयावर रा. यादवराव पाठक यांनीं एक सुन्दर दीर्घकाव्य लिहिलें असून तें अद्यापि अमुद्रित आहे. लक्ष्मीनारायण = बधूवर.

- अपेश नाहक माथां घ्यावें ?
 प्रारब्धाचे योग टळावे
 अशक्य हें ! व्हा यत्नपरायण. १
- हळूहळू मग कळते कुणकुण,
 रङ्गराव तर वैभवशाली
 होते जात्या बावनख्याली,
 सरला पत्रीं लिही खुशाली,
 आर्या वर्णिल का पतिदुर्गुण ? २
- अवचित आली परत एक दिन;
 न बोलवे तिज गोष्ट तिकडली,
 आईच्या ती पुढ्यांत पडली,
 आणि स्फुन्दस्फुन्दुन रडली.
 सरायला जों आला आश्विन, ३
- आणि टेकली प्रथम दिवाळी,
 तों प्रणयाचें निघुन दिवाळें
 दुर्दैवाचे पहात चाळे
 विणीत उकलित चिन्ताजाळें
 बसावयाची आली पाळी. ४
- वदली आईलाच पुढें मग,
 “माणुस कसलें ? शुद्ध जनावर !
 नाद किती तरि आणि अनावर—”
 “ घ्यावें स्त्रीनें परि न मनावर,
 पुरुष असायाचेच असे बघ.” ५

अत्रु नराची जाय जनांत न;
 मिष्टापाणी नार टक्याची,
 असो हिडिम्बा, गमे घृताची;
 परी मिठवणी स्त्री हक्काची!
 सहिष्णुता स्त्री-धर्म सनातन!

६

[“ वसा घरीं वाचित रामायण ! ”]
 (“ रम बाहेरच सदा कल्पने,
 सौख्य अशक्यच घरीं राहणें.
 कोण करी हें सरस जल्पणें ? ”)

[“ आङ्गल कवी सौन्दर्यपरायण ”]

७

पत्नी गृहिणी, तीस न किम्मत,
 त्यांतुन सरला प्राच्य किशोरी,
 बाहिर पडण्याची तिज चोरी;
 पतिस मान्यता ये सामोरी,
 कारण त्याची टवाळ हिम्मत.

८

करा हवें तें, जग सदा भुले,
 धनिक यशस्वी, तो नर ‘ उत्तम; ’

६ “ घरचीचें मिठवणी व दारचीचें मिष्टापाणी ” (संशयकल्लोळ). घृताची, एक अप्सरा. ७ आदर्शभूत अशा रामानें रावणाच्या घरुन सीतेची सुटका केल्यावर तिला घरांत घेण्यापूर्वी अग्निदिव्य करण्यास भाग पाडलें आणि पुढें एका क्षुद्र मनुष्याच्या अपवादास मान्यता देऊन तिला अरण्यवासास धाडिलें. त्या रामाचें चरित्र पतिव्रता आर्य स्त्रियांनीं वाचण्याजोगेंच आहे. आङ्गलकवि कीट्सची ‘ कल्पनेचें राज्य ’ ही कविता पहा. ८ मवाळ हा शब्द नेमस्तांस जितका लागू, तितकाच ‘ टवाळ ’ हा शब्द जहालांस लागू आहे.

तटस्थ निजहितपर तो ' मध्यम, '
 ' कनिष्ठ ' मूर्खच ! करि पुण्यश्रम,
 होई परि खल-करीं बाहुलें ! ९

लोकनियोजित राव सभासद,
 होतें स्थानिकशिक्षणमण्डळ
 त्यांत मुख्य हे, न व्हायचा खळ.
 सार्वजनिक बहु करीत चळवळ,
 सम्पत्तीचा लव न पुन्हा मद. १०

स्थापित सहकारी पतपेढ्या,
 करीत अर्थोत्पादक धन्दे,
 कोश भरित सौवर्णमरन्दें,
 आणि अटकतां दे. भ. प. खन्दे
 निखळायाला त्यांच्या बेड्या ११

समयाला कामास यायचे,
 सार्वजनिक जणुं दुसरे काका !
 मुद्दा काढुन कांही वाका
 उडवायाचे धूमधडाका;
 पुढें व्हायचें तेंच व्हायचें. १२

कोम्बड्यापरी झुन्जत तुम्बळ,
 छिद्रान्वेषी जरी कावळा
 आणि अन्तरीं बहुत त्या कळा,

१० दे. भ. प. - ह. भ. प. प्रमाणें. देश- भक्षण-परायण असा याचा अर्थ करूं नये.
 १२ वासुदेव बळवन्त फडके याच्यावर बण्डखोरीचा खटला सुरू झाला, तेव्हां त्याचें
 वकीलपत्र घ्यायला कुगी धजेना. न्याय मिळायला कुणालाही मदत झालीच पाहिजे
 या तत्त्वाप्रमाणें ' सार्वजनिक काकां 'नीं त्याचें वकीलपत्र घेण्याचें धाडस केलें.

जरी वरुनी वेष बावळा	
रुमाल माथां म्हणजे चुम्बळ,	१३
तसाच पोकळ तो कासोटा;	
परन्तु सैल न ते व्यवहारीं,	
जबर पडे फी जशी हुषारी,	
मुक्त करुन ती कुळांस मारी;	
प्रवाद हा परि असेल खोटा;	१४
कारण, नव्हते कवडीचुम्बक.	
खर्चायास न मिळती रुपये	
मिळविल्याविना निष्ठुर हृदये;	
श्रीला येथें पूर बहुत ये,	
वृत्ति तरी वसुधैवकुटुम्बक.	१५
दणदणीत ते करीत भाषण,	
हो प्रतिपक्षी दीन विचारा,	
मौनावीण न त्यास निवारा,	
वक्तृत्वाचा ग्राम्य फवारा,	
‘ शब्दब्रम्भ ’ मग म्हणत त्यां जन !	१६
शब्दहि त्यांचे प्रशस्त पीवर	
जशीं दिलेलीं निधीस वचनें;	
श्रीमन्तांचीं, मग कां बुडणें ?	
पदोपदीं त्यांचाचुन नडणें.	
हिरहिरीत नोकरशाहीवर,	१७

१३ बावळा. (दासबोध १५।१।३). १६ निधि = 'फण्ड'. १७ हिरहिरणें = हिरिरीनें हल्ला करणें.

करुन देत पूर्वजस्मृती ती;
 हिन्दुनीतिचा करीत गौरव,
 आत्मघातकी जे निन्दारव
 करित, त्यांस ते दावित रौरव,
 दोष बघे ती कसली प्रीती ? १८

लिहित टीका येतां लहरी;
 जुन्या कवींचे ते कैवारी,
 नव्या तऱ्हांची त्यास शिसारी,
 कविशीलावर कटाक्ष भारी,
 शिन्तोडे मग उडवित जहरी. १९

भापान्तरुनी कांही वड्गज
 लेखकवर्गीं लाभे महती,
 श्वूशाही थोर अहह ती !
 लाभे पदवी द्रव्यासह ती,
 ' लोकपूज्य साहित्यमतड्गज ' २०

राव वपुःश्रीमान् सुखवस्तू,
 पड्क्तीस घरीं जमती स्नेही,
 घृतकुल्या मधुकुल्या गेहीं,
 येइ गोलता यांच्या देहीं,
 उन्च असूनी बान्धा-अस्तू ! २१

१८ या न्यायानेंच विष्णु कृष्ण चिपळूणकर हे लोकहितवादीहून अधिक देशभक्त व श्रेष्ठ ! १९ या बाबतींत लेलेशास्त्री व अनन्ततनय आणि लेलेशास्त्री व सत्याभिलाषी यांच्यांतील ज्ञानप्रकाशांतील वादविवाद मोठे मनोरञ्जक आहेत.

भजनें नियमित फार अहो तीं !

श्राद्धपक्षसणवार न चुकले,
पिण्डांना कधि पितर न मुकले;
पावक कीं प्रभुनाम चिमुकलें,
निशिपापें मग भस्मच होतीं !

२२

गुरूवरीही भक्ति इमानी.

मिळवाया निःश्रेयस-ठेवा,

वलीबुवांची करीत सेवा,

[“ पण हे मुस्लिम, हिन्दू ते? वा ! ”]

--धर्मभेद गुरुमार्ग न मानी.

२३

[“ माहात्म्य तसें भूरम्भेचें,

धर्मभेद वेश्येस न लागू,

असो हमीदा, साऱ्हा, भागू,

माशुक मैना, आशक रावू !

विवाह तो परि धर्म्य न-छे छे ! ”]

२४

रावांची परि हिन्दू रखेली

सदाकुमारी कुणि ‘ मिस्र ’ राधा

करी अद्यानें मोहनबाधा,

गाण्यानंतर दौलतजादा,

म्हणजे खाशांमधील केली.

२५

२२ “ अजित नाम वदो भलत्या मिसें । सकल पातक भस्म करीतसे ”. “ प्रातःकाले शिवं दृष्ट्वा निशिपापं विनश्यति ”. २३ वली = साधु. २४ राघूमैना हें काव्य-सृष्टीतील प्रणयी युग्म असलें तरी वस्तुतः दोन्ही पक्षी भिन्नजातीय आहेत. २५ सदाकुमारी. ज्या पूर्वी अखण्ड सौभाग्यवती असत त्या आतां सदाकुमारी (मिस्र) असतात. अदा = गाणारणीचा हावभाव.

बडीं बडीं तिथ जमतीं घेण्डें,
 न्यायमूर्तिही ते वाङ्गीकर
 आणि मामलेदार कवीश्वर
 कदम पोलिसांतील हपीसर,
 सामाजिक संस्कृतिचे झेण्डे !

२६

(“ कटिशूलाची अशी व्यथा का ? ”)
 [“ कोळिणीवरी फिदा पराशर,
 पळवी गुरुपत्नीस सुधाकर,
 आणि गोकुळीं गिरिधरनागर- ”]

(“ पुराणांतल्या परी कथा कां ?

२७

अवतारी ते ! काय करामत !

अणिमा, महिमा, लघिमा, गरिमा,—
 साक्ष दाखवा कांहीतरि, मा
 खुशाल ठेवा मिमा वा चिमा !

बना देव, गुरु !—कुठें शहामत ? ”)

२८

सिद्धि तपस्येवीण न साधे,
 लोहपिष्ट वा वायु खाउनी
 झिजवी वर्षे किती तनु मुनी
 धावे तेव्हा मेनका कुणी—
 राजयोग तो फुकट न लाधे.

२९

२७ मस्त्यगंधेच्या पोटीं व्यास कसा जन्मला ही कथा पहा. २८ अणिमा, महिमा इत्यादि सिद्धि आहेत. दुर्दैवानें हिंदुस्थानांत खरी खोटी सिद्धि वा पिसाटपणा हें साधुत्वाचें लक्षण समजलें जातें; व देव आणि गुरु यांना सामान्य मर्त्य जनांचे नियम लागू नसतात. मा = मग.

पुण्य तेवढें कोठें गांठी ?

प्राप्त सुदैवें अमिरी, ज्वानी;
सुकुन मरावें कां वैराणी ?
भोग न घेणें जर अमिरांनीं,
तर का तो फकिरांच्यासाठी ?

३०

‘मजा लुटा जोवनवाली का !’

लहर स्वाभाविक ऐशाची
टन्चाईही नच पैशाची
घेत काळजी ते देशाची,
मग कां रावांवरती टीका ?

३१

खासगीमध्ये घाला हात न.

सार्वजनिक हें चरित्र मोहक,
धनकीर्तीला समान पोषक,
वर्णगुरुच तो जणुं गड्गोदक,
शास्त्र पहा वा रूढि सनातन.

३२

जग हसणारच, सुखें हसेना ?

नाही अनुरज्जनीं चातुरी,

३१ ‘जोवनवाली का मजा लुटा’ हें एक हिंदुस्थानी लोकप्रिय (?) पद आहे. एका कॉलेजांत सम्मेलनकालीं अध्यापक, विद्यार्थी व विद्यार्थिनी यांच्यापुढें हें सरस पद्धतीनें गातांना व्यत्यय न होतां गाणाऱ्या विद्यार्थ्यांस पदक मिळतें तर त्याच शहरांत एका मुलींच्या महाविद्यालयांत तशाच समारम्भाच्या वेळीं म्हणावयाच्या पदाला ‘राधेकृष्ण बोल’ ही पिल् रागांतील भजनाची चाल, गजल किंवा लावणी यांच्यासारखी असावी या भ्रामक समजुतीनें आक्षिप्त ठरून तिचा सम्बन्ध चाल लावणाऱ्याच्या शीलाशीं जोडण्यांत येतो ! भिन्नरुचिर्हि लोकः हेंच खरें. ऐश= सुखविलास. ३२ “वर्णानाम् ब्राह्मणो गुरुः” ३३ बाहेरख्यालीचें खरें कारण घरीं

पाकनिपुणता पतीस अपुरी,
कोण सखी मानील अन्तुरी ?
प्रिण धूतेहुन वसन्तसेना ! ३३

कसाहि पति तो वन्द्य अगोदर,
सोडून जाणें माहेराला
काय म्हणावें या थेराला ?
राग किती येता येराला ?
महोदार पति जसा महोदर. ३४

पत्नीचा नच मागे तावा.
धर्माची तर त्याची बाजू
तिकडेच झुके न्यायतराजू,
पत्नीस न ये झुगारतां जूं,
पण पति वैराग्याचा गाभा. ३५

सर्व तऱ्हेची घरांत चङ्गळ :
झालीं असतीं दोन दिसांनीं,
मुलें हळुहळू गोजिरवाणीं,
सुखी मुलांतच सती शहाणीं,
परी सुधारक बुद्धि अमड्गळ. ३६

(“ समताखातन्व्याचा हा भ्रम :
पत्नी म्हणजे या संस्कारीं

अनुरञ्जनचातुरीचा वा ललितकलाविलासाचा अभाव हें, का ग्राम्यशृङ्गारस्वातन्व्याचा अभाव हें ? “सखी मानिली अन्तुरी तो एक मूर्ख ” (दासबोध) अन्तुरी=पत्नी. धूता हें चारुदत्ताच्या पत्नीचें नांव.

तत्पर दासी अन्नावारी;
हवी त्रयींमधि तिची हुशारी-
शुश्रूषा, सैपाक, समागम. ३७

नारीपूजा समुचित कधि कधि"-)
[" नउ नवसांनीं गांठ पडावी,
क्षण एकाड्गी हौस फिट्टावी,
कुणी तयाची महती गावी ?
हिन्दु देवतांनीं कोट्यावधि !"] ३८

सुवासिनीविण गेह न मण्डित,
त्यांत थोर हें जुनें घराणें,
हिशेव्र चाले रुपये आणे,
हितैषींस मग भय ओघानें
वंशवेल की होइल खण्डित. ३९

वलीबुवावर होती निष्ठा,
ते वदले, 'कर दुसरी शादी,
घरांत त्याविण ना आबादी,
सन्ततिचीहि न मग मोतादी,
पत्नी म्हणजे गृहप्रतिष्ठा. ४०

खुलें समाजीं विवाहसत्रच !
क्षेत्र मनोहर पुरुषार्थाचें,
साधन भावी वैराग्याचें,

३७ अन्नावारी हें ऑनररी (= सन्मान्य) दाचें अपभ्रष्ट रूप आहे असें म्हणतात. ३८ ' यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ' (मनुस्मृति) ४० शादी = लग्न. आबादी = समृद्धि मोतादी = कमतरता, उणीव.

- आणि निरन्तर शिष्टपणाचें •
 कलत्र म्हणजे प्रमाणपत्रच ! ४१
- वृद्ध कर्पींची बहु पडतां गळ
 रङ्गराव ते तयार झाले
 बाप मुलींचे धावत आले,
 पुनश्च जमले गुणगण ताले,
 राव बान्धिती मग मुण्डावळ ४२
- नव्या नाटकाची ती नान्दी;
 होय शपथविधि अग्नीपुढें,
 कोमल बाला, अवजड धुड तें,
 विवाहमङ्गलसूत्र दृढ तें
 अखण्डसौभाग्यवती (?) बान्धी. ४३
- (“ हिन्दु गडी स्त्रीबण्डें रगडी !
 पुरुषार्थाची करित टवाळी
 पाश्चात्य स्त्री हो मतवाली,
 हिन्दु वहाण न माथां आली,
 शीर सलामत पचास पगडी ! ”) ४४
- [“ पत्नीचा पण हक्क तुडविला
 जाय म्हणुन हें वर्तन पापी- ”]
 (“ शास्त्र काय पण हें आज्ञापी ?
 पत्नीला नच हक्क कदापी !
 स्वातन्त्र्यानै धर्म बुडविला ! ”) ४५

४२ महाराष्ट्रांत काही ठिकाणीं मङ्गलसूत्र बांधण्याचा मान वेश्येकडे असतो.
 ४३ मतवाली = मस्तवाल किंवा मताधिकार मागणारी.

छाया ठोसरघरीं पसरली;

बधुन सुखाचे तुटले झोले,

पुशीत आई अपुले डोळे

‘ प्रारब्ध कसें टळेल ? ’ बोले—

खतास अगदी कशी विसरली ?

१

झाला ना तद्दैवीं पालट ?

तुटलें मङ्गळसूत्र पुन्हा तें

जुळलें जमलें नवीन नातें,

सफल सुखावह झालेंना तें ?

पतिमरणाची हवीच कां अट ?

२

(“ स्त्रीसच हक्क न परि व्हाया च्युत

पत्नीस न ये होतां अनृण

धर्म, कायदा पडला निर्घृण,

भूतदयेनें नच तो मसृण,

व्यक्ति समष्टीस्तव होवो हुत. ”)

३

पवित्रतेचा जुलूम सन्तत

स्त्रियांचवरती दिसतो, तो कां ?

(“ क्षेत्र असे ती ? महिमा मोठा !

४ क्षेत्र. सुप्रजाजननदृष्ट्या स्त्री ही शुद्ध व पवित्र असावी असें शोपेन्हौअर सुद्ध म्हणतो. परंतु स्त्रीचें हें माहात्म्य लक्ष्यांत घेऊन व तिला कौटुम्बिक व सामाजिक महत्त्व कायदेशीरपणें देण्याला मात्र कुणी प्रवृत्त होत नाही.

- पवित्रतेला येतां धोका
जाति होउनी जाई अवनत. ”) ४
- ठोसर वदले, “ ही न मला जड,
निसर्गक्रमें विसरुन जाइल,
सुखांत खाउन पिऊन राहिल,
भावण्डांचें शिक्षण पाहिल,
हिजसाठीं मी ठेविन रग्गड. ५
- विविध चमत्कृतिमयी धरा ही;
करील हौशी ही बागाइत,
बसेल नाना ‘ माला ’ वाचित,
लिहित गोष्टी, यमकें जुळवित,
काव्यबीज यमकांतच राही. ६
- फिरावयाला भुण्डा डोङ्गर,
उदात्त तत्त्वीं लागाया लय
पवित्र तें स्थळ शान्त निरामय,
भवदुक्खाची पळे पहा सय. ७
- घरांत अथवा विणीत लोंकर
कार्य करिल तें ललित दिखाऊ;
घरांत आहे बाजापेटी,
गन्धर्वाच्या फोनो-प्लेटी,
आहे सेवासदन कमेटी,
करिल तिच्यावर कार्य टिकाऊ. ८

६ वाचनाची हौस वाढल्यामुळें कथात्मक वाङ्मय स्वस्त भावानें पुरविणाऱ्या
१ आप्यापासून माला निघाल्या आहेत. ७ भुण्डा=निर्वृक्ष.

स्त्रिया चळवळीमधि न फारशा,
कुणी करावें अबलोद्धारण
सङ्कटकालीं दुखनिवारण ?
इथें स्त्रियांची चाले दारुण
काय कायदेशीर दुर्दशा ?

९.

गभीर काटक रात्रबहादुर !
सुखमय त्यांचें मर्यादित जग,
विरहाची कधि माहीत न धग
कशी कळावी त्यांना तर मग
मुक्या जिवाची झुरणी आतुर ?

१०

परि घरच्यांच्या जीवाखातर
तोण्डदेखलें विषण्ण हासें
सरलेच्या मधुवदनीं भासे;
एकान्तींचे दीर्घ निसासे
प्रभु जाणे अन् तिचेंच अन्तर.

११

घेउन नाजुक करीं हजारा
दे झुडुपांना जीवनधारा,
फुलवी तत्संसारपसारा,
मोहुन जडपद होई वारा,
जीव कोळपे हिचा विचारा.

१२

कार्य करा मग काळजी नुरे
असें साङ्गती स्वस्थ विचारी.

९ ' हिन्दु स्त्रियांची कायदेशीर दुर्दशा ' हें कृ. के. गोखले यांचें जिब्हाळ्यानें लिहिलेलें पुस्तक अत्यन्त महत्त्वाचें आहे.

कार्य जाणवे जिवास भारी,
ध्येय हुरूप न जर संवसारीं
तमिस्र भंवतीं दिसें वा मुन्हें. १३

प्रफुल्ल होई हृद्राजीव न :
कुठें जिवाचा पतङ्ग दिलभर
पुरुषोत्तम तो अनङ्गसुन्दर ?
अनामिकास्तव झुरतें अन्तर
निष्प्रेमच हें वाटे जीवन, १४

किंवा जीवनमधु न जीवितीं.
क्षारोदधिला अथाङ्ग दुस्तर
लाटा उठती फुटती भूवर,
रङ्ग चहुकडे कोन्दे धूसर,
साङ्गड कोठें प्रेमाची ती ? १५

विशिष्ट कांही असें प्रेम तें !
भाऊ, तरला, बाबा, आई,
सर्वांची आवडती ताई,
काल हिचा एकान्तीं जाई;
अतर्क्य असती हृदयनेम ते ! १६

विचार एकच चित्तीं घोळे,
संवसाराच्या आटाआटी
सह्य खऱ्या, पण कोणासाठीं ?

१३ मुन्हें = धुकें. १४ पतङ्ग = सूर्य. 'विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकम्'
(भवभूति).

- कोण ऐकतो ही हाकाटी ?
अबलांवर तो प्रमुहि न वोळे. १७
- उत्साहाच्या लहरी येउन
मागुन अधिकच जीव गळावा,
दुरूप अगदीं पार पळावा,
रोग विलक्षण कुणा कळावा ?
भस्म कोणतें यावर दे गुण ? १८
- सौभाग्याचा कलङ्क भाळीं;
शान्त खिन्नता रम्यच बाकी
जणूं स्फटिकवत् स्वच्छ तटाकीं
गगनश्रीप्रतिबिम्ब पहा कीं
लुप्त शशि यदा सित आभाळीं. १९
- किंवा भूषित जरि विनयें ती
दिसे उच्च कृश किञ्चित् मानी
सरूपरी, जो स्थित उद्यानीं,
एक्या पायीं प्रमुच्या ध्यानीं
रङ्ग विविध ज्यावरी न येती. २०
- भक्तिशान्ति परि तीस न जोडे,
सन्त तुक्याचे अभंग वाची,
परी शमेना सन्तत जाची
दुरदूर तिच्या भग्न जिवाची;
सुटेनाच हें जीवितकोडें. २१

१७ वोळणें= प्रसन्न होणें. २० "माझ्या लावण्याचा सुरू" (परशुराम १६८).

२१ 'या जीवाला जीवितकोडें जन्मान्तरिं तरी सुटेल का ?' (. श्रीकमलाबाई

- दुर्बोध किती ते निगमागम !
 हवा भवीं या कांही टेका,
 नवसाला पावे तें देखा,
 भजा खेचरासमान शेखा,
 इलाज एकच सन्तसमागम; २२
 अनुग्रहाविण वृथा प्रतीक्षा.
 सन्तचरित्रें परम पवित्रें-
 परि ही अबला, मानस मित्रें;
 तयार केलें न कुणी मित्रें
 शिष्यत्वाची ध्याया दीक्षा २३
 आणि जरि न तिज वाटे हेवा,
 शोक उधाणे तिचिया हृदयीं
 पडतां दृष्टीं युग्में प्रणयी;
 म्हणे निसासुन ती त्या समयीं
 आस न का कधिं पुढती देवा? २४
 आशा वेडी भोळी असते;
 भूवरतीं आधार जों नुरे,
 हवेंत बान्धी उच्चं गोपुरें;
 विवेक यद्यपि म्हणे तो 'पुरे' !
 पुनः पुन्हा मन अधिकच फसतें.. २५

देशपाण्डे) २२ निगमागम=वेदशास्त्र. विसोत्रा खेचर व शेख महम्मद हे दोन्ही सन्त भागवतधर्मसम्प्रदायांत होऊन गेले. नवसाला पावतें त्यास भजावें, मग तें स्वाभिमानास पोषक नसलें तरी चालेल, या भावनेनेच हिन्दु व ब्राह्मणही फकिरी घेतात, उरूस-कन्दुरी करितात व अज्मीर येथील शेख मुहंनुद्दीन चिश्तीच्या दर्ग्यांत नवस फेडावयाला जातात.

कुढत यापरी सरला राही;
 करुणमूर्ति वासन्तवयाची
 दिनानुदिन ती पहावयाची
 सत्रय होय इतराना साची,
 मना न वाटे विशेष कांही; २६

आणि काळ तर उदासीन तो,
 फुलोत वा करपोत मानसें,
 बारावें वा असो बारसें,
 सर्प घे गळां पुष्पहारसे
 स्थिर गतिवेगें, कधीं न शिणतो. २७

अन् सरलेचें मन हुरहुरतें;
 सहानुभूतीचें मधु गुञ्जन
 दुर्मिळ तें, परि वरवर अञ्जन;
 ह्द्रोगाचें न करी भञ्जन

अन् झुरणारें माणुस झुरतें. २८

परि घरिं येतां पहीपाहुणे,
 करितां दङ्गा घरांमधिं मुलें
 पाहुन त्यांचे खेळ चिमुकले
 सरलेची हत्कलिका उकले,
 कुठें न त्यांचें पडूं दे उणें. २९

घाली त्यांना न्हाऊं खाऊं.
 खेळांतहि ती सोशिक मोठी
 रचून साङ्गे अद्भुत गोष्टी;

अपशब्द न ये कधींच ओठी,
म्हणायची नच, 'तो वध बाऊ!'

३०

अध्याय ९ वा

मेजर गोखले

असे एकदा आले डाक्टर,
त्यांना होतीं दोन चिमुकलीं.
मातृसुखाला असून मुकलीं,
पिता असा कीं मुलें न सुकलीं.

हिचा अडकला जिव बाळांवर.

१

लबाड तींही हिला चिकटलीं,
दिलीप पहिला, दुसरी सोनी
लळा लावितिल ऐशीं दोन्ही
सरळ हृदय कां नये भरोनी?

अननुभूत भावना प्रकटली.

२

निष्प्रेम तिचें होतें जीवन,
वात्सल्य परी त्या विधुराचें
ठोके वाढवि इच्या उराचे,
सङ्गीत घुमे नव्या सुराचें

हृदयीं भरतां नव सञ्जीवन.

३

शस्त्रवैद्य ते, लश्करपेशा !

पद्मापरि ते नाजुक तळवे,
मायमनापरि अन्तर हळवें,

- कसें खाटिकांमधें मिसळवे ?
 नच काळाची निटिली रेषा. ४
 खेळकर स्मित सदा मुखावर,
 तरुण विधुर परि विपाद नाही,
 प्रसादासवें खेळत राही,
 शान्त विचारी गभीरता ही
 हिमाद्रीपरी उच्च स्थावर. ५
 उच्च पुरुष हा गोरा गोरा !
 आरोग्याची कान्ति गुलाबी,
 साहेबी पोषाख रुबावी,
 कार्यपरायण कधिं न कुणा भी;
 वागण्यामधें परी न तोरा. ६
 असत शिकारी धाडशी स्वतः !
 मांसाहारी, परि न अधार्मिक;
 प्रमाण माण्डित सस्मित तात्त्विक,
 'सत्त्वापासुन जें तें सात्त्विक,
 सत्त्वगुणाला युक्त तत्त्वतः'. ७
 वैशाखाचे दिवस रजेचे
 जरी उपरणीं-शालू यांचे,
 चौघडियाचे अन् सनयांचे,
 भुईनळ्यांचे अन् हवयांचे,
 रात्रन्दिन ते ऐन मजेचे ! ८

५ 'स्थावराणाम् हिमालयः' (भगवद्गीता). ७ सत्त्व=जनावर. सात्त्विक अन्न=
 'अनिमल फूड.'

वसन्तांतलीं व्याख्यानें तीं,
 कुठले कुठले येती वक्ते,
 जेथें विकतें तिथें न विकतें,
 बहुधा नांवावरीच धकतें,
 श्रोतृजनांच्या झुण्डी येती. ९

दिनान्त रम्यच वसन्तांतला,
 जवळच लाभे हवा मोकळी,
 एकान्त मिळे असुन मण्डळी,
 उपवक्त्यांची मौज आगळी,
 जमाव का हा वृथा थाटला ? १०

मित्र पाङ्गले त्या मधुसमयीं
 नाना सम्मेलनांत जमती,
 जुन्या स्मृतींना जिववित रमती,
 होय बहुश्रुत जो मन्दमती,
 मिळे मनाला नवीन जिल्हई. ११

सहल सकाळीं रोज दूरवर,
 झोप दुपारीं, वाचन, आळस,
 सन्ध्याकाळीं खेळ निखालस,
 चलत्चित्रपट कधीं निरागस,
 गन्धर्वाचें कधीं 'स्वयंवर'—; १२

दैनिक ऐसा मधु-कार्यक्रम,
 जुन्या ओळखीचे ते डाक्टर

- स्त्रीदक्षिण, सेवेला तत्पर,
खुल्या भाषणीं विनोद सादर.
ऐकून हरती अखिल दिनश्रम. १३
- त्यांस आवडे काव्य आधुनिक,
वाजविण्यामधि 'फिडल' सफाई,
स्वभाव माणुसघाणा नाही,
" पुनर्विवाहाविण कां राही ?
अनुकूल श्री, यौवन आणिक ! १४
- रामापरि हे असतिल का पण ? ”
पुसते झाले नाना खोटे
पुनर्विवाहोत्तेजक मोठे,
घोडशर्यतीशौकी होते—
नये शिरूं गतकालीं आपण ? १५
- पहा सुधारक आतां निधडे;
वदले, किञ्चित् हासत गालीं
" अहो मुलांना जी साम्भाळी
ती प्रियपात्रच असेल झाली,—
सोय, मौज बन्धनापलिकडे ! १६
- परन्तु जाई वय वाया हें ?
सामाजिक कर्तव्य नसे का ?
ध्येयाचा कां भलता हेका ?

बालगंधर्व म्हणजे रा. नारायणराव राजहंस हे घेत असतात. १३ स्त्रीदक्षिण-
मण्डळींत स्त्रियांच्या गरजांकडे व त्यांच्या भावना यत्किंचितही न दुखविण्याकडे
लक्ष देण्याचा शिष्टाचार पाळणारा. १५ घोड-शर्यती.-घोडदौडीच्या शर्यतीचा
शौकी.

प्रेम खरें कथि तरी मरे का ?
स्मृति नासे का पुनर्विवाहें ? ” १७

परन्तु चोरुन पहाच रातीं;
डाक्टर भगवद्गीता पढती,
गूढ चिन्तनामाजीं गढती,
छत्री पहा पत्नीची पुढतीं,
एकान्तीं गडबड न करा ती. १८

कस्तूरीच्या उदबत्तीचा,
खोलीमध्ये गन्ध दरवळे,
दीपहि तेव्हां मिणमीण जळे,
पुजेस वातावरण आगळें,
भाव कसा निवळे चित्तींचा ? १९

ध्येय मूर्त हो इथें आपुलें,
भास असा हो नित सरलेला,
प्रेमास्तव तज्जीव भुकेला,—
(“ प्रणयमधूचा ‘ एकच पेला ’ !
प्रलय होउनी जाय त्यामुळें. ”) २०

“ मी तर डाक्टर, माझे ऐका;
या खेळा माझियावरोवर,
घरांत बसणें रोग खरोखर, ”
जिम्खान्यावर दृश्य मनोहर
बघुन म्हणे कुणि, “ अरे असें का ? ” २१

अशी जायची परी क्वचित् ती;
घरांत होतीं दिलीप, सोनी,

लळा लावितिल ऐशीं दोन्ही,
फिरावया त्यांना घेवोनी
जाणें वाटे प्रियतर चित्तीं. २२

तिची धाकटी वहीण माई,
खेळायाची हौस अनावर,
हटुन जायची जिम्खान्यावर,
खेळ तिच्याशीं खेळत डाक्टर,
खाऊची वर होय कमाई. २३

पोर अजुन ती तरला अलुड !
योग्य व्हावया जी गृहदेवी,
वनवास तिच्या येई दैवीं,
सन्ध मरण ही शेळी सेवी,
अन् खाणारा म्हणेल वातड. २४

“ मेजर ! ” त्यांचें नांव गोखले,
“ मुलांस ठेउन इथेंच जाना,
पुण्यांत शिक्षणसोयी नाना,
वळणहि घरचें हवें मुलांना,
तुम्ही रहा निश्चिन्त मोकळे, ” २५

वदल्या विमलाबाई आधीं;
दिलीप पुसतां त्यास म्हणाला,
“ हवी मला ही इथली शाळा, ”
सरलेचा सोर्नास जिऱ्हाळा,
मिळुन गुडलीं पोरें नादी. २६

फार दूरवर विचार करुनी,
 गेले डाक्टर मुलांस ठेवुन,
 विरड्गुळा सरलेला देउन,
 सुनेपणा सङ्गतीस घेउन,
 वियोग दुस्सह तो पत्करुनी. २७

सरलाच लिही त्यांस सविस्तर
 पत्रें महिन्यांतून दोनदा,
 मुलांच्याच त्या गोष्टी बहुधा,
 इहलोकीं त्या गोड जणुं सुधा;
 धाडित डाक्टर नियमित उत्तर. २८

वाचुन कां तिज व्हावा मोद न ?
 गमती गमती लिहित मुलांला,
 रुचे तिला त्यांतील जिव्हाळा,
 दुख चोरटें दे जीवाला,
 'सौ. सरलाताई' सम्बोधन. २९

("हरहर शङ्कर ! काय भयङ्कर !
 सुवासिनीचें मन कां चळलें ?
 पवित्र पातिव्रत्यच ढळलें !
 धर्मतेज शिव शिव ! मावळलें !

दुष्ट कुलस्त्री म्हणजे सङ्कर ! ३०
 दृष्टि फिरे क्षण परपुरुषावर

-व्यवहार नसो, व्यभिचार घडे,

३० "स्त्रीषु दुष्टासु वाष्णेय जायते वर्णसङ्करः" (भगवद्गीता) . ३ ? व्यभिचार.-
 "जो कोणी स्त्रीकडे कामदृष्टीनें पाहतो त्यानें आपल्या अन्तःकरणानें तिच्याशीं
 व्यभिचार केलाच आहे." [बैबल-मत्तय ५।२८]

धर्मतत्त्व हें पहा चहुकडे
सुधारकांचे नेत्र न उघडे,
सुधारणेची हाव अनावर !

३१

—“अन् पुरुषाची ?” —बातच सोडा;
जातशुद्ध धातूचा पेला,
घासुन चाले देवपुजेला;
पुरुषमानसीं सदा तजेला;
अशुद्ध मडकें, अर्थात् फोडा.”)

३२

अध्याय १० वा

डाक्टर ओङ्कार

होते पेशावरास मेजर,
इकडे मानसरोग बळावे,
निदान कैसें कुणा कळावें ?
अखेर सद्गुरुपद कवळावें
रोग कशानेही न शमे जर;

१

भवबन्ध जवें जातिल तुटुनी.
हिन्दुस्थानीं पूर्वी, हल्ली
असती पडले गळोगळीं
स्वामी, बावा, चिळी, वल्ली,
परन्तु बुद्धी सुचेल कुठुनी ?

२

२ चिळी—चाळीस दिवसांचें उपोषण करणारा साधु.

[“ साधूंचीं मग असून पथकें,
 कां स्वातन्त्र्यज्योति विशाली ?
 परकीयांच्या अमलाखालीं,
 कां ही अविरत अवनति झाली ?
 हीच पहा स्थिति सोळा शतकें ”] ३

(“ ‘ पतनावांचुन नच उत्थापन ! ’
 विकसन विश्वीं थाम्बत नाही,
 न हो एकदम दिशांत दाही,
 कशास ‘ बोम्बाबोम्ब ’ वदा ही,
 विकासवादी आहों आपण. ” ४

आणि पातळीवर आध्यात्मिक
 गूढकार्य ते करीत असती,
 हिमालयावर ज्यांची वसती,
 संशयात्म नर अखेर फसती,
 ठेवा श्रद्धा ती आत्यन्तिक. ”) ५

चला पहा अँकार स्वामी,
 न करा कुत्सित परी परीक्षा,
 ते न मागती कांही भिक्षा.
 खुशाल घ्या वा नच घ्या दीक्षा
 दर्शनामधें कोठें खामी ? ६

४ “ कां मग बोम्बाबोम्ब ? ” (टिळकांची कविता १।२८)

वेड्या चाळ्यांवरती भिस्त न;
 कुणी भात्रडा ये भेटाया
 तों गुरु देती शिष्याच वाया.
 शिष्यमते तो प्रसाद - व्या या,
 ओङ्कारांची ऐशी शिस्त न.

७

कुणी म्हणत की हे धन्वन्तरि
 बहुविध संवसाराचे चालक,
 देती वन्ध्या स्त्रीला बालक,
 कुमारिकांचे होती पालक,
 [“ परी न दावित त्यास पण्ढरी !

८

मुमुक्षु कळपाचा की नेता,
 दिसुन निरुद्यम बहु उद्योगी,
 श्रीकृष्णापरि विरक्त भोगी,
 तो जो पूर्णावतार योगी,
 इतर त्यापरी न ऊर्ध्वरेता. ”]

९

निन्दक नास्तिक नसती थोडे,
 थोर कोण पण होउन गेला
 बळी न पडला जो निन्देला?
 निन्दक मागुन होतो चेला;
 उडति तुक्यावरही शिन्तोडे.

१०

७ वेडेचाले—साधूच्या विक्षिप्तपणामुळेच वल्लीचा साधु हा अर्थ जाऊन विक्षिप्त व्यक्ति असा अर्थ झाला. ८ पण्ढरीच्या माहात्म्यांत कालप्रभावाने वैविध्य आले आहे. ९ ऊर्ध्वरेता.—पुढे ५१, वज्रोलीवरील टीप पहा.

कण्ठीं धरुनी सर्प, हलाहल,
 अर्धचन्द्र शिरसाच सेवतो,
 म्हणून हो शिव महा-देव तो,
 निन्दक निन्दो सुखेनैव तो,
 उपजवि निन्दा थोर कुतूहल. ११

‘ काय, वचूं तरि ! ’ वाटे कौतुक,
 दर्शनामधें न जाय चव्वल,
 दृष्टिपरीक्षा हवीच अव्वल,
 (“ वेश्यावस्तीमधुनी अम्मळ
 फक्त फिराया जैसे उत्सुक ! ”) १२

जटाजूट ऋषि न धरी माथां
 मिशी साफ तो अनुदिन काढी,
 राहिल तेव्हा कोठुन दाढी ?
 तन्हेंत मारी ऋषि आघाडी,
 नवयुगीन तो स्वामी आतां. १३

विभागलेले केस मधोमध
 वळणदार ते पडत स्कन्धीं
 कृष्ण, तुळतुळित आणि सुगन्धी,
 श्यामगोल मुख तें आनन्दी,
 स्रवे बोध ज्यांतून जणों मध, १४

म्हणजे भाषण सान्द्र चकाकित.
 दिसे नासिका जणुं तम्बोरी,
 अथाड्ग नेत्रें आणि टपोरीं,

मारी किञ्चित् झाक छचोरी,
न वर्तवा त्यावरुनी भाकिन;
१५

वेष पहा ! चन्दनी खडावा,
कफनी भगवी मऊ रेशमी,
वेषतन्हा ही पूज्य नेहमी,
साधुत्वाची खचित घे हमी,
असो हिरा मग काचखडा वा;
१६

काषायाम्बर अभेद्य वक्तर.

स्वामी लावित समाधि नेमै,
तत्त्वज्ञानी हिन्दी एम् ० ए ०
कला-नाथ पाश्चात्य-प्रेमै,
कन्यासंस्था-प्राङ्मुख डाक्टर-
१७

म्हणजे ? भम्पक विद्यावैदू !

चोरुन भाषान्तरुन मराठी
स्वतन्त्र हो लेखन कामाठी
विलायती त्या पदवीसाठीं.
विलायती ती, नये निषेधूं.
१८

पाणी पिउनी बावन देशीं
हिन्दुस्थानीं परत पातले
-कार्य न सरलें युरोपांतलें-

१७ वक्तर = चिखत. कन्यासंस्थाप्राङ्मुख डॉक्टर = अमेरिकेंतील व्हर्जिनिया संस्थानांतील ओरिएण्टलच्या योग्यतेची विद्यापीठांतील शास्त्री ही पदवी मिळविलेला. १८ भम्पक=पोकळ, दिखाऊ; 'बोगस.'

बधुनी दुष्कृत इथें मातलें,
स्वामी हिन्दुस्थानहितैषी. १९

देव म्हणे, 'घे' जातां मीपण;
निमित्तमात्रच होते शेटी,
देत धाडुनी सवेंच भेटी,
आणि दिसे भरलेली पेटी,
चालवि योगक्षेम हरी पण. २०

म्हणायचे हे मांस्सलवपु ऋषि,
“ त्रिपुटीस करा सर्वस्वार्पण
कृष्ण मीच, मी राधा गौळण,
प्रेम मीच, मी गुणातीत पण.
भेद न मानीं मी स्त्रीपुरुषीं. २१

या, व्हा माझे स्नेही सारे—
शिष्यधर्म तर असिधाराव्रत,
न कुणा साधे कलींत साम्प्रत,
कृष्णार्जुन सम्बन्धच शाश्वत,
मैत्रीचा प्रभु भुका पहा रे ! २२

योगेश्वर तो हाकी घोडे !
निजमित्राचे धनञ्जयाचे,
मार्ग दाखवी श्रीविजयाचे,
साह्य यापरी थोर जयाचें,
तो मैत्रीनें अचूक जोडे. २३

२१ त्रिपुटी=ट्रिनिटि (ख्रिस्ती) २३ ' यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम॥' भगवद्गीता.

पवित्र त्यांच्या मैत्रसमाजीं

जमत सुशिक्षित तरूण-तरुणी
-कोणी कोणी चोरुन धरुनी-
उच्च हेतु हा की भव तरुनी,
विलीन व्हावें प्रेमामाजीं.

२४

व्यवहाराचें ज्ञान न कोतें,
हेरिति जिकडे तिकडे टक्के,
धनिक वणिक ते सात्त्विक पक्के,
मुक्तिद्वारीं मारित धक्के,
वकिलासड्गें तयांत होते.

२५

असाच वासू गेला तेथें,
पोर पोरका, न होय सान्त्वन,
रामतीर्थ वा विवेक वाचुन,
न ठरे निर्गुण तत्त्वावर मन,
न पत्करी प्रतिमापूजेतें.

२६

अन् वासू समताकैपक्षी !
म्हणे " प्रभूचीं एका वाळें,
भेद अनन्वित कोठुन आले ?
अचिन्त्य का हें लीलाजाळें
विणतांना प्रभु न्याय न लक्षी ?

२७

अथवा, असतां कर्म तसें फळ
राहे प्रभुची कोठें जरुरी ?

निर्गुण म्हणतां अस्तित्व दुरी,
भुकी भावना राहे अपुरी,
प्रभु नसतां, वा नसतां प्रेमळ. ”

२८

वदले स्वामी, “ न भी भवाला,
या विश्वाला आहे स्वामी,
नेइ मित्र तो प्रसादधामीं,
वडील साङ्गाती तुजला मी.
टाक हरीवर सर्व हवाला.

२९

सन्ध्याविधि तुज येइल कार्मीं. ”

वासू साङ्गे, “ मज पटवुन द्या,
क्रिया गमे ती मजला वन्ध्या. ”

“ वादङ्ग नको, कर तूं सन्ध्या
अन् घे प्रत्यय ” वदले स्वामी.

३०

तेथें येई मुमुक्षु सरला

काय करावें? कोठें जावें?

नुमजे अथवा कीं विष घ्यावें?

निदान सद्गुरुचरण धरावे,

(“ बाकी जर का पाय घसरला— ”)

३१

तर होइल साष्टाङ्ग नमन तें—

“ मागुन बघ तूं ! मिळेल सारें,

मिळेल, शोधुन बघ निर्धारें,

३१ “ पाय घसरला तर! ” (वीणाझड्कार, व झेण्डूचीं फुलें). ३२ मिळेल —
“ मागा म्हणजे तुम्हांस दिलें जाईल, शोधा म्हणजे तुम्हांस सापडेल,

ठोठावुन बघ खुलतिल दारें, ”

स्वामी यापरि झाले म्हणते.

३२

आणि पुढें मन करुन मोकळें

हासत गोन्जारीत म्हणाले.

“ऊठ ऊठ दुर्दैवी बाळे,

टाक तोडुनी चिन्ताजाळें,

पहा तत्त्वतः ! मीच गोखले. ”

३३

कसें दुज्याचें कळतें हृदत ?

जो परकायाप्रवेश जाणे

अगम्य त्याला काय रहाणें ?

स्वामी त्यांतुन धूर्त शहाणे,

सहज करित ते श्रद्धा उद्गत.

३४

चमत्कार हा मोठा अल्बत् !

वासु म्हणे, “ कां सन्ध्या न हिला ? ”

स्वामी म्हणती, “ रे ही महिला,

सेवा स्त्रीला स्वधर्म पहिला,

शास्त्र पहा. स्त्री असे शूद्रवत्. ”

३५

ठोका म्हणजे तुम्हांस उघडलें जाईल ” [बैबल, मत्तय ७।७]. ३३ दर्शनास आलेली स्त्री सुन्दर असल्यास गुरुवर्यांना गत जन्मींची पत्नी वाटते. हें पाहून एका कट्टर भक्तानें आपला जोडा गुरुवर्यांच्या शिरीं ठेवून तो पिता असल्याचें त्याचें पौर्वदेहिक नातें सांगितल्याची मौज श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांनीं वर्णन केलेलीच आहे. ३४ धूर्त शहाणे, “ तो आपल्या अनुयायांना त्यांच्या सम्बन्धीच्या अगदी खासगी गोष्टी साङ्गून आश्चर्यचकित करी व त्यांच्यावर छाप पाडी. अर्थातच ही माहिती गुप्त रीतीनें पूर्वीच मिळविलेली असे ” [आर. एफ. डिवल कृत मुहम्मद, पृ. ६८].

पदाढी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थलमठः

मनुसूत्र... १२३५७... अन्तर उक्तर... १२३५७...

कलांक १२२२ नों दिः ३६।२।५९

प्रसाद देउन मग दुग्धाचा,

इतर चौकशी केली पुष्कळ,

गुरु स्वभावे तैसे प्रेमळ.

अन् शिष्यांचीं हृदये निर्मळ,

होता कळपच तो मुग्धांचा.

३६

पडतां केव्हा केव्हा अन्तर

अन्तर्ज्ञानी ते काश्मीरीं

विहरत असतां झेलमतीरीं,

मित्रांची ते करित फिकारीं

लिहित पत्रें स्निग्ध सविस्तर

बोध करित ते दोषांना धारं

“प्रणवाच्या सख्यत्वासाठी

पडाव्यात जिवलगारीं तटी,

अपविं सर्वस्व शेवटीं—”

[“प्रसङ्ग पडतां प्राणहि द्यावा!”]

३८

पण वासूची न शमे तळमळ

योग न गुरु शिकवीत तयाला

सन्ध्येचा नित देत हवाला;

श्रद्धेचा स्त्रीमनीं जिव्हाळा

म्हणुन करित सरलेची कळकळ.

३९

एक गुरूच्या छायेखालीं

सहज भेटलीं वासू-सरला,

स्नेहभावही सहज स्फुरला,
चर्चानाही पार न उरला,
म्हणुन गुहंची आज्ञा झाली.

४०

“ पडा न अगदीं वादविवादीं.
वादविवादें हो शक्तिक्षय,
करूं शकेना तर्कहि निश्चय,
जरी इच्छिशी व्हाया चिन्मय,
‘मामेकं शरणं ब्रज’ आधीं.

४१

विलायतेमधि पहा खरोखर
जो उकलाया निसर्गकोडीं
श्रमे सारखा, मधें न सोडी,
अध्यात्माची त्यासच गोडी,
तिथेंच कार्यक्षेत्र मनोहर.

४२

आलों परतुन, तशि गुर्वाज्ञा
मैत्रिण तेथें ती मिम् एमी,
राघेपरि ती मग्न प्रेमी !
बहुत या इथें करूं न शके मी,
तथापि झटतों ध्येय साधण्या. ”

४३

वासु मिई जंव साङ्गत त्याला,
“ नाति असे सापेक्ष समाजीं
नीत्यतीतता धर्मामाजीं,

४१ “ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि
मा शुचः ” (भगवद्गीता).

समजाया अधिकार हवा जी,
कोण बघे निर्मळ सत्याला ? ” ४४

स्वतास सरला प्रतिनिवेदिता
समजे; ती जणुं भोळी राधा,
गुरु तो माधवजी नच साधा.
करी मोहिनी तिज सुखबाधा
योगमोह तो नये छेदितां. ४५

गुरुसहवास न कधिं तो टाळा,
ब्रह्म सगुण तें जिवास ओढी,
संस्पर्शाची अतर्क्य गोडी,
अन्तीं ब्रह्मच करून सोडी—
[“ म्हणजे कांहीतरि घोटाळा ! ”] ४६

म्हणे वासुला सरला हर्षे,
“ गुरुवल्ल कसा सुगन्ध देई ! ”
बोलत केव्हा गुरु ऐसेंही
“ असतां ब्रह्मज्ञाता देहीं,
करि परिसापरि कार्य स्पर्शें. ” ४७

सङ्कट भावी वासू सादर
दावी तिज तें न रुचे न पटे,
देइ त्या ती उत्तर उलटें,
“ प्रगति श्रद्धेवांचुन खुरटे,
जैशी श्रद्धा होय तसा नर. ” ४८

४५ “ भोळी राधा ” (वाग्वैजयन्ती ९९). ४८ “ यो यच्छ्रद्धः स एव सः ”
(भगवद्गीता).

स्वामी जाणत पूरक, कुम्भक,
 असून अङ्गीं अलोट शक्ती,
 निर्विकार मन, पूर्ण विरक्ती,
 अलिप्त आत्मा, ध्येयीं भक्ती,
 [“ बाळ गुणी वसुधैवकुटुम्बक !]”

४९

औषध भक्तीच्या रोगास न;
 सद्भक्ति न जी शान्तविचारी,
 भक्ति पाहिजे अव्यभिचारी;
 सरला बाला मूढ विचारी !

जाय शिकाया ती योगासन;

५०

प्रतिवात्स्यायन करितां बोली !

बाकी, सम्यक् ज्ञान झालिया
 मुक्त सदा नर ! विषयकालिया
 मर्दुन, तो हो कृष्ण कालि या

सिद्ध जयाला हो वज्रोली.

५१

४९ “ भक्तिरव्यभिचारिणी ” [भगवद्गीता] म्हणजे भक्तींत व्यभिचार सम्भवतच नाही काय ? ५१ वात्स्यायन,—कामसूत्रांचा कर्ता. “ सम्यग्ज्ञानान्मोक्षः ” वज्रोली.— “ बिन्दु टळते वेळीं तो न पतन होऊं देतां स्त्रियांचें रेतर्ज आकर्षण करून स्व-शरीरांत साठवितां येतें. याच वज्रोलीच्या साधनानें महायोगी भगवान् गोपाल कृष्णानें अनन्तगोपींचा उपभोग घेतला. “ असङ्ख्य नारी भोगुनी ब्रम्हचारी ” असा योगी ऊर्ध्वरेता होय. कृष्णचरित्राला रूपक बनवून अध्यात्मांत ढकलून देणारेही भीतीनें गाङ्गरलेले कांही मूर्ख लोक समाजांत निघतील. ऋषिवर्य नाथ मत्स्येन्द्र हे वज्रोली मुद्रेच्या आधारावर स्त्रीराज्यांत विषयोपभोग भोगीत असत. नाथ मत्स्येन्द्रानें यांत आणखी सहजोली, अमरोली वगैरे भेद पाडले ” ही मुद्रा स्त्रियांनाही करितां येतं आणि ही साधल्यावर स्त्रियांशीं परपुरुष रत होऊन सुद्धा गर्भधारणा करून घेणें

(-“ छे ! हैं तर हठयोगविडम्बन !

देवहीन देवळांत जाणा,

हा तर नड्ग्यांचा घिझाणा, ”)

[“ -म्हणेल ऐसें तोच दिवाणा,

न कुरु नितम्बिनि गमनविलम्बन ! ”]

५२

सद्गुरुकरणी अतर्क्य लीला !

बघुन रूप तें सरला बुजली,

पावसांत कडकडली बिजली,

शाप मिळे, ‘ बुडशील भवजली, ’

वासू ने तिज पैलथडीला.

५३

स्वामी झाले मग अन्तर्हित

आणिक कोठें तरी प्रगटले,

तिथे बरोबर होतें खटलें,

परि त्यावीण न अपुलें तटलें,

साधु नको साधाया स्वर्हित.

५४

~~~~~

न घेणें त्या स्त्रियांच्या मर्जीवर आहे. रग्भा, मेनकादिकांना हें येत असावें.”
 (ज्ञानेश्वरीप्रवचन पृ. ६३-६४. लेखक ह. म. प. नाथमहाराज पणढरपूरकर). आतां
 गर्भधारणा होऊं न देण्याच्या आधुनिक अधर्म्य कृत्रिम उपायांची जरूर नाही. योग
 सर्वसामान्य झाल्यास निदान भ्रणूहत्या व बाळहत्या या तरी टळतील. धर्माच्या गूढ
 विद्येच्या नांवावर हिन्दुस्थानांत वाटेल तितकी अनीति खपते ! अजून धर्माची
 ग्लानि व्हावयाची राहिली आहे काय ? भगवन्ताच्या योगनिद्रेचा भङ्ग कां
 होत नाही ?

अध्याय ११ वा

तरला

सरलेची ही बहीण तरला

लाडकीच कीं हें शेण्डेफळ,
नव्या तऱ्हेची प्रतिमा केवळ,
लहरी जितकी तितकी प्रेमळ,
कधींच न दिसे नूर उतरला.

१

दुरजूपागेमधिं शिकलेली,

उभट चेहरा सुबक अगोदर,
लाडिक हनु ती गोल मनोहर,
खुली घिटाई नयनीं गोचर,
रुचे टेनिसन आणिक शेली.

२

शेलीच्या चण्डोलासड्गें

कल्पनभीं वर उन्च उडावें,
स्वातन्त्र्यप्रेमाला ध्यावें,
प्रसादमय जीवनीं विरावें,
खप्रतरङ्गीं या ती रङ्गे.

३

‘ केवळ ध्येयासाठीं ’ वाचुन
वहात अश्रु ते वेगानें,

१ शेण्डेफळ=शेवटील मूल. २ पेशवाईतील जुन्या हुजरात पागेच्या इमारतीत हल्ली हिन्दी मुलींचें इङ्ग्रजी विद्यालय आहे. ३ कल्पनभ=कल्पनेचें आकाश. ४. ‘ केवळ ध्येयासाठीं ’ सौ. इन्दिराबाई सहस्रबुद्धे यांनीं ‘ दि वूमन् हू डिड् ’ या इङ्ग्रजी कादम्बरीचें रूपान्तर वरील नांवानें केलें आहे. विवाहसंस्था अनेक सामा-

सहृदयतेनें गाईं गाणें,
 ' भासें जग हें बापुडवाणें,
 सर्व सुनें तें प्रेमावांचुन.,

४

नववय म्हणजे प्रेमकाळ तो.

' व्यर्थी अधिकचि अर्थ दिसे ' तंव,
 वा अत्युक्तीमधि ऋतवैभव;
 गुलाब कण्टकहीन गमे भव;
 बहिरङ्गावर जीव भाळतो.

५

बालकवीची जडे शिराणी,
 कोमल लाडिक साधी भाषा,
 मङ्गल सात्त्विक नादी आशा,
 सकरुण ती सौन्दर्यपिपासा,
 कविता त्याची जणुं ' फुलराणी '

६

किंवा भोळी बाळकुरङ्गी.
 तशीच तरला ! उडे बागडे,
 मैदानी तिज खेळ आवडे,
 तसें लक्ष्यही पुस्तकाकडे.

चित्रपतङ्गासम बहुरङ्गी,

७

आज्ञाधारक तथापि बाला !

येतां बाहेरून बहादुर

जिक अनर्थांचें मूळ म्हणून नकोच ती मुळीं, या तत्त्वानें चालणाऱ्या एका कर्त्या सुधारक स्त्रीची ही करुण कहाणी आहे. ' प्रेमावांचुन सर्व सुनें । जग भासे बापुडवाणें ' (बालकवि ठोमरे) : ६ शिराणी=आवड. ' फुलराणी ' हें बालकवींच्या एका कवितेचें नांव.

- कुरवाळाया तिजला आतुर;
कपडे नेउन ठेवी ती वर,
फराळ वाढी तीच पित्याला. ८
- शैशवांतला मुखीं तजेला;
नाजुक, बान्ध्यानें शेलाटी,
ललितकलेचें तेज ललाटीं,
स्वतन्त्रता ती डोङ्गरघाटी—
नजर कोण मिडविल नजरेला ? ९
- प्रतिमा ही परि जणुं मकराणी,
पदर-टोक उजव्या करिं नाजुक
धरुन जाय ऐटींत अधोमुख;
मुग्धपणें जणुं करी स्वकौतुक—
बुद्धिमती मी मोहक राणी. १०
- तिचें इद्ग्रजी वाचन जब्बर,
एकवार मॅट्रिकला बसली,
परन्तु गणितावर्ती फसली;
वर्ष बुडालें, अडचण कसली ?
ती मुलगी, अन् वडील गब्बर ! ११
- म्हणुन ठेविला गणिती शिक्षक;
सरला दे वासूस नोकरी,
विश्वासाचें काम तो करी,
जरूर नाही काम लोकरी
ऋरित बसाया कुणी अवेक्षक. १२

वासु सुशिक्षित परी न अट्टल;
 प्रसन्न, राजस, विनीत, सालस,
 कामांत न कुचराई, आळस;
 अजुन कोवळा पोर निखालस,
 आणिक विमलाबाई वत्सल.

१३

विलायतेमधि अजित तयांचा
 करीत होता विद्यासाधन
 (“-का गौरीचें हृदयाराधन ? ”)
 मृगनयनांचा छे ! तो व्याध न.

आणिक वासू त्याच वयाचा,

१४

१४ गौरी-हृदयाराधन - १५ डिसेम्बर १९२७ या तारखेच्या सर्वण्ट् ऑफ् इण्डियन् पत्रांतील पृ० ५५६ वरील इङ्ग्लण्डांत अधिक विद्यार्थी जाणें अनिष्ट नाही हें सिद्ध करणारें ‘ इण्डियन ’ या सहीचें एक पत्र आहे. त्यांतील पुढील मजकूर इङ्ग्लण्डला जाणें इष्टच आहे असें म्हणणाऱ्याचा आहे, म्हणून विशेष महत्त्वाचा आहे, तो म्हणतो, “ वर्षाला साडेतीनशें पौण्ड ही [रॅ. डॉ. परान्जपे यांनी काढलेली] सरासरी गणितानें बरोबर असली तरी तिच्यावरून सर्वसाधारण आवश्यक खर्चाचें अनुमान होत नाही. दरवर्षी दोनशें पौण्डांत मी एडिम्बरोला सुखांत राहत असें. मी नाटकगृहांतही बरेच वेळां जात असें; परन्तु तरुणांची वर्दास्त ठेवण्याची खर्चिक चैन मी कधीं केली नाही. हिन्दी तरुणांचा सारा पैका जातो तो या चैनींत जातो. ऑक्सफर्ड विद्यापीठांतील रहाणी तर अत्यन्त खर्चाची आहे, तरी तेथें ते दरसाल दोनशें पौण्डापेक्षां फारसा अधिक पैका खर्च करीत नाहीत असें मी तेथील ब्रिटिश विद्यार्थ्यांकडून ऐकिलें आहे. अशा स्थितींत परदेशीं शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांस सर्कारी तिजोरींतून म्हणजे दरिद्री हिन्दुस्थानच्या मुक्या रयतेचे, वा लोकाश्रयावर चालणाऱ्या संस्थांतून म्हणजे कवडीकवडीचा सुद्धा खर्च सुठायीं होत आहे अशा विश्वासानें धर्म करणाऱ्या सुशिक्षितांचे वर्षास शम्भर पौण्ड अधिक देणें म्हणजे दुष्ट उधळपट्टी होय !

मात्र पोरका, तसाच दाणा !

की सुख त्याला पाहुन व्हावें,
मातृत्वच हृदयीं दाटावें,
इच्छा व्हावी जवळ करावें;
खेळाडू तितकाच शहाणा.

१५

देखा कुन्तल काळे कुरळे;
डोळ्यांमाजीं गहिरे पाणी,
प्रतिबिम्बित ती अनघ रहाणी,
भाषासरणी मधुर शहाणी,
जीव कसा पाहतांच हुरळे.

१६

माउलीस त्या वाटे कौतुक :

म्हणतच तिज ' ममतेचें गल्बत ' !
चहा न घेई वासू अल्बत,
देत त्यास मग कोको, सर्वत,
अति अभिनव तें वासूला सुख.

१७

शिष्येचीही झाली प्रगती;

गणित विषय तो जणुं रणमीषण,
रसाळ शिक्षक ओती जीवन,
मन रमलें तर तें नन्दनवन,
सोबतिणी आश्चर्ये बघती—

१८

वाटुन कांहीतरि कुणि बघती

यदा करी ती गुरुप्रशंसा,

- जिववी तो जड अड्कां, कंसां,
 —तरुण परी जो, काय भरंवसा ?
 बालावृत्ती सरल अनघ ती, १९
 गारुड काही करावयाचा,
 कटाक्ष आधीं, स्मित मग चञ्चळ,
 जायाचा मग चाटुन अञ्चळ,
 अर्धशब्दपुष्पांची ओञ्जळ,
 पुढें ? प्रीतिला परी न वाचा. २०
 नच होईना निकुञ्जकूजन ?
 खुळ्या जनांच्या खुव्याच खाशा,
 जुळ्या मनांची मुकीच भाषा;
 परस्परांना न कळो आशा,
 तथापि चाले मानसपूजन. २१
 तिला भेटला प्रथम युवा तो,
 त्यास तशी ती कुमरी पहिली,
 नवल न जुळतां सद्गति वहिली,
 प्रीति गुणांनीं बत्तिस गुणिली,
 जीवांचा जुळलाच दुवा तो. २२
 जणूं परांची तरल तनू ती,
 स्वतन्त्रताप्रिय भुरके कुन्तल,
 तेज लोचनीं निर्भय उज्ज्वल,
 हृदयाला न स्पर्श कश्मल,
 अजड जीवनज्योति जणूं ती ! २३

२०' दृष्टिक्षेपच आजला स्मित उद्या गालीं जरा चञ्चळ ' (यशवन्त, किरण १२)

- जगताची तिज नच अनुभूती,
 वासू वाटे तिज पुरुषोत्तम,
 असेच वल्लभ गुणाढ्य, अनुपम;
 तुच्छ त्यापुढें अर्जुन, विक्रम;
 अकिञ्चन जरी प्रेमविभूती ! २४
- पण अभ्यासावांचून दुजें
 तो शिष्येशीं न करी भाषण,
 सामाजिक चर्चेत पहा पण,
 सरलेशीं घटि जाय जणूं क्षण.
 प्रेम अबोल्यामधें परि रुजे, २५
 (“—मग टकळी का प्रेमकवीची?”)
 [“गर्जे त्याला काय बरसवे?”]
 (“डोङ्गर उन्दिर शेखीं प्रसवे”)
 अघळ पघळ तें भाषण फसवें,
 प्रीति न चञ्चल कौतुकवीची. २६
 प्रेम रुजे हें अबोल्यामधीं,
 सरलेला ये म्हणुनी संशय
 एकाङ्गी तरी कळला आशय,
 प्रीति कशावरुनी पण अक्षय,
 म्हणे, जाउं द्या थोडी अवधी. २७
 जणुं अचछोदच सरलाहत्सर !
 —जणूं ‘रागिणी’ निराश आतुर,
 ती का जाळिल होउन निष्ठुर,
 काव्यात्म असा हा प्रेमाङ्कुर !
 तिच्यांत नव्हता हेवा-मत्सर. २८

वाटे तिजला उलटें कौतुक :

जपावयाचें नसतां कारण,
जपे, करुं बघे विघ्ननिवारण,
तिचीच पांचावरती धारण,
मामलाच हा कारण नाजुक. २९

प्रगति तिची शिष्येला दावी,
म्हणे गुरु, 'अतां जरूरी नाही'
सुटका करुनी घे लवलाही,
अभ्यासीं तो बहु उत्साही,
प्रीतिहि न रुजे विरहाभावीं. ३०

विमलाबाई वदल्या, "या या !
जाच मेढुनी येतां जातां
अजितासम तुम्हि घरांत आतां."'
न करि कायदेशीर विधाता,
यत्न मानवी बहुधा वाया. ३१

जाताना वासूस वाटलें,
समुद्रावरी जशीं लाकडें
जुळतीं, फुटतीं, कोण कुणिकडे ?
तसेंच मानवजीवितीं घडे,
अन् तन्नेत्रीं अश्रु दाटले. ३२

होतें ऐसें जरी आंवतण
तरि जाण्याचा सभभव न दिसे,

३१ वासू अजिताप्रमाणें कायदेशीर पुत्र व्हावयाला तो जावई [सन्-इन्-लॉ]
व्हावयास पाहिजे.

- जावें कैसें खोट्याच मिषें ?
 आणि असें हें मनांतिल पिसें,
 व्हावें त्याचें कसें शान्तवन ? ३३
- चारच वर्षे झालीं त्याला,
 श्रमुन जनांच्या खस्ता खातां
 सोडुन त्याला, गेली माता;
 कडू न तेव्हा जितका आतां
 गमे कडू विरहाचा प्याला. ३४
- अन् ती होती जननी साध्वी,
 अन् ही बाला परकी अलुड,
 परन्तु उपवर लाडिक फकड,
 प्रीति विवेकावर करि हुल्लड,
 प्रीति मधुवर्यीं म्हणजे माध्वी. ३५
- परी तिच्याविण संस्कृति विघडे;
 प्रीति वसे का उन्च गडावर ?
 का स्थान तिचें दरीच सुन्दर ?
 लग्नग्रन्थीमध्ये निरन्तर
 का ती तर बन्धनापलिकडे ? ३६
- वासू टेकडीवर त्या रातीं
 पडे जाउनी कातळावरी,
 वृत्ति होउनी जाय बावरी,
 त्यास शान्तवी तिथ विभावरी,
 झोंपहि येई पण उशिरां ती. ३७

३६ 'प्रीति ना वसे कधींहि उन्च त्या गडावरी' (ताम्बे)

[“ जावें, देखावें, जिङ्गावें;
दुष्यन्त पहा ऐसेंच करी ! ”]
तोंच गौतमी आड ये परी
(“ धीरोदात्त न, वासू उपरी,
नायक केवी त्यास म्हणावें ? ”)

३८

अध्याय १२ वा

ध्येय का व्यवहार ?

नव्हता वासू रडवा आशक,
नव्हती निवृत्तीची दीक्षा
करित बसाया वृथा प्रतीक्षा,
होती आली जवळ परीक्षा
अभ्यास करी तो बेलाशक.

१

झाला पहिल्या वर्गीं स्नातक,
करितां तरला यशसम्पादन,
ठरलें आनन्दाचें भोजन,
अर्थात् ये वासूस निमन्त्रण,
नकार देणें म्हणजे पातक.

२

मारा झाला त्यावर तेथें,
“ अभ्यास न का अजून सरला ?
येइत म्हणुनी कसें विसरलां ? ”

३८ मी गेलों, मी पाहिलें, मी जिङ्गिलें ही एका पाश्चात्य जेत्याची प्रसिद्ध
दर्पोक्ति आहे. १ आशक (<आशिक<इशक) प्रेम करणारा.

- हळूच सुचवी मागुन सरला,
 “ बक्षिस नामी द्या शिष्येतें ” ३
- पण वासूसच ठोसर देती
 अभिनन्दूनी शब्दें मन्थर,
 इनाम नगदी रुपये शम्भर,
 मॉल्लेकृत ‘ तडजोड ’ यशस्कर,
 तर्कशुद्ध हितनीति असे ती. ४
- ‘ समग्र कविता बालकवीची ’
 तरलेस मिळे, तयांत चित्रें,
 वर लिहिलेलें ‘ दिधलें मित्रें ’
 अधिक वदाया मानस मित्रें,
 जरि हेलावे जीवनवीची ५
- योग कसा परि ये आपैसा ?
 प्रश्नाला ‘ हो ’ तयार ओठीं,
 तरी पुसाया धुग्धुग मोठी,
 प्रीतिधृतिची कठिण कसोटी,
 शब्द कुणी टाकावा कैसा ? ६
- प्रेमयाचना वाटे कोणा
 कौमार्याचा घोर अनादर !
 आर्यसंस्कृती नाजुक कातर !
 शान्त विचारी युवती नादर,
 जी स्थिर राहुन म्हणेल ‘हो, ना’. ७

६ आपैसा=आपोआप, आपसया. ७ नादर = विरळा. “ गुलगुलीत अशी नादर-विरळा ” (प्रभाकर ९३)

इलाज न करूं शके स्वतांला,
ती सरला यां सन्निध आणी,
पुढें अभिन्न प्रेमकहाणी,
कोण दूरची करी पहाणी ?

वाङ्निश्चय तत्क्षणींच झाला. ८

छे, पण वासू निक्षुन बोले,

“ मी निष्काञ्चन, मी अत्राह्मण, ”—

“सुधारकाची मी तनया पण”—

प्रेमाला अनुसरतों आपण,

तरी पहावें उघडुन डोळे. ” ९

प्रेम आन्धळें तथापि लोकीं.

धरिति करीं कर योग्य वधूवर,

साक्षीला ध्रुव, शुक्र, विधू वर,

शपथेचा विधि नीरव सुन्दर,

मिस्कीलपणें दैव विलोकी. १०

प्रणयिजनांस न व्हावी बन्दी,

सरला काढुन निमित्त कांही

गच्चीवरुनी खालीं जाई,

दोघांमधिं मूकताच राही,

शब्द न उमटे मिळून सन्धी. ११

निरर्थ शब्दीं ओठ कम्पती

गुन्तुन मोहीं कार्य विसरुनी;

नेत्र कार्य तें टाकित करुनी,

नव तेजानें येती भरुनी

प्रथम वावरुन जाय दम्पती. १२

- [—“ परि दिसतें हें पहिलें चुम्बन.
जरा रङ्ग्या !”] छे राम हरे !
मनास रुचती सारे नखरे,
परि पडद्यांतिल पडद्यांत बरें,
पुनरुक्तीमधि मौज तुडुम्ब न, १३
- पहिल्याची दुसऱ्यांत न लज्जत !”
(“पहिल्याची पण जादू न्यारी
अनुभवायला या संसारीं
कोण मृत्युची करिल तयारी ?
काव्य काय मग ? शाब्दिक गम्मत ! १४
- काय शिकवणी पण ही गुरुची ?
अङ्गविषय हा, त्याची सन्था
ने शिष्येला विवाहपन्था,
ज्ञान पवित्र न येइ म्हणतां.”)
“(भिन्न प्रकृति, भिन्न अभिरुची !)” १५
- होतिल का पण वडील राजी ?
पत्र लिही मग त्यांना वासू
“ दोघे आम्ही प्रेमपिपासू,
असें प्रणयसुख नकाच नासूं !
क्वचित् योग हा हिन्दुसमाजीं. १६

१४ निशिदिनीं वाटतें मनीं, नित्य जन्मुनी मरण सोसावें, परि पहिलें चुम्बन
ध्यावें फिरुनही” (पहिलें चुम्बन-वाग्वैजयन्ती १२५) १५. ‘न हि ज्ञानेन सदृशं
पवित्रमिह विद्यते’ (भगवद्गीता).

कां की प्रीतिस्वातन्त्र्याचे,
 गौतमऋषिच्या धूर्तपणाचे,
 शुक्रसुतेचे, दुष्यन्ताचे,
 प्रेमासाठीं पराक्रमाचे,
 दिवस सम्पले स्वयंव्वराचे. १७

इष्ट न होणें पुरातनानुग.
 काव्यात्म अशी प्रीती न्यारी,
 वर्ज्य कलियुगामधि संवसारीं;
 अमृतही हों कधीं विषारी
 ईश्वरेच्छया, नुरे जुनें युग. १८

कथा पहा पृथ्वीराजाची
 हरुनी संय्योगितेस वरिलें,
 जयचन्दानें वितुष्ट धरिलें,
 घोरीनें आर्यभूस वरिलें.
 प्रणयनीति ही ऐशी जाची. १९

प्रणयोत्तर परिणय कवि मानी;
 मीलन तुटल्या जुळ्या जिवांचें
 परन्धाम तें सदाशिवाचें,
 प्रीति कशी कैलासीं वाचे ?
 परि विहरे ती स्वप्नविमानीं. २०

१८ “ विषमप्यमृतं ष्वचिद्भवेत् अमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ” (कालिदास)
 १९ संय्योगितेची कथा विनायक कवीनें आपल्या सावेश व अस्खलित वाणीनें
 गाइली आहे.

बाकी, वासू चलाख सुन्दर,
 आणि बहादुर बडे सुधारक,
 जातिभेद राष्ट्राला मारक,
 सङ्कर एकच उपाय तारक,
 आणि बहादुर कार्यधुरन्धर. २१

गुप्तपणें परि डाचे पोटीं
 गरिब वराची विषमच जाती-
 [“ वैषम्यीं या और मजा ती !
 शुक्रसुतेला वरी ययाती-]
 (“ पण ती शापित कन्या होती. ”) २२

[विचार हा परि आत्मघातकी !
 जातिभेद हा स्वदेश होमी,
 नावीन्य बघा ब्रात्यस्तोमीं,
 आर्यतेज मग रोमीं रोमीं.
 उन्नत व्हा, कुणि म्हणो पातकी ?] २३

असेंहि म्हणती सुधारणाप्रिय,
 ‘ सुधारणा तर अवश्य व्हावी
 इतरांनीं ती परी करावी,
 उघडपणें मी महती गावी
 सहानुभूती दावुन सक्रिय. ’ २४

२३ ब्रात्यस्तोम या विधीनेच चातुर्वर्ण्यसंरक्षकसभेचे अध्यक्ष ज्ञानकोशकार डॉ. केतकर यांनीं मिस कोहेन् या युरोपियन स्त्रीला हिन्दु करून घेऊन पुढें तिच्याशीं वैदिक रीतीनें विवाह केला. ब्रात्यस्तोमांत प्रसिद्ध जहाल पाण्डुरङ्ग महादेव बापट हे एक उपाध्याय होते.

- ध्येय एक निर्विवाद अन्ती;
 पोटभेद हे आधीं मोडा,
 अनुलोमाचें बन्धन तोडा,
 प्रतिलोम परी जरि हा जोडा
 गुणमेळानें नलदमयन्ती ! २५
- प्रेम असेलहि ही घ्या कबुली !
 प्रेमानें पण पोट भरें का ?
 प्रेमें विषमज्वर उतरे का ?
 ध्येयासाठीं अकाल हेका
 धरितां जन्माचीच चुकभुली ! २६
- प्रेम गहनगति ! केवळ कोडें !
 लहर जिवाची म्हणजे प्रीती
 सृष्टि मधुर वञ्चना करी ती,
 अतिरेकें कर्तृत्व हरी ती;
 प्रेम असावें माफक, थोडें. २७
- पोर कोंवळी वय एकोणिस ;
 कसें कळावें हिला हितहित ?
 रीत जगाची नाही माहित.
 [-“याच वर्यीं का माता नाहित
 ज्यांस लटाम्बर करि कासाविस ?”] २८
- कबूल, त्याला असेल हिम्मत,
 असुन हुशारी नाही आळस,
 परन्तु हें कटु सत्य निखालस,
 यत्नाचा उत्कर्ष न वारस.
 प्रथम वर्ग ? किति त्याची किम्मत ? २९

धैर्याचा तर दुर्मिळ सद्गुण,
दिसे न पुढतीं सङ्कट भावी,
आणि म्हणे मज भीति न ठावी,
धृतिची त्याच्या महती गावी,
न भी जो पुढें सङ्कट पाहुन.

३०

कीवच या निजसुखमग्रांची !
मिश्रविवाहहि योग्य निरागस,
स्तुत्य खरें वैयक्तिक धाडस,
हवी काळजी परी निखालस,
पोरावाळांच्या लग्नांची.

३१

सुधारणेचा लावा झेण्डा,
मिळविल्यावरी आर्थिक शक्ती,
न पुरे नुसती ध्येयासक्ती,
मरण ओढवे करितां सक्ती,
गेण्ड्याची कृति न करी मेण्डा

३२

गरिब सुधारक वाया बुडती.
सुधारणा करितील महाजन
तेव्हा अनुसरतील पहा जन
बुडेल संस्कृतिचेंहि जहाज न,
सलील डोलत जाइल पुढती.

३३

गणी कोण पैक्यास तिरस्कृत ?
समर्थ जो नच धन कमवाया

तोच म्हणे श्री चञ्चल माया;
सत्य दुरत्यय परन्तु 'माया,'
समाजांत जी करी सुसंस्कृत. ३४

[—“ काय करावें मग गरिबांनीं ?]
जनीं निन्द्य तें सोडुन द्यावें,
जनीं वन्द्य तें जिवें करावें,
धोपट मार्गे नीट चलावें,
स्तवी कीर्ति मग पांच जिभांनीं. ३५

वासु तरि बरें नव्हता शाहिर,
(“ नटापरी कवि शङ्कार्हा स्थळ ”)
काय पहाणें मुलास केवळ ?
प्रीति फोल ती ! सोन्याचा गळ
काठी मीनाक्षीला बाहिर. ३६

बहादुरांनी लिहिला कागद;
शान्तपणाची निश्चित भाषा,
भङ्गुन टाकी त्याची आशा;
होता तींतहि बोध-दिलासा,
करावयाला त्याला सावध. ३७

माय सुधारक मुळींच नव्हती,
पोर तिला तो बहु आवडला,
दुदैवें अब्राह्मण पडला,
स्वधर्म हा प्रेमाला नडला,
वृथाच होई मायकणव ती. ३८

३५ पञ्चमुखी परमेश्वराला अर्थात् पांच जिभा असणारा. ३८ कणव=कींव.

पाहुन तरलेचें वरशोधन,
 विचार होई घरांत मुकर,
 स्थळ होण्यामधिं होतें सुन्दर,
 रुकार घावा असून दुष्कर,
 सुन्दरीसवें कुणा नको धन ? ३९

परि तिथें कुणी केली चुगली
 आणि वाजली नकारघण्टा,
 घरांत फिरला, होउन तण्टा,
 तरलास्वातन्त्र्यां वरवण्टा;
 भय कीं प्रीति न राहिल उगली. ४०

[—“ म्हणजे झाला पिता क्रुद्ध तर ? ”]
 तथापि आशा, तरला हट्टी,
 धरुवासमक्षच जडली गट्टी,
 प्रीति, धगधगो मग भवभट्टी,
 होय सुवर्णाहून शुद्धतर. ४१

ठोसर नव्हते लेचेपेचे,
 दूध वाघिणीचा जो प्याला
 लेचापेचा तो न निघाला;
 देतो विष्णु कृष्ण हवाला,
 चाले कुठवर बळ अबलेचें ? ४२

४२ इड्ग्रजी विद्या वाघिणीसारखी आहे आणि तिच्या दुधावर पोसलेला लेचापेचा निपजावयाचा नाही असा विश्वास विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं आपल्या निबन्धमालेंत प्रगट केला आहे.

वात्सल्याचा झाला ओसर,
 होय सामभेदाचा मारा,
 जीव मुलीचा दीन विचारा,
 बहादुरांसच अधिक विचारा,
 लेचेपेचे नव्हते ठोसर. ४३

[- " जुलूम कां, जरि गमे हितावह ? "]
 (" व्यक्तिस्वातन्त्र्यावर भक्ती
 असुन, शिक्षणीं युक्तच सक्ती;
 निजहित जाणे न सदा व्यक्ती,
 जुलूम नच हा, हा सत्याग्रह ! ") ४४

निकरावरती आलें प्रकरण !
 तरला कळवी, " प्रेम टिकाऊ
 तर या राहूं बहीण भाऊ. "
 वासु म्हणे, " तर मैत्री दाऊं,
 अन् अविवाहित राहूं आपण. " ४५

लग्नाची पण तिला जाचणी.
 वासू सुचवी, ' होय असा छळ.
 न्याय्यच होणें तर उच्छृङ्खल,
 संस्वार वनीं शुभ थाटूं चल,
 स्वतन्त्रतेची गोड नाचणी. ' ४६

४६ आईबापांच्या आशेनें वृद्धाशी विवाहित होण्यापेक्षां माझ्याबरोबर पळून चल असा प्रिय सन्देश रा. ताम्बे यांच्या ' ये पहाटेचा वर तारा ' या कवितेंत असून तींत ' चल वनीं थाटूं संस्वारा ' ही ओळ आहे.

[“ जुलमी भेकड मत्त समाजा !
 वरच्या लत्ता झेलित माथां
 सवें झाडणें खालीं लाथा,
 पराक्रमाचा हा तव गाथा,
 कां ठेवावा तुझा मुलाजा ?]

४७

छे छे ! तरला आर्यकुमारी !
 हृदयाचें ती देइ उपायन
 टिकती आतां जरी उपाय न,
 प्रेमास्तव परि गुप्त पलायन,—
 त्याची पाश्चात्यांस खुमारी !

४८

स्वातन्त्र्याची ती शिर्जोरी
 प्राच्यकिशोरींना नच साजे,
 सविनय यांचें जगांत गाजें .
 सहिष्णुत्व, तनुवाङ्मनसा जें,—
 अबलाच जरी शिकल्या पोरी.

४९

स्वार्थत्यागी हिन्दू युवती !
 तयार हो परक्यास वराया,
 हृदयेशाचा त्याग कराया;
 आलेला इङ्गाम सराया,
 अन् तरला हो सौभाग्यवती

५०

दाखविल्यावर नाना जागीं.

[“ रुचला कैसा तिला तमाशा ? ”]

बण्ड कराया नव्हती आशा,

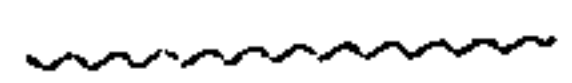
प्रयत्न करुनहि धूळधमासा,
नव्हती तितकी पोर बजागी. ५१

निरुपायें ती सम्मति देई,
दुर्भाग्याची झळम्बतां झळ
विटम्बनेहुनही मृति मङ्गल,
वृत्ति लैङ्ग तरि नच चोखन्दळ
दैववादही येई ओठीं. ५२

बहादुरांची हौस भागली,
मुल्की अम्मलदार गवसले,
नव्हतें दैवत जरी नवसलें;
सारस्वत ते,—काय विनसलें ?
सुधारणा नेमस्त चाङ्गली. ५३

सुसंय्योग गौड-द्रविडांचा !
सुधारकी लागली कसाला,
सुधारणेचा पुकार झाला,
अभिनन्दन-वर्षाव मिळाला,
हाट-थाट मग उपायनांचा. ५४

दैवाचा किति अतर्क्य दण्डक !

५१ बजागी = इट्टी, भाण्डखोर. ५४ 'सुसंय्योग' श्री. यमुनाबाई केळवकर व लाला हरकिसनलाल यांचा विवाह झाला तेव्हां मनोरञ्जनांत 'महाराष्ट्रपञ्जाब-सुसंय्योग' या मथळ्याखालीं वधूवरांचें छायाचित्र दिलें होतें. ५४ अहेराच्या देणग्या माण्डून ठेवल्यामुळे मोतीबाजारच दिसत होता.

प्रणयिजनांचे फुटले रस्ते;
प्रेमनिराशक आशक नुस्तें
देइ उपायन सरलाहस्तें,
—सोन्याचा सौभाग्यकरण्डक.

५५

अध्याय १३ वा

शामा वेङ्गुर्लेकर

प्रेमावांचुन सर्व जग सुनें.

सरलेला तो भगिनी मानी,
घरीं पित्याच्या ती अमिमानी,
न हो अब्रुला तिचिया हानी
वासू सोडी म्हणुन मग पुणें.
भुतें झडपिती परी मित्याला;

१

कण्डी बसली ही आ वासुन
कळे तिचा अवतार तपासुन
विश्व हो कसें शून्यापासुन,
सत्य वा म्हणा मिथ्या त्याला.

२

कुश्रद्धा, अनू दुष्ट कुतूहल,
कण्डी चण्डी यांवर पोसे,
समर्थासही करी नकोसें,
उभा सामना तीस न सोसे,
सदैव दावी गनिमी कौशल.

३

५५ प्रेम-निराशक= प्रेमांत निराश झालेला.

जाई घेउन पति तरलेला,
 आणि वासुनें पुणें सोडिलें
 कण्डीजाल न.परी हो ढिलें,
 नातें सरलेशींच जोडिलें,
 किञ्चित् लागे झळ सरलेला.

४

वर्ष लोटलें यावर एकच
 एक केस दिसतां पिकलेला
 हरपे सरलावदनतजेला,
 जीवितांतला प्रसाद गेला,
 खाष्टी अगदीं हृदयानें कच,
 नैराश्यानें हरलें यौवन;

५

‘ नैराश्योद्भव आशावैभव’
 पटवी भलतें परन्तु अनुभव,
 नच सत्याच्या हृदयीं मर्दव,
 लामे काव्यांतच नन्दनवन, —

६

कुणाकुणाला अन् मेल्यावर !
 ‘ क्षीणे पुण्ये’ परन्तु तेही,
 पहा परतती होउन देही,
 सुखदुःखान्वित मात्रागेहीं;

स्वर्ग शचीसच मिळे निरन्तर.

७

६ “ नैराश्योद्भव आशावैभव, (टिळकांची कविता १।२।१८.) ७० क्षीणे पुण्ये
 मर्त्यलोकं विशन्ति ” (भगवद्गीता). शची- हपीसर बदलतात पण जागा कायम
 रहाते याचप्रमाणें इन्द्र बदलतात पण इन्द्राणी बदलत नाही.

तोंच बातमी ये ऐकाया,
मेजर खेतीं लागुन गोळा
झाले पञ्चप्राणहि गोळा,
संस्कार पुरे झाले सोळा
बरी ठेविली मार्गे माया.

८

सरलेनें अन्धरूण धरिलें,
इलाज झाले अमोल ताजे,
शब्द वदे ती, "कोठें राजे?"
अस्पष्ट पुढें— "अन् ते माझे"—
आणि यमानें तिजला वरिलें.

९

केसरीमधें वासू वाची,
अन् पत्र लिही, वसवे स्वस्थ न;
दुखकथन वा गतगुणवर्णन,
कसें कुणाचें करील सान्त्वन?
तगमग त्याच्या होय जिवाची.

१०

बहादुरांचें आलें उत्तर,
आभारांचें जरी प्रदर्शन,
तथापि केवळ औपचारिक न,
इतर चौकशी प्रेमळ ती पण,
भाषाशैली सुबोध सुंदर.

११

अर्थात् सुखवी तें वासूला;
मुम्बईत तो पुढील शिक्षण,
करीत कण्ठी नीरस जीवन,

कुणी न त्याला, ज्याच्याशीं क्षण
बोलुन गाळिल निज आसूला. १२

सह्य कुणाशीं यावें जमुनी ?
वाची एकान्तांत निरन्तर,
वर्गांतहि नच बोले अक्षर,
वदे विनोदें वाचासुन्दर,
“ रुदनर्षि पहा हा शुद्ध मुनी ! ” १३

ओसाड तया वाटे सृष्टि,
वर्गांत परी मध्यक्षामा,
युवती हरिणाक्षी अभिरामा,
नांव काव्यमय सुन्दर—श्यामा,
पण वासूची न वळे दृष्टी; १४

आणि कशाचें मग आकर्षण ?
नार पहाया नाजुक नादर
किति विद्यार्थी रसिकबहादर,
वर्ग बुडविती अपुले सादर,
परि वासूला खेद न, हर्ष न. १५

गर्भरेशमी चन्द्रकळेचा
हरित् चकाकित रुन्द पदर तो
उजव्या खान्द्यावरुन न सरतो .
विशाळ भाळावर सुन्दर तो
रुबाब सात्त्विक जणुं कमळेचा १६

१३ रुदनर्षि = हेराक्लिटस्, ग्रीक रडवा तत्त्ववेत्ता. १४ श्यामा - तन्वी श्यामा शिखरिदशन्ना इत्यादि; पहा मेघदूत. १५ नादर=विरळा. “ तनु नाजुक नादर कोम, ” (प्रभाकर).

तसें प्रौढपण गभीर किञ्चित्;

योग्य ठिकाणीं कुड्कुम-टिकली,
इथें रसिकता सुविनय शिकली,
ओठ सरस जणुं बिम्बें पिकलीं,

लुब्ध मुखावर लुब्धक अभिजित्;

१७

द्युति अभिनव त्या टपोर डोळां.

जातां गोण्डस मूर्ति गजगती,
उभार पीवर गेन्द मलपती,
कामी पाहुन मनीं करपती,
प्राण लोचनीं होउन गोळा.

१८

[“ जसें अनुभवी शिव शशिशेखर
बघुन मोहिनीनटचञ्चलता,
प्रतिमेर्चा जणुं ललित तरलता; ”]

गभीर ही परि लावण्यलता,

श्यामकुमारी वेङ्गुलेकर

१९

भाङ्गहि नाकासमोर उन्नत;

सरल धवल किति बारिक रेषा !

जाय विभागुन या घनकेशा

काढी ज्यापरि ही मधुवेषा

खलाटवींतुन ध्येयाचा पथ.

२०

लाग न लागे येथें यततां,

ती नच आतां मुग्धा होती,

हुरळाया तद्बुद्धि न कोती,

दयिततती तिज मुळीं नको ती,
तिची दुरत्यय ती वाग्यतता. २१

आली तंव ती फार निराळी;
मधु नवतीची किति वानूं भर !
मौज- नव्हाळी वदनविधूवर,
अल्लड हौशी जणूं कबूतर,
वा मानसकासारमराळी ! २२

वय तेव्हा तें सोळा सतरा,
म्हणोत कोणी अजाण थिल्लर,
निष्पाप मुखीं प्रसाद निर्जर,
आणि कुतूहल जणुं गिरिनिर्झर,
धीटपणाची माशूक तव्हा. २३

नवप्रवेशाचें सुख पूर्वी;
उपासना तंव सौन्दर्याची,
जुळणी श्रेयांची प्रेयांची,
गदीं आशांची ध्येयांची,
गमे स्वर्गवत् तेव्हा उर्वी. २४

उन्च तशी कृश, सशक्त नाजुक
खेळे चपलेपरि मैदानीं,
मूर्ति गौर जणुं आरस्पानी;
मुखसुमनावर दंवतां पाणी
दृश्य उपजवी तें सुखकौतुक. २५

२१ यतणें = यत्न करणें. दुरत्यय=दुस्तर, बे-लाग. २३ निर्जर=सदातरुण.

२५ आरस्पानी=सङ्गमरवरी < आरस-पान < आदर्श-पाषाण.

झांक त्यांत ती पाटल-प्याजी,
 अस्निग्ध तिचे कुन्तल धूसर
 सुस्निग्ध परी उदार अन्तर,
 दे प्रश्नाला मञ्जुळ उत्तर,
 मुग्ध मधुरता डोळ्यामाजीं, २६
 छटा खोडकर अन् ओझरती.

जिवणी तर अर्धस्फुट कुड्मल,
 घोटाळे स्मित भंवतीं निर्मल,
 लाडिकपण परि नच उच्छृङ्खल,
 करी बघुन जें कीं चोज रती. २७

पातळ नखरेदार मुलायम,
 जम रङ्गाचा किति सुन्दर वा !
 पुष्पगेन्द नित बुचड्यावर वा
 तुरा सुगन्धी दवणा मरवा,
 हिरे कुड्यांचे करिती चमचम. २८

(“ सर्व खरें, पण कोण कुणाची ! ”)

होत्या त्याच्याविषयीं अवया—
 (स्तुतिकाव्याच्या स्निग्ध अधम या
 लावितां तिच्यापुढती समया ?
 असेल बहुधा खाण गुणांची ! २९

हवें कशाला तिज विद्याधन ?
 शेंसविधी, कुलधर्म सुचेना,

~~~~~

२६ प्याजी (<पियाङ्ग) कन्दर्पगर्भाच्या रङ्गाचा. २७ ‘ पातळ नखरेदार मुलायम फूल चौकडीचें ’ (प्रभाकर).

स्वधर्मनिधनश्रेय रुचेना,
न ही रेवती वसन्तसेना !
पवित्रतेचें ज्ञान न साधन. ” ३०

तिच्या अन्तरीं एकच इच्छा,
योग्य मिळो पति जीवाभावा,
अर्थचतुष्टयलाभ घडावा,
उच्च कारणीं देह झडावा,
तिचा दैव पण पुरवी पिच्छा, ३१

सुखकर दिन ते मठशाळेंतिल,
करिती भाषण गोड मिशनरी
लाडिक त्या हिमगौर सुन्दरी,
उपजविती पडसाद अन्तरीं,
अशा रहाणीनें हुरळे दिल. ३२

स्वकीयांत परि न टिके तोरा,
पुरुष कुतूहल जरी दाविती,
मुलीच तिजला दूर ठेविती,
जातकुळीचा मान राखिती,
आणि हो फिका तिचा फुलोरा. ३३

त्यांत एक करि मागें टीका
स्त्रीच स्त्रीवर-सुशिला साळी,
बाप जरि तिचा बाहिरख्याली,

३० शेंसविधि हा धार्मिक (?) संस्कार म्हणजे वेश्याव्रतानें बद्ध होऊं इच्छि-
णाऱ्या स्त्रीचा उप-नयन विधीच होय ! ' स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः'
(भगवद्गीता). रेवती ही संशयकह्लोळ नाटकांतील नायिका, व मघा नायकिणीची
पोर होय.

[“ पवित्रेची मग ही झाली.
जाहिरात—”] (“ लग्नासाठीं का ? ”) ३४

जनापवादें उठतां संशय

कां कुणि सत्यासत्य पहावें ?

काय परीक्षेस्तव विष ध्यावें ?

एक पथ्यकर दूर रहावें,—

असहकार हें शस्त्र निरामय. ३५

विधिपूर्वक तें नसे जिला घर

समाजांत ती व्यक्ती उपरी,

कलावन्त ती असो बहुपरी,

—नर सामाजिक पहा पशु परी—

अन्तर्बाह्य न तीस सुखादर. ३६

विद्यार्थ्यांमधि कितीक भुमका !

अमक्यास म्हणे दिधला ताम्बुल,

तमक्यासाठीं ही प्रणयाकुल,

झोक पहा ! हें सरळ न पाउल !

करो यांतुनी प्रभूच सुटका. ३७

छात्रनिवासीं चाले चर्चा,

कोणी निन्दक, कुणी अपेक्षक,

एकच लावी तिच्याकडे टक,

३८ कवितासुन्दरीवर हृदयशारदेचा गर्भित आरोप करून तिची जाहीरपणें आराधना करण्याचा विद्वन्मान्य कवींचा सोईचा प्रघात पूर्वी होता अशी शङ्का

- प्रेमाळ खुळा कवितालेखक,
करि कवितारतिपूजाअर्चा. ३८
- प्रेमोक्ति कशा करिल उघड त्या?
स्त्रीचा केवळ उपमर्दच तो.
समाजास जर पडदा रुचतो,
द्याया घ्याया प्रेमळ वच तो,
हवा प्रतिष्ठित कोणी अडत्या, ३९
- म्हणुन निनांवी प्रेमयाचना !
कागदछ्यर्चिं तें क्षेपण,
वाकावर वा कुत्सित लेखन,
गर्ह्यच ! या पुरुषांस विवेक न,
किती जाच ! ("छे ! पहा जाच ना. ४०
- हवें स्त्रियांना पुरुषी शिक्षण,
हक्क मागती बरोबरीचे,
वाद घालती परोपरीचे,
समत्व घ्या मग खरोखरीचें !
स्त्रिया न सुमनें जर, तर खा घण ? ") ४१
- बडे बापके बेटे कोणी,
विद्यापीठामधले साक्षर
निर्लज्जपणें फेकुन दक्शर
बघती पेरयाला साखर
पांखरुं नवलाचें देखोनी. ४२

कवितासुन्दरीवर लिहिलेल्या कवितांतील काही, तीस लागू न पडणाऱ्या ओळी वाचूनच येते. ४२ ' कसें मी मारूं माझे नवलाचें पांखरुं. '

चतुर बायका असती जात्या;
 नजरेवरुनी करिती पारख,
 परि कुणि भुलती बघून नाटक,
 करिती आत्मार्पण बेलाशक
 विवशा थोड्या परि असल्या त्या.

४३

[“ अतिशालीनहि असती किंवा;
 तरुण कुणी ये जर मेटाया
 निश्चय करिती मनिं त्या ठायां,
 जणूं हृदय तो ये मागाया,
 प्रेमशब्द जरि न वदे जिह्वा.

४४

इर्कल लुगडें आणि पोलकें,
 टापटीप, -ही संस्कृतिकक्षा !
 बहिम तो करी लज्जारक्षा,
 उतरवीत तरुणांचा नक्षा,
 आल्यास कुणी राघु बोलके. ”]

४५

परी काळजी घ्यावी लागे.

[“ घेणें दग्वाडूमधुचा घुटका
 शुद्धिपासुनी म्हणजे च्युत का ?
 म्हणजे ‘ गोशा ’ वीण न सुटका.
 गोन्धळ हो नच मग अनुरागें. ”]

४६

(“ असे असाही कुणी बहादर,
 स्वतन्त्रतेची स्त्रीला सन्धि न,
 परपत्नीशीं हा परि दक्षिण ;

वा बुरखा परक्यांत न अनुदिन,
स्वकीयांत तो राखी आदर. ”) ४७

श्यामेलाही होता अनुभव,
तिरस्कार ये तिज पुरुषांचा
ध्यास मनीं जरि दिव्याशांचा,
आहे प्रत्यय बहु वरुषांचा,
मत्त घातकी कीं नरपुङ्गव! ४८

सहिष्णु ती परि, ठेवी आशा;
अपमानाचे घटके घटके
बसत जिव्हारीं तिचिया चटके;
नैराश्याचे येतां झटके,
भगवद्गीता देइ दिलासा. ४९

चरितार्थांचें तीस न सङ्कट,
वाळकेश्वरीं सुन्दर आश्रम,
पेढीवरती बरीच रक्कम,

४७ बुरखा= गोशा पाळणें ही श्रीमन्त खान्दानीची खूण आहे किंवा गोशाबाहेर स्त्रीपावित्र्य असणेंच शक्य नाही अशा मताचे कित्येक आधुनिक लोक आपल्या संस्थानाबाहेर सोयीसाठीं किंवा युरोपांत वा इकडे युरोपीय समाजांत शिष्टाचार म्हणून गोशा झुगारून देतांना आढळतात. त्यामुळें आदरयुक्त भावानें पाहणाऱ्यांना सतीचें नखही पहायला मिळालें नाही तरी परकीय गोऱ्यांना युवतीचें मुखहि पहावयाला मिळतें व तें पहाण्यासाठीं विलक्षण उत्सुकता दिसत होती अशा अर्थाचे उल्लेख छायाचित्राखालीं ‘ रिफअर ’, ‘ इलस्ट्रेटेड लण्डन् न्यूझ ’ ‘ ग्रॅफिक ’ वगैरे चित्रपत्रांतून येतात. ५० वाळकेश्वर=मुम्बईतील मलबार टेकडीवरील शिवालय;

वाची हौसेनें हृदयङ्गम,
जगन्नाथपण्डित अन् मम्मट . ५०

ती वासूवर होई वेडी,
वर्गरसिकता तिजला जाची,
उदासीनता या एकाची
तिला मोहिनी घाली साची,
अशी प्रीतिची करणी तेढी. ५१

अनुकम्पा का प्रीति म्हणूं ती ?
दुर्बोध स्थळ त्यास पुसावें.-
वाटे कांही घावें घ्यावें,
क्षणभर सस्मित त्यास करावें-
प्रीतीची अनुकम्पा दूती. ५२

यश इच्छाशक्तीच्या पोटी;-
तिला पाहिजे कांही टांचण,
मागुन घेतां कांही भाषण,
शडूकेवर कधिं कांही विवरण,
मदत तिला तर हवीच होती. ५३

कुठें कुठें ती गांठ मग पडे,
अभ्यासाच्या अर्थात् गोष्टी;
परी भावना नाजुक मोठी,
खोल दहूनच राही पोटी;-
हृदय करिल का अबला उघडें ? ५४

या टेकडीवर मुम्बईच्या वैभवसम्पन्न व्यापार्यांचीं भव्य निवासस्थानें आहेत.
काव्यप्रकाशाचा कर्ता मम्मट व रसगङ्गाधराचा कर्ता जगन्नाथपण्डित .

अध्याय १४ वा

पुं-स्त्रीमैत्री

झालीं दोघेही पारङ्गत
 हळुहळु होई ओळख ज्यादा,
 दोघांचाही स्वभाव साधा,
 आणि न उपचाराची बाधा,
 परस्परांना प्रिय ही सङ्गत. १

उभय पोरकीं, उभय बहिष्कृत,
 गजबजलेल्या या वैराणीं
 एकाकीची करुण कहाणी;
 सहवासप्रिय मनुजप्राणी,
 मैत्री म्हणजे जीवन, अमृत. २

वासूस तिनें, वासूनें तिज
 साङ्गितली पूर्वील कहाणी,
 होय तिच्या हृदयाचें पाणी,
 ती पण आतां चतुर शहाणी,
 अनर्घ्य अनुभव करी तिला द्विज. ३

“ कशास पहिल्या प्रेमाची सर ?
 शून्यहृदय मी ! ” वदतां वासू
 टचकन ये तन्नेत्रीं आसूं,
 ती न दे परी कांही भासूं,
 म्हणे गोमटें करील ईश्वर. ४

समानशीले सख्य अशक्य न;

खतांस म्हणवित बहीणभाऊ.

(“ म्हणणेंच पडे शब्द दिखाऊ;
कीं मैत्रीचा वाटे बाऊ;
पुं-स्त्रीमैत्री चित्र, पवित्र न. ”)

५

मैत्री यांची स्पष्ट टिकाऊ !

(-“ होय त्यांतही सोयच सारी;
खलनशील कीं नर संसारीं;
वितळे घृत अग्नीशेजारीं;
मले मोहना-छेलबटाऊ; ! ”)

६

खूप बोलतां दोन्हीकडुनी !

(“ प्रणय बौद्धिकहि फार भयङ्कर,) ”
ठिणगीवरही मारा फुङ्कर.

नाहीतर मग वणवा-सङ्कर. ”)

आणि जरी तो आला घडुनी

७

वासू त्याला इष्टच मानी;

त्यास नावडे कृती दुरङ्गी.

सुविचाराला नच उल्लङ्घी;

६ फार्शी - अरबी वाङ्मयांत ज्याप्रमाणें लैला-मज्जून, वामिक्- अझा, शिरीन्-
फर्हाद त्याप्रमाणें मराठी लावणी वाङ्मयांत मोहना-छेलबटाऊ हे प्रणयी जोडपें
आहे. मोहना ही सावकारपत्नी छेलबटाऊ नांवाच्या मुशाफरावर फिदा झाली.
व्यभिचारास शिक्षा म्हणून तिच्या पतीनें छेलबटाऊस ठार मारविलें, परन्तु रात्रीं
गुप्तपणें मोहना ही सती गेली ! परशुरामाची ' अजब शहर गुल्जार ' ही लावणी
पहा.

मग कांहीही घडो प्रसङ्गीं,
जननिन्दास्तुति समान मानी.

८

हवा जनाना फक्त तमाशा !

वरात काढा, बान्धा ताटी,
करीत जा स्तुति वा हाकाटी,
जमावयाची अचूक दाटी,
यायच्याच घोड्गावत माशा.

९

लोकमताला कां गांठावें ?

समाजभीरू गरीब कोणी
सङ्कटांमध्ये पडतां कोनीं
काय लोकमत ये धावोनी ?
नशीब त्यांचें प्रभुला ठावें !

१०

कीर्ती म्हणजे वाफ मुखाची !

लोकमताचा हा पञ्चानन;
जरि न हिताचें होई साधन,
अनहित करणें त्यास अगाध न,
भिऊन चाला वाट सुखाची;

११

वाफ मुखाची म्हणजे कीर्ती.

ज्यास म्हणे कुणि इकडे ' रे वा ! '
मरत म्हणे तो तिकडे ' देवा ! '
स्वर्गहि लाभे, परन्तु केव्हा ?-

पडल्यावरती धारातीर्थी !

१२

धनावीण भव हा दुस्तर कीं !

वाट शिक्षणाची जी मळली

त्या वाटेनें जातीं सगळीं,

-अखेर वकिली-जर ती तगली,-

खर्डेघाशी वा मास्तरकी.

१३

विद्वत्तेची तीच निशाणी !

हिन्दुसमेची नवीन शाळा,

वासू अध्यापक तिथ झाला,

त्यांत मोद तर विशेष त्याला,

हिन्दुत्वाचा तो अभिमानी !

१४

अर्थात् झाला वासू श्रीयुत

क्वचित् व्हायचा जरि धनसञ्चय.

शिष्यप्रियतेचा परि आश्रय,

बालमनाशीं सकुतुक परिचय,

तेंच एक इहलोकीं अमृत.

१५

(-‘ काय चढवितां वर हा धन्दा ?

इतर कुठें बस्तान बसेना,

कर्तृत्वहि अद्भ्यंत असेना,

असे जमुन हो शिक्षक-सेना,

भाडोत्री हा पोपट बन्दा.

१६

वकील, डाक्टर अन् प्रोफेसर

हेच खरोखर पाण्डरपेशे,

नटलेले सम्भावित वेषे;

१५ श्रीयुत, श्रीमती हीं विरुद्धे मासिक मनोरञ्जनकारांनीं बङ्गाल्यांतून महाराष्ट्रांत आणिलीं.

म्लान न, मिळवूनही अपेशें
पहा सभांमधि, हे अग्रेसर !) १७

असे वासु पण हौशी तल्लख,
शिकविण्यामधें शान्त करामत,
नम्र, करीच न कधीं खुशामत,
स्पष्ट वदे तो, न पत्करा मत, -
अशा गुणांनीं पुढें कफल्लक ! १८

टेकडीवरी मेथास्मारक,
जलाशयाच्या आगाशीवर
हौशी बागेमधि नारीनर
घेती कारज्जाचे शीकर,
स्थान मर्गजी तें सुखकारक. १९

तेथें एका विशिष्ट कोनीं
गौर बाळसेदार मुलें तीं
घेउन काळ्या ' आया ' येती,
शिशु झोल्यावर झोके घेती,
बागडती कर करीं धरोनी. २०

तेथें नेमें वासूश्यामा
सायङ्काळीं असावयाचीं,
दोघेंही अनुरूप वयाची,
राग-मौज सन्ध्यासमयाची,
घेतां फिरण्याच्या व्यायामा. २१

१९ मेथास्मारक = फिरोझशाहमेथास्मारक. बाग मलबार टेकडीवर आहे.
आगाशी = चुनेगच्ची धाबें. मर्गजी = मर्गजाचें = पाचूचें.

पोचट पोरें, तशाच पोरी
 केवळ नखरेदार दृक्पथीं
 येतां, वा पोटाळ लखपती
 करीत चर्चा कधीं कडक तीं,
 स्वरूपचर्चेला नच चोरी. २२

केव्हा वासूच्या खोलीवर,
 केव्हा श्यामासदनीं सुन्दर
 असावयाचीं सुटींत दिनभर,
 तिची निरामय भक्ति निरन्तर,
 मुखाजवळ जशि सरिता मन्थर. २३

भोजनालयें सदा सारखीं.
 निर्वाह प्रतिपन्नवस्तुवर;
 परि श्यामा स्त्री, स्वभावसुन्दर,
 बनवी कांही खमङ्ग रुचकर;

रुचिफेरांमधि सुगर फार कीं ! २४

क्वचित् तिचें सारङ्गी-वादन,
 बहुधा वाचित अङ्गकोष्टकें,
 समाजशास्त्रावरिल पुस्तकें,
 रुचिफेरास्तव कविताचुटके,
 व्हायाचा परि वाद-विवाद न. २५

जात उभयतां मिळून हाटीं.
 खरेदींत मत नसे वासुचें
 कीं स्त्रीवेषीं लव न त्या सुचे,

स्वदेशीच तें जरि तया रुचे
निवड ती करी परि त्यासाठीं. २६

साह्य करी ती शिवाय केवी ?
घरीं वह्यांचीं पडतां पुडकीं
ती करुं लागे ओझीं हलकीं,
काम होय मग तडकाफडकी,
प्रश्नावलि कधि काढुन ठेवी. २७

जाई रुग्णालयीं एरव्ही,
आजाऱ्यांना भेटी देई,
त्यांच्यासाठीं पुष्पें नेई,
लिहून त्यांचीं दे पत्रें ही,
कधि कांही वाचून दाखवी. २८

रविवारीं प्रार्थनासमाजीं
उपासनेला दोघे हाजर—
(-“ प्रभुपूजेला तिथेंच कां बरं ? ”)
[“ सौन्दर्य—तऱ्हांविषयीं आदर,
मिळे बड्यांचा तिथ वशिला जी. २९

~~~~~
अवनतीची जाणीव होत नाहीं व प्रगतीची इच्छा होत नाहीं. २९ प्रार्थना
समाजांत हिन्दुधर्माची सुधारलेली आवृत्ति काढण्याचा आणि एकीच्या
भावनेस पोषक अशी साङ्गधिक उपासना करण्याचा अत्यन्त महनीय व स्तुत्य
उपक्रम झाला यांत शङ्का नाहीं. बाकी कोणत्याही धर्मपन्थांतच काय तर राजकीय
पक्षांतही परमार्थासाठीं तत्त्वनिष्ठेमुळे नव्हे, तर ऐहिक स्वार्थासाठीं व सुखसोयी-
साठीं शिरणारे लोक असतातच. हा मनुष्यस्वभावच आहे.

- परीक्षकगिरी ती उपटाय़ा,
 वा गेलेलें सम्भावितपण,
 सदस्य होती तेथ कितीजण. ”]
 वासूश्यामा नच दाम्भिक पण,
 विनीत नित तीं प्रभुंच्या पायां. ३०
- न सुटे, न सुटो जीवितकोडें,
 प्रभुप्रार्थना करित रहाती,
 न सोडिती नीतिची रहा ती,
 करिती कांही उदार हातीं,
 आस कीं पुढें दिसेल थोडें. ३१
- बसे मुम्बई स्वस्थ हो कशी?
 अफाट बहुविध वस्ति बकाली,
 खुराडियांची दाटी झाली,
 जो तो कप्पा निज साम्भाळी,
 वेळ न करण्या फुकट चौकशी; ३२
- उद्योगी अन् स्वतन्त्र जो तो.
 वनिता चाळींतिल शेजारीं,
 करित कुजबुज अल्प दुपारीं,
 परचर्चेची बहार न्यारी,
 वेळ न डोईजड मग होतो. ३३
- श्यामास पुसे वासु एकदा,
 “कधींच का हो तुम्हां विवाहीं
 पडावयाची इच्छा नाहीं ?”

सस्मित उत्तर ये लवलाही,
“अतिकाङ्क्षा ती न होय सुखदा. ३४

आहे त्यांतच मी मानीं सुख,
अमुक करावें, तमूक व्हावें,
हें न माझिया जिवास ठावें,
प्रत्यक्षाला गमे वरावें,
मिथ्या आशा नको अगान्तुक. ३५

आणिक येई काय विवाहें
घडुन जीवितीं मोठी क्रान्ती ?
क्षणैक वाटे सुखद भ्रान्ती,
न सुटे जर भवकूट न शान्ती;
कौतुक वाटे जरी जिवा हें. ” ३६

प्रश्नच हा अति अवघड बाकी !
अन्तरांतली नाजुक खळबळ,
कळवाया मन होई हतबल,
पुसणाऱ्याला असते कळकळ
किंवा नसते हेंहि पहा कीं. ३७

चरितार्थाची न तिला चिन्ता,
वासू पुरुषार्थाचा सागर,
स्नेही लाभे जणुं वैरागर,
तोहि सुशिक्षित विनीत नागर,
असन्तोष परि तिचिया चित्ता ३८

मारी मधुनां मधुनी नाझी.
वासु एकदा हो आजारी,

तर शुश्रूषा तिचीच सारी,
वाटे वासूसहि संवसारी,
करावेंच का इज अर्धाङ्गी ? ३९

समजा जरि ती झाली राजी,
सहजसम्भव प्रीति कुठें ती,
जिला वर्णितां म्हणिजे, 'नेति' ?
स्वर्गाला मनुजाला ने ती;
लग्न तिच्याविण तर ठकवाजी. ४०

ध्येयाशीं तडजोड नको ती !
भ्रान्ति पुढें ती कालिक फिटते,
पहिली प्रीति न कदापि विटते,
यद्यपि हृत्पुण्डरीक मिटतें,
स्मृति तरलेची त्यांतच होती. ४१

वासू चिन्ती, 'काय करी ती ?
होतो का तिज माझा आठव,
का तें अम्मलदारी वैभव
भाव उपजवी मनांत अभिनव ?
मरे का जुनी प्रीति खरी ती ? ४२

होइल का कधि मेट पुन्हा पण ?
खऱ्या प्रीतिच्या सङ्गें देवा,
क्षणहि न ठरती मत्सर हेवा ;
करावयाला मैत्री सेवा-"
(" छे छे ! भलतें ! हाहि गुन्हा पण. ४३

परदारेंचें सुन्दर चिन्तन, ...१.९.२२..... बोंट वि: २६/२/७०

अशरीर तरी व्यभिचारच हा !
काव्यविषय तर अधम नीच हा
या कवितेची होय परि चहा,
लिहिती बाडें कवी अकिञ्चन !”)

४४

अध्याय १५ वा

संगुणा

टेकडीवरी जलाशयाच्या

आगाशीवर हरित् सपाटी,
समुद्रकाठीं अन् चौपाटी,
कायं जनांची परन्तु दाटी

तनुजलधारा फुटावयाच्या.

१

आणि चहुंकडे बघून नखरा

इच्छा होई गरिबालाही

विलसत जावें जनप्रवाहीं

क्वचित् कुणी जरि कुतुकें पाही;

वेषभक्ति हा दोषच न खरा.

२

विद्युत्क्रीडा आणि मन्दिरें,

श्रीमन्तीच्या अफाट चैना,

दारिद्र्याची अथाङ्ग दैना,

यान्त्रिक संस्कृतिचा हा ऐना,
भरें पाहतां शोक-काविरें.

३

चला उठा तर बालाघाटीं,

रङ्गराव ते जिथें पुढारी,

थण्ड हवा दे तिथें हुशारी,

कलावन्त जो त्याला प्यारी,

अशी फुलांची बहुविध दाटी.

४

आज इथेंहि न शान्ति हाय ती !

जिकडे तिकडे कुजबुजती जन,

विशेष कांही जरी नवीन न,

परी खळबळे नागर जीवन;

खळबळ पाहूं असे काय ती.

५

न्यायमन्दिरीं चला उठा तर.

काय बलात्काराचा खटला ?

छे ! तर इतका जमाव कुठला ?

कुतूहलें किति दिसतो नटला !

-अपत्यहत्या अब्रूखातर ?

६

३ काविरें=हतबुद्ध होण्याइतका (भावनेचा) उद्रेक; " आलें अहन्तेचें काविरें भूत बाधा " आणि " भरलें क्रोधाचें काविरें । पिशाचापरी वावरे " (दासबोध).

४ बालाघाट वा बालेघाट=घाटावरील प्रदेश; पाईन-घाट=घाटाखालील प्रदेश.

४ हें कोणतें शहर असावें बरें कीं जेथें फुलांची लयलूट आहे ? ६ इङ्ग्लण्डांतील

कायदा सुधारलेला आहे तरी तिथें गेल्या वर्षीं अब्रूखातर बालहत्या साठ झाल्या असें सर्कारी रिपोर्टावरून कळतें !

मायमनाची काय भलाई !

भीतीनें होऊन बावरी

शेजाऱ्याच्या उम्बऱ्यावरी

मूल ठेवुनी पळे धावरी;

सर्कार करी पण चपळाई

७

मूल ठार हो न लावितां नख;

लौकर जरि तें मूल गवसलें,

आईवांचुन जगतें कसलें ?

दिव्य सुमन तें क्षणभर हसलें.

पुढें गवसली माय अचानक.

८

अटकर बान्धा खुजा मनोहर,

कलङ्क अर्थात् वदनशशीवर,

टपोर डोळे जणुं इन्दीवर,

आणि मलपते उरोज पीवर,

उत्फुल्ल जणूं वसन्तमोहर !

९

परि वर्णानें काळी होती.

वृत्ति लैड्ग परि नच चोखन्दळ,

यौवनशोभा ती शुभमड्गल,

त्यांत मनाला करि उच्छृङ्खल

नवीनतेची इच्छा मोठी.

१०

गुणीच ही सगुणा कुळकर्णी !

भालुन कां अनुरागें जावें ?

भुलथापांवर पातेजावें ?
 कां दैवावर रागेजावें ?
 हिनें बुडविलें कुळ-ही करणी ! ११
 (-“सहगमन हवें पतिव्रतेला.

संन्यास नको, वपन नको तें,
 म्हणतां अमुचें धोरण खोटें,
 खा व्यभिचारीं आतां गोते !
 पात्र नसे स्त्री स्वतन्त्रतेला.”) १२

स्वतन्त्रता स्त्रीलाच कां नको ?
 (-“ सोडुन नवरा निपट बावळा
 पडेल ती कुणि दुजाच्या गळां,
 बघुन धटिङ्गण शूर आगळा,
 -आणि यास मग कुठुन बायको ? ”) १३

मायबाप अन् भगिनी बन्धू ,
 स्वाभाविक ती त्यांची माया,
 न शङ्कले परि तिज टाकाया
 फलभारानें लवतां काया,
 परन्तु केवी त्यांस निखन्दूं ? १४

आत्मरक्षणीं धडपड त्यांची.
 नसतां अङ्गीं आर्थिक शक्ती
 कोण सखा हो अवघड वक्तीं ?
 सदैव गरिबांची कम्बक्ती,
 अब्रू काचेपरि पडत्याची. १५

११ पातेजणें=विश्वास टाकणें. “कसा पातेजू ? बाळबुद्धि तूझी” (रघुनाथपण्डित).

१३ निपट=अगदी. १४ निखन्दणें = दोष देणें. १५ कम्बक्ती = दुर्दैव.

विवाह केला तो काढुन ऋण,
 वैधव्याचें न तयें मार्जन,
 अल्प करविलें तरि विद्यार्जन,
 जागेसाठीं पुरतो अर्ज न,
 वशिल्याचमुळें होय मास्तरिण. १६

तिथेंच भलता प्रकार घडला,
 झालें भलतें, नव्हती आगा,
 आणि मागुनी गेली जागा,
 म्हणुन साद्गती जपून वागा,
 हिला वरिष्ठप्रसाद नडला. १७

नोकरीत नहि अबलेला सुख !
 कायद्यांतही पहाच अथवा,
 निवारशी धन म्हणजे विधवा,-
 नहि ऐपतपत, - सतवा मथवा;
 वरिष्ठ म्हणजे अरिष्ठ नाजुक. १८

असतां सत्ता किंवा पैका,
 त्यांचा कामाकडे अपव्यय
 करि गरिबांच्या शीलाचा क्षय,
 उपासमारी कधि न करी गय,
 अधःपात तो व्यसनीं ऐका. १९

[“ क्षम्यच जर जगताच्या हाटीं
 कीं श्रीसाठीं स्वत्व विकावें,

१७ आगा = माहिती. “ वाघ पाठीवर येईल ही आगा नव्हती ” (ऐतिहासिक स्फुट लेखसङ्ग्रह १२।६६३५)

कुटिल करावे कावे दावे,
अक्षम्य कसें त्यास वदावें
तनुविक्रय जर पोटासाठीं ?

२०

कंचित् दूर हो पुन्हा हलाखी
पाप काय ? परहक्क तुडवुनी
सोन्याचा संसार बुडवुनी
सुखांत घेणें रङ्ग उडवुनी. ”]

(“ पुरे ! पुरे ही तर्क चलाखी. ”)

२१

[“ मोहीं पडण्यापेक्षां ऐसें
म्हणाल, रिचवा पोटीं कांटे,
पोट-तिडीक न दुज्यास वाटे,
काळिज पुरुषाचें उफराटें;
म्हणे फार तर ‘ जा; घे पैसे. ’]

२२

प्रणयामध्यें करार कसला ?

गोड पुनर्लगाच्या थापा,
टिचकी हनुवर, साखरपापा,
करी हपापा माल गपापा,
सगुणेचा जिव असाच फसला.

२३

शिक्षणमण्डळवरिष्ठ सोज्वळ,
कर्मफले न स्पृहा जयाला,
कर्माणि न लिम्पन्ति तयाला,

काय शिकवितो गोकुळकाला ?
योग कोणता ? कर्मसु कौशल. २४

अन् केवळ शारीर कर्म तें,
स्पर्शेल कसें तेणें किल्बिष ?
पीयूष कुठें आणि कुठें विष ?
उगाच वदती थोर अहर्निश,
सम्यक् जाणा कर्ममर्म तें. २५

तारुण्यां जनहरिणीमृगया,
मुक्ति पुढें मग मृगनयनांना,
आणि भोगुनी विलास नाना,
जीवितयात्रा सम्पवितांना
प्रयाग काशी अन् बुद्धगया ! २६

भागवीत इस्काच्या गरजा,
मजा करी दिलभर त्याकाळीं,
अपुला दर्जा, पत साम्भाळी,
सक्त सजा ती हिच्या कपाळीं,
दैवाच्या तर अतर्क्य गमजा. २७

रुपये शम्भर रोख दक्षिणा
देऊं केली तिज रावांनीं,
परत झुगारी ती अभिमानी;
उदार दानी राव निदानीं,
तौच अभागी द्रव्य लक्षि ना. २८

स ब्रह्मते”, “योगः कर्मसु कौशलम्” , “शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्” (भगवद्गीता).

डाव कसा मग नरपशु साधी ?
 नांव तयाचें ती नच घेई,
 घेउनीहि कुणि लक्ष्य न देई,
 विश्वासाला पात्र नसे ही,
 बोलुन चालुन ही अपराधी. २९
 सत्ताधारी सदा शहाणा !

स्थिर प्रतिष्ठा हवीच त्याची,
 चाड कशाला मग सत्याची ?
 चीड न ये नाहक हत्यांची,
 दुबळेपण हा गुन्हाच जाणा. ३०

न्यायमूर्तिवर सड्कट अवघड,
 अनाथ अबला हें नच विसरा,
 हयातींत अपराध न दुसरा,
 भूतदयेचा न चले नखरा,
 कायद्यापुढें बेडर बेरड. ३१

सर्व हकीगत वासू वाची,
 पुसे मनाला, " किती विलक्षण,
 गोष्टी घडती पहा क्षणोक्षण !
 धर्म करीना समाजरक्षण. " -
 तगमग त्याच्या होय जिवाची. ३२

जागोजागीं होतां दङ्गे !
 धारराव जे घरिं जळफळती,
 हिन्दुनाच जे हिणवुन छळती,

३१ जें कायदेशीर तें न्याय्य, नीतिदृष्ट्या ग्राह्य असतेंच असें नाही.

३३ धारराव = शूर वीर, उपरोधानें ' राण्ड्याराघोजी. '

मुस्लिमांपुढें ते सृं पळती,
भ्रष्टे देउळ, मूर्ती भड्गो. ३३

धर्म बुडाला ग्रन्थामाजीं,
अन् धर्माच्या झेण्ड्याखालीं
स्वार्थ-पिशाचें जमा जहालीं,
जनताशोणित पिऊन धालीं,
चेतना नुरे हिन्दुसमाजीं. ३४

धर्म थोरवी ती ग्रन्थांत न.
ज्यांत विभूती नित्य उपजती,
तत्त्वास्तव मरण्याला धजती,
धर्म सचेतन तो या जगतीं,
नसो अपौरुष, नसो सनातन. ३५

वासू वाची पुन्हा हकीगत,
आणि माहिती, 'कुणी विवाहीं
वरील तर इज बन्दी नाही;'

३६ "कुणी विवाही वरील तर हिज बन्दी नाही." अपत्यहत्येच्या गुन्ह्याबद्दल हिन्दु विधवांना झालेली शिक्षा दोन वर्षांपर्यन्त कमी करण्याचें मुम्बई सरकारचें अलीकडील निश्चित धोरण आहे. गेल्या एक-दोन वर्षांत तुरुङ्गवासाऐवजीं त्यांना पण्ढरपूरच्या अनाथबालकाश्रमांत काम करण्याची मुभा देण्याची रूढि पडली आहे. तिथें त्यांना शिशुसङ्गोपनाचें स्त्रियांस अनुरूप असें काम देण्यांत येतें. आम्हांला असेंही समजतें कीं, 'मध्यन्तरीच्या काळांत ज्या विधवेचें लग्न होण्याची निश्चिती असते तिची उरलेली शिक्षा लग्न झाल्याबरोबर माफ करण्यांत येते' (इण्डियन् सोशल रिफॉर्मर ता. ४ जुलै १९२५).

करुणाविह्वल होउन जाई,
वासु म्हणे मनिं, “ काय हिची गत? ” ३६

तुरुङ्गांतुनी ही सुटल्यावर-

अस्पृश्यच ही ! -काय करावें ?
कसें श्रमूनी पोटा भरावें ?
कूपतळीं प्रभुचरण धरावे ?
वेश्या व्हावें ? नच गत्यन्तर ! ३७

मुसलमान वा व्हावें ख्रिस्ती,
मग बसवावी घडी विघडली,
सुधारणा परधर्मी पडली,
धर्म-नीति ही अशि कुणिकडली ?
क्रूर अधर्म्य स्वधर्मशिस्ती ! ३८

जी चुकली ती पुरती चुकली !
दोषासाठीं भोगुन शासन
गतपापाचें व्हावें क्षालन;
मिळे सन्धि या हतभाग्यांस न,
उन्नतिची मग आसच हुकली. ३९

देवांनीं वा साधुवरांनीं
पूर्वीं गणिकांना उद्धरिलें,
पाप्यांना पोटाशीं धरिलें,

३७ तुरुङ्गांतुनी सुटल्यावर-“ मला माहीत आहे की, माझ्या मुक्ततेच्या दिवशीं मी फक्त एका तुरुङ्गांतून दुसऱ्या तुरुङ्गांत जाईन; आणि अशाही वेळा येतात की, तेव्हा मला हे सारे जग कोठडीहून मोटें दिसत नाही, व मला तर तितकेंच भयङ्कर वाटतें ” (ओस्कार वाइल्डचें आपला मित्र रॉस यास पत्र. डी प्रोफण्डिसची प्रस्तावना).

पावन करुनी अघास हरिलें
उचित काय तें फक्त पुराणी ? ” ४०

वासू बान्धी अचाट हिम्मत
अन् श्यामाला येउन साङ्गे,
“ लवहि न बघतां आगेमागे
घक्का देउन करुं का जागें
समाजास या निद्रित अवनत ? ४१

व्यक्तिस्वातन्त्र्याची भेरी
ठोकुन करितों बण्ड खरोखर;
रूढीच्या जुलमाचे नोकर
असतिल त्यांना मारुन ठोकर,
उडवुन देतों क्षण भम्बेरी; ४२

किंवा जातों होउन गारद !
सदैव क्रिया-प्रतिक्रिया ही
चालल्याविना शक्यच नाही,
समाजचैतन्योन्नति कांही
असें साङ्गती शास्त्रविशारद. ४३

ध्येयशून्य मम नीरस जीवित,
जिणें वाटतें मेल्यावाणी,
जीवन त्यापेक्षां निर्वाणी,
पुढें ठेपली आणीबाणी. ”
ती “ होय ” म्हणे; कां, तिज माहित. ४४

म्हणे “ हेतु हा उच्च निरागस;
परी न पडती प्रेमासाठीं,

जन्माच्या या तुमच्या गांठी,
जीव दुजा ये तुमच्या हातीं.
असो, यामधें मिळो तुम्हां यश.” ४५

पर्वांना सर्कारी घेउन
वासू जाई थेट तुरुड्गीं,
ये भेटाया दीन कुरड्गी,
भेट काय ही, कशा प्रसड्गीं ? ४६

आधींच तिला पत्रें वाचुन
योजना पहा कळली होती.
चकित करी तिज हें वेडेपण,
येत कुतर्कहि ते तेडे पण;
वासुमनाची पाहूं ठेवण,
स्वतन्त्रता कोणास नको ती ? ४७

होती दुखी तरि जिज्ञासू !
म्हणे “ सुखानें मला मरूं द्या;
अग्निदिव्य कां करितां बुद्ध्या ?
व्हायाचा अनुताप तो उद्यां.”

ध्येयजीवि पण वेडा वासू ४८

म्हणे, “ असे मी शाळाशिक्षक,
पुरुषच बुडवी तुम्हां सफाई,
करितों पुरुषच मी भरपाई !”

विनवी नन्तर पडून पाई
“ मुक्त व्हा तुम्ही; होइन रक्षक. ” ४९

दिसे तो जणूं ईशप्रेषित;
 शब्द खुण्टले, जमे नयन-जळ,
 चमकुन सुचवी आंतिल खळबळ,
 स्पष्टच त्याची उदात्त कळकळ,
 उच्च दयेचा कोण न अङ्कित ? ५०
 वासूच्या मनि होती धुग्धुग,
 पण महिन्यानें रुकार आला,
 अन् दोषांचा विवाह झाला;
 ध्वनि गजबजुनी जनीं निघाला,
 “अब्रह्मण्यम्! शिव शिव! कलियुग!” ५१

अध्याय १६ वा

हलकल्लोळ

अन्घेरीला बङ्गल्यामधें
 बडे हपीसर, वय तें सव्विस,
 सारस्वत ते शम्भू सव्विस
 पत्नीसङ्गें खेलुन टेनिस,
 हुज्या लिम्बू पेय त्यांस दे. १
 दैनिक झाल्यावरी नोकरी
 डाव व्हायचा असा प्रमोदक,
 अङ्गामध्यें सुन्दर मोहक
 तङ्ग पैरणें स्वेदोच्छोषक
 विणीव जाळीदार लोंकरी. २

५१ “झाला ध्वनी गजबजुनी जनीं निघाला” (चन्द्रशेखर).

पारशिणीची ही वेषतऱ्हा

तरला पण ही सलील युवती,
आतां तारा सौभाग्यवती,
मञ्जु हास्य ही वितरी सुदती,
ऐश्वर्याचा उम्दा नखरा.

३

शिष्टाचारीं लव न चुके ही,
आणि तरलधी ही गुणखाणी
वदे इङ्ग्रजी मडमेवाणी
धीट नर्मवच मञ्जुलवाणी.

आङ्गलसंस्कृती विलसे गेहीं.

४

घरांत तो खान्सामा डिकुन्हा
जेवण मेजावरच सदा कीं,
चिनि पात्रांची और चकाकी,
दास खडे पाण्ढरपोशाखी,
मत्स्यच्छेदनकुशल ही पुन्हा !

५

पाहुणचारीं तशी निपुण ही;
शम्भुराव शशि नक्षत्रगणीं,
तारा तर ही शुक्रचान्दणी;

५. डिकुन्हा हें आडनांव खिस्ती गोर्वेकरांत असतें. इङ्ग्रजी पद्धतीप्रमाणें मांवासाचा मोठा थोरला भाग शिजवून मेजावर ठेवतात. त्यांच्यातून विशिष्ट पद्धतीप्रमाणें ज्यानें त्यानें स्वतःपुरता भाग कापून घ्यावयाचा असतो. मत्स्य-च्छेदनांत विशेष कौशल्य लागतें.

अभिमानास्पद शिष्ट वागणी,
भूदेवांच्या विलसे निवहीं. ६

धुरचाकी होती दिमतीला,
हीच चालवी, काय शिताफी !
नागिणीपरी अन्तर कापी,
न चुकायाची पहा कदापी
हपिसांतुन आणण्या पतीला. ७

वाची ती गाल्स्वर्दी वा शॉ;
अतां मराठी तीस नावडे,
काव्य त्यांत तर दीन बापडें;
नवत्व रञ्जक कुठें सांपडें ?
फ्रेञ्च रुचे तिज विशेष भाषा. ८

निरभ्रसुख हें पहा उदेलें !
चमके जणुं बिनबादल बिजली,
रसिकता न लग्नोत्तर थिजली,
नवसंव्सारीं तारा रिझली,
प्रेम कुठें मग पहिलें गेलें ? ९

काव्यामधले हृदयभङ्ग ते
बहुधा केवळ काव्याखातर,
क्वचित् निराशा भङ्गी अन्तर,

६ पूर्वीं ब्राह्मण, भटभिक्षुक हे भूदेव असत. आतां नोकरशाहींतील वरिष्ठ दर्जाच्या लठ्ठपगारी नोकरांसच भूदेव म्हणणें अधिक योग्य आहे. ७ धुरचाकी= धुरचाकी-गाडी. मोटारगाडी. ८ गाल्स्वर्दी, शॉ हे दोन आधुनिक सुप्रसिद्ध इङ्ग्लिजी लेखक आहेत.

आस, हौस ही जिवट निरन्तर,
म्हणुन जीवनीं चित्त रङ्गते.

१०

संवसाराचा देखा मोहर.

शुभ्रवस्त्र ही, काळी आया
आहे 'बेबी' ला पाजाया,
-यौवन नलगे का राखाया ?

प्रियतम भार्या, - युवती तोंवर !

११

झेलित त्याला हलक्या हातीं

नाचत चाले हलक्या पायीं,
किति कुतुकाने पाही आई !
बोल बोबडे मधून गाई !

वात्सल्याची मौज पहा ती.

१२

साञ्जपत्रिका तों तेथें ये,

दृष्टीस पडे चित्र वासुचें,
खालीं मज्कुर, तो कां न रुचे ?
क्षणभर तिजला काही न सुचे.

मागिल डोकावतिं का ध्येयें ?

१३

शम्भु म्हणे, " हा खरा सुधारक !

सुधारणा तर अशी असावी."

आणि चित्र तो पुनश्च दावी,

१० जिवट=जीव, टिकाव धरून राहणारी; चिवट. ११ मुलाला 'बेबी', मुलानें आईस 'ममा' वा 'ममी' आणि बापास 'पपा,' पत्नीनें यजमानांना 'मिस्टर अमूक' व पत्नीनें पत्नीस 'वाइफ्' अशी भाषा वापरण्यांत लाज तर वाटत नाहीच, उलट नव्या तऱ्हेची खुमारी वाटते !

गोष्ट मागली न त्यास ठावी,
अज्ञानहि हो कधिं उपकारक. १४

आणिक तिकडे रम्योद्यानीं,
वासू, श्यामा, सगुणा जमती,
फिरती बोलत कांही गमती,
सूर्यास्ताची शोभा बघती,
वादळ भावी न मुळीं ध्यानीं. १५

परी सुरू हो गोलन्दाजी.
कुटाळकीवरचे पोटभरू,
सार्वजनिक ते लेखक गब्रू,
कुणाचीहि नच लक्षित अब्रू
चालविती नेटें धन्दा जी. १६

अभिनन्दन कुणि करित विनोदें,
“ केलीं पापें, अर्थात् भरतीं,
अखेर धैर्ये परि निस्तरिती,
वेळींच न मग कां सांवरिती ? ”
लिहित यापरी अस्सल सोदे. १७

ठोसर करिती पण अभिनन्दन,
न तें कोरडें, लिहून विनयें,
पाठविले हुण्डीनें रुपये
सरळ पांचशें उदार हृदयें,
चिन्तुन त्यांचें अभीष्टचिन्तन. १८

१७ एका भिन्नधर्मीय विवाहानन्तर निषेधप्रदर्शनाच्या सभेंत केसरीचे सह-सम्पादक यांनीं ‘ होतें पोटीं मग आलें ओठीं ’ अशा अर्थाचे प्रलाप काढले व ज्ञानप्रकाशानें पुढें त्यांचा समाचार घेतला ही हकीगत वाचकांस माहीत असेलच.

- देखुन वासू जरि हो हर्षित,
ते अबलोनति-निधीस देई.
पोंचहि सरलानांवे घेई,
बहादुरांना धाडुन देई,
कृतज्ञता वर करी प्रदर्शित. १९
- परन्तु शाळा सार्वजनिक ती !
जर जनतेचा हवाच पैसा
तीव्र सुधारक तर मग ऐसा,
बहुजनसङ्घा रुचेल कैसा ?
(—“ व्यभिचारी मग कैसे टिकती ? ”) २०
- अधिकाऱ्यांवर लोंचट निष्ठा
ठेवुन करितां नित्य खुशामत,
म्हणजे ‘ होना ’ ला ‘ होना ’ मत,
वाढे पेढीवरी अनामत,
धनासर्वें मग जमे प्रतिष्ठा. २१
- परी सुधारक सुधरो रस्ता.
बरे बोलुनी त्यानें जावे,
खरे न कारण परि साङ्गावे,
जळीं न मत्स्याशीं झुज्यावे,
कुठें व्यक्ति अन् कोठें संवस्था ? २२
- वरिष्ठ होते फार चहाते,
भक्त तुकारामाचे खन्दे,
रहात परि हुकुमाचे बन्दे,
म्हणत ‘ दुर्जनं प्रथमं वन्दे, ’
रदबदलीला फळ न पहातें. २३

देवविती तरि ते आगाऊ

दो महिन्यांचा पगार नगदी

सड्कट नव्हतें मेसुर अगदीं,

अजून होता पुष्कळ अवधी,

म्हणे वासु तो, कुठेंहि जाऊं !

२४

पायांच्या झिजवूनी टांचा,

शाळोशाळीं घालुन खेटे,

नन्नाचे खाऊन चपेटे,

प्रयत्न करुनी पाही नेटें.

धीर न सोडी तो चित्ताचा.

२५

अन्तीं पावे खिस्ती शाळा.

“ गरीब या हो, पतितहि या हो !

हृदय विदारी तुमचा टाहो,

तुम्हांस देतो घ्या सुखलाहो, ”

प्रभुसुत साङ्गे हें जगताला.

२६

हिन्दु हिन्दुला करी बहिष्कृत;

कार्य मिशनरी परी चालतें

निवारीत अज्ञानहाल ते,

आणि वागणें मृदु मवाळ तें

शिकून वासू होय सुसंस्कृत.

२७

आणि तो म्हणे, “ हे आद्य ऋषे !

हिन्दुत्वाचा प्रभाव मङ्गल,

२६ गरीब या हो. “अहो कष्टी व भाराक्रान्त जन हो, तुम्ही सर्व मजकडे या, म्हणजे मी तुम्हांला विश्रान्ति देईन ” (पवित्रशास्त्र, मत्तय ११।२८)

परन्तु जमली दिसे मुतावळ,
स्मशानांत ही करिते चङ्गळ,
चालावी स्थिति ही किति वरुषें ? ”

२८

अध्याय १७ वा

संस्कार

करो कुणी वा न करो कौतुक,

सुधारणा पण जहाल जुलमी,
विक्षिप्तपणाची ही ऊर्मी,
ज्वानीची बेगुमान गुर्मी,
असो, जाहलें का त्यांना सुख ?

१

सुख तर अवलम्बून मनावर,

नरकींही कृमिसुखास थारा,
सुमशयनीं कुणि कण्हे विचारा,
उन्नति झाली काय विचारा;
कारण मानव नसे जनावर.

२

न जरी पत्नी विशेष सुन्दर,

स्वभावहि तिचा नाही माहित,
धनहि न करिं, जें करि बहुधा हित
किंवेमुळें हो वासु विवाहित,
काढी पङ्कातून गाय वर.

३

जरि पुरुषाचें व्यापक जीवन,

गृहजीवन तर अंश त्याचा,

गृहमर्यादित पत्नीवाञ्छा,
विजोड होता संसाराचा,
हो थरपार्कर मग नन्दनवन.

४

मना विचारी शोधून पाहें.

प्रत्यक्षांत न होशी राजी,
स्मरत बैसशी जें गत-माजी,
भुलशी भावी स्वप्नामाजीं,-
कोण सर्वसुखि जगतीं आहे ?

५

वासू पण कर्तव्य-प्रतिमा,
जैशी होती त्याची माता.
सगुणेचा तो होई त्राता,
जबाबदारी जाणुन आतां
शिकवी ए बी सी स्त्रीप्रति मा.

- ६

नव पत्नीला द्याया शिक्षण,
पुंष्कळ करिती सुरवात पुढें
लौकर होती दीन बापुडे,
संसाराचें वाढें लफडें.

(---म्हणुन का हवें सन्ततिनियमन ?)

७

४ पुरुषाचें प्रेम हें पुरुषाच्या जीवनांतील एक भाग आहे, पण प्रेम हें स्त्रीचें सर्वस्व होय, असें बायरन् एके ठिकाणीं म्हणतो. थर-पार्कर = मार्वाडच्या पश्चिमेस असलेलें रण.

५ “ आपण पुढें व मागें पाहतों आणि जें नाही त्याच्यासाठीं झुरतो ” (शेळी-चण्डोलास); “ जगीं सर्वसुखा असा कोण आहे । विचारी मना तूंच शोधून पाहे ” (रामदास).

साङ्गे वासू तिज संवसारीं,

“ जीव कुणास्तव जरि आतुरला

कोण कुणा जन्माला पुरला ?

परावलम्बनकाल न उरला,

सदा स्वतांची हवी तयारी. ”

८

अखेर जो तो ज्या-त्या-साठीं;

कैचा पति अन् कैची जाया ?

प्रीति सङ्कटीं लागे जाया,

विलगे अक्षय आणि जिवा या

छाया जीवाची उफराटी.

९

परी वाटलें वासूलाही

आहे अपुल्यावर अवलम्बुन

कोणी माणुस ऐसें पाहुन,

काही अभिनव सुखकर सकरुण

‘ कुणीतरीपण ’ तें लवलाही.

१०

अशीच जडते ममता वेडी.

बाह्य जगीं कुणि करो कशी गत,—

कुणि न कुणाचें कांही लागत,—

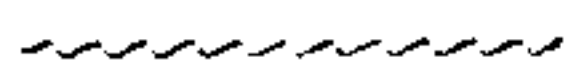
सदा गृहीं पण हसुनी स्वागत;

पत्नी म्हणुनी सुखकर वेडी.

११

शस्त्रवैद्य, रुग्दासी यांची

कठोरता ती अन् कोमलता,

९ छाया जीवाची उफराटी (वाग्वैजयन्ती १४). १० कुणीतरी-पण = आपण कुणी तरी आहों ही जाणीव.

- योग अशांचा अलभ्य जुळतां,
सुधारणा हो त्वरें न कळतां,
असा मित्र जगिं कोण न वाञ्छी ? १२
- सदा तिच्या मनिं कांही टोचे,
उच्चपदाला सत्पति तो ने
परिस करी लोहाचें सोनें,
पदरीं पडणें पवित्र होणें,
वागण्यांत ती परि सड्कोचे. १३
- भीत भीत चरणाची दासी,
पतीस वाहुन अपुलें तनमन
करीत राही आज्ञापालन,
तिच्या मनांतील छाया जाय न
जरि रक्षी गृहिणीब्रीदासी. १४
- भार तिला ये नीट उचलितां,
टापटिपीनें संसार करी,
सैंपाक तसा बाजार करी,
कष्टे, परि नच तक्रार करी,
हो प्रिय शिष्या, न परी ललिता. १५
- स्वतन्त्रतेच्या वातावरणीं,
सौजन्याच्या सहकारतळीं
सगुणा कांही विद्या शिकली.
अड्गावर तरि नव्हती पुतळी,
नटेल कैशी हेमाभरणीं ? १६
- मौक्तिक माळा सुढाळ सुन्दर,
तिज श्यामेनें दिधली बाकी,

- कुठून दुसरी करील झाकी ?
 कुठून आणिल तोडे वाकी ?
 पगार ये घरिं रुपये शम्भर. १७
- तिला पतीचें चित्त नाकळे,
 स्त्री-पुरुषांचें पटे कुणातें
 समतामैत्रीचें तें नातें ?
 स्त्रीमन अस्थिर संशयवातें,
 कुसुमासम तें खचित आगळें. १८
- काय वासुला झालें कारण ?
 करावयाला ऐसें धाडस,
 जरी अलौकिक दिव्य निरागस,
 न कळे त्याचें तिजला मानस;
 वासू व्यक्ति न ही साधारण. १९
- अकृत्रिम ती कृतज्ञतेनें,
 सद्गुनी नित म्हणे स्वताशीं
 “ उपकाराच्या उभल्या राशी
 कांहीहि न या दुबळीपाशीं,
 चुकतें कैसें होइल देणें ” ? २०
- उठतां कित्येकदा निशीथीं
 सगुणा जागी पाहुन वासू
 पुशित तिचे ते अनर्घ्य आंसू,
 म्हणे, ‘ खुळी तूं ! नको निसासूं !
 प्रभु म्हणजे तर शुद्ध प्रीती. २१
- पातिव्रत्य न असे त्वचेचें,
 क्षणोक्षणीं बदलते त्वचाही,

जीवन्तपर्णीं क्रान्ति सदा ही,
क्रान्ति तनूला म्हणून पाही,
पतिता का तूं आतां ? छे छे !

२२

भ्रष्ट अहल्या झाली पावन;
मनोहेम हें पश्चात्तापें,
होय शुद्धतर जळुनी पापें
चलन नसो जनपेढीछापें,
ग्राह्य असे तें प्रभुस दयाघन. ”

२३

कधीं उषेचा प्रसाद पाटल
वासूच्या नच दिसला वदनीं,
शान्ति विस्तरे परि तो सदनीं,
जैशी त्रिपुरी शारद रजनी,
भिजवि सुधा मधु जंभ वसुधातल.

२४

परी मुम्बई आणि गरीबी,
हिंवातापानें सगुणा हो कृश,
कोयनेलचा नफा न तादृश,
टन्चाईचा हृदयीं अड्कुश,
होइल जें होणार नशीबीं.

२५

श्यामा जरि मैत्रीण इमानी,
वासू मागायचा न कांही,
चिन्तेनें तो खड्गुन जाई,

२२ त्वचेचें पातिव्रत्य या नांवाच्या, रा. जोगळेकर यांनीं कांही वर्षांपूर्वीं मनो-
रञ्जनांत लिहिलेल्या गोष्टीमुळे तेव्हा बरीच खळबळ उडाली होती. २४ त्रिपुरी=
कार्तिक शुद्ध पौर्णिमा.

दिवाळखोर स्वभाव नाही,
परि हट्टी, निस्पृह, अभिमानी. २६

सगुणेचीही थोर तितिक्षा !

खिन्नपणानें हासे सगुणा,
न करायाची तक्रार कुणा,
मनांत भाकी प्रभुची करुणा,
“ धरा उरीं मजं सरतां शिक्षा. ” २७

अखेर पाहुन ठीक न लक्षण,
तशी गृहस्थिति विशेष दुःसह,
श्यामा अवलम्बी सत्याग्रह,
म्हणे “ उपेक्षा ही शोकावह,
भगिनीचें मी करीन रक्षण. ” २८

घेउन जाई पांचगणीला,
हवा तेथली थण्ड मुलायम,
शश्रूषेला श्यामा कायम,
परी पेटला हड्डाला यम,
दुखणें लागे वर चढणीला. २९

प्रभुकरुणेपरि श्यामा सुन्दर
पाहुन सगुणा ती विरघळली,
दुखण्यानें ती अगदीं गळली,
म्हणे, जोंवरी वेळ न टळली,
तोंवर उघडें करून अन्तर, ३०

करून घेउन मी दिलसाफी.

श्यामेला सन्निध बोलावी,
सबाष्प बोले, “ क्षमा करावी,
थोरवी न मज अपुली ठावी,
म्हणा एकदां 'केली माफी'.

३१

मला असूया शिवली साची;
पापिणीस या कळलें ना तें
श्रेष्ठ इकडलें अपुलें नातें,
मन माझें मज सन्तत खातें,
सोबतीण मी दों दिवसांची. ”

३२

तिचें घेउनी श्यामा चुम्बन
कुरवाळित तिज साङ्गे हृद्गत,
किति वासुचा स्वभाव उन्नत,
तल्प्रेमाचें स्वरूप अक्षत,
अन् हृदयाची विचित्र गुम्फण,

३३

अन् त्याची पूर्वील कथा ती.
ऐकुन सगुणा होई स्तम्भित;
आणि तिचें हो हृदय विकम्पित,
म्हणे, “ नको तें अतां विलम्बित,
नाहीतर मग होइल माती. ”

३४

आरुण सन्ध्या बाहिर पसरे;

विधवाविवाह धर्म्य आहे कीं नाही ह्याविषयीं मार्गें झालेल्या वादविवादांत
'अक्षत' शब्दाला फार महत्त्व आलें होतें; आणि क्षताक्षततेवरून निघणारें
अनुमान हटकून खरें असतें असें नाही असें डाक्टर म्हणतात !

म्हणे पतीला, “वैसा सन्निध,
अतां नको मज कांही औषध,
ऐका माझी विनन्ति सावध,
अखेरची ही,—आयुष्य सरे. ३५

कळली अपुली कथा सविस्तर,
प्रेमाचा तर कुठला सम्भव?
परन्तु दावुन आन्तर वैभव
दिलेंत मजला भवसुख अभिनव,
आणि पतित मी मूढ हीनतर; ३६

आणि सुधारक आपण गाढे,
भूत दयाघन, आत्मत्यागी,
ज्ञालां सुखदुःखीं समभागी.
ज्ञालां स्नेही असुन विरागी,
स्नेहहि जर सहवासें वाढे. ३७

उपकार करा एकच मजवर—
श्यामा माझी भगिनी प्रेमळ,
सुरगङ्गेपरि पावन निर्मळ.
मूर्तिमती गृहलक्ष्मी मङ्गल,—
स्त्रीलाच कळे स्त्रीचें अन्तर,— ३८

आणि मोजितें मी घटकापळ —
सौभाग्याविण दीन विचारी
विवाहसुख द्या इज संवसारीं,
आपण पुरुषोत्तम अवतारी,
मला उठवुनी बसवा अम्मळ.— ३९

-पाणी-! गडली घशास कोरड,
 चहाच ठेवा, आज तिघेजण
 सुखें घालवूं अन्तींचे क्षण,
 प्रभुघरचें हें शुभसम्मेलन,
 माझें सोनें होय, नको रड.

४०

तुम्हांस ताई, मला भेटुं द्या.
 केलीत तुम्ही माझी सेवा,
 अभागिनीचा या किति केवा ?
 पतितेचा या आठव ठेवा,
 बहुतेक न मी पाहीन उद्या.

४१

अभङ्ग गा ! ते अश्रु पुसा ! गा !—
 “ काय बोलुं मी न पुरे वाणी,
 ठेवितसें हें मस्तक चरणीं, ”
 तों देवाची अतर्क्य करणी, —
 आयुष्याचा तुटला धागा.

४२

अध्याय १८ वा

पुढें ?

गेला यावर बहुत काळ जी,
 कालौघावर सारे तरती;
 कोणी ठरती, कुणी न ठरती,

४२ “ काय बोलूं आतां न पुरे ही वाणी । मस्तक चरणीं ठेवितसे ” (तुकाराम).

निश्चिन्त कुणी पहा विहरती;
कुणास झुरवी पुढिल काळजी, १

असती सारे परी सुरक्षित.

आठवती का दिलीप-सोनी,
लळा लावितिल ऐशीं दोन्ही ?
विलायतेमधिं तीं राहोनी,
आहेत पहा होत सुशिक्षित. २

दिलीप तो व्हाया सेनानी

कसून घेई ज्ञान लष्करी;
परन्तु सोनी भावसुन्दरी
ज्ञान वैद्यकाचेंच पत्करी
सुखवाया, जगवाया प्राणी. ३

कुटुम्बासवें शम्भू सन्निस

करिति युरोपामधें पर्यटण,
कांही श्रीमन्तीस दुर्घट न.
रड्गराव तर हिन्दुसड्घटन,
धरीत हातीं. प्रगति दिसन्दिस्. ४

(“ काव्यांतहि का न्याय नसावा ? ”)

घट्ट मनानें पचवी पापें
दग्ध न तो हो पश्चात्तापें.
व्याघ्र मरे का कधिं गोशापें ?
सत्य पहा हें, रडा, हसा वा ! ५

जुनें घराणें देशमुखाचें,
 चतुर्थ सम्बन्धाला धजलें,
 म्हणुन मुलांनीं घर गजबजलें,
 चढले मजल्यावरतीं मजले;
 वरमजल्यावर ' सार ' सुखाचें ! ६

कुणीहि तेथें येवो गुणिजन,
 बजवय्या वा कथक, गवई,
 कुणी कञ्चनी जणुं नव हवई,
 परामर्श व्हायचाच समयीं !
 व्हायचेंच तें रङ्गनिमज्जन. ७

वलीबुवांस्तव सुंदरसा मठ
 बान्धुन दिधला मग रावांनीं,
 द्रव्याची बहु करुनी हानी,
 गुरुकृपा परि काञ्चनखाणी,
 राव तसे श्रद्धाळू कर्मठ. ८

क्वचित् लेखणी असती उचलित,
 अङ्कासाठी खास जर कधीं,
 हो आग्रह तर राव तरलधी
 लिखाण धाडित, लावुन अवधी,
 राजकारणावरती प्रचलित ! ९

आणि बहाद्दुर' अपुले ते मग ?
 कान्ति गुलाबी अजून वदनीं,

- कृत्रिमता जरि आली रदनीं,
नेमस्तपणा सुखमय सदनीं.
विरहाची तर माहीत न धग. १०
- विमलाबाई गृहिणी आणिक ?
नांव चहुंकडे ' दिव्य माउली, '
सुखद सदा सर्वास साउली,
सायङ्काळीं जाय देउळीं,
आलेला कृणि थोर पुराणिक. ११
- दुख तयांना एकच झालें,
अजित मिळवुनी धन्देशिक्षण,
धन्दा काढी करुन निरीक्षण,
स्वतन्त्र राहुन बहु मिळवी धन,
तसे शिकन्दर त्याचे ताले. १२
- कैशी कृति परि पुढील वानूं ?
अवमानूनी निजधर्महिता
पर्णी श्रीमन्ताची दुहिता,
तिचाहि नव्हता अनकूल पिता,
नांव तियेचें तें गुल्बानू ; १३
- जुनीच ओळख विलायतींची.
वसन्त हा, तर चैत्रपुनव ती !
व्यापाऱ्याची सुता गुणवती;
ज्ञाति करी बहु भवति न भवती;
मति नच चळली परी सतीची. १४

- वदले ठोसर अतां मुखानें,
 “ जबाबदारी ठेवुन पोटीं,
 करोत कांही पोरें मोठीं,
 स्वतन्त्रतेची हौस न खोटी,
 घावा आशीर्वाद सुखानें. ” १५
- काय करी हो वासू राजे ?
 श्यामकान्त तो, न म्हणा वासू,
 नांव बदललें, येई हासूं,
 समतेचा विक्षिप्त पिसासू,
 त्याचें सारें त्यासच साजे. १६
- नगराला काढून दयाश्रम,
 करीत राही धार्मिक काजा,
 बड्यांत न कुठें गाजावाजा;
 पहावयाला जरूर जा जा !
 जाण्याचे मग घेतां का श्रम ? १७
- पतित बहिष्कृत अनाथ सारीं,
 येथें त्यांना आश्रय मोफत,
 प्रेमळ शिक्षण, पवित्र सोबत,
 सुधारणेची झडुनी नौबत,
 होई नवहिन्दुत्वतयारी. १८
- धर्मचमू ही नव्या दमाची !
 देशधर्मभाषेचा ताठा
 मिरवी येथें हिन्दु मराठा;
 उपटुन काढिल दुश्मनकांटा,
 बिनी परि न ही क्रूर यमाची. १९

घेई गीतेमधला वेंचा,

‘ कल्याण करी दुर्गति त्याला
अशक्य, ’ दे भगवन्त हवाला,
म्हणे “ भजा हृदयीं सत्याला,
करा पवाडा भूतदयेचा.

२९

भ्याड अहिंसा परी न बघवे,
तत्त्वास्तव झुन्जून मरावें,
आणि मरूनहि पुन्हा उरावें,
उत्साहानें कार्य करावें,
निशाण अपुलें जाणा भगवें.”

३०

उपसंहार

सम्भावना

“ मजाच केलित राव खरोखर !
काव्याची ही न्यारीच तऱ्हा
कडबोळें धान्याचें अठरा,
खमङ्ग, न पन्ने समाजजठरा,
चाल धावती, मारी ठोकर;

१

भाषेचाही कठिण तडाखा !
कृत्रिम बाग न, हें तर जङ्गल !
कसत कुठली ? हें तर दङ्गल !
रणकर्कश हें, जरि शुभमङ्गल,
मतामतांचा काय कडाखा !

२

असेंच ना हें ? द्या मत आपण. ”

“मी काव्याचा टीकाकार न,
पाठक मी, शिक्षण साधारण,
वयांत कोमल मत निष्कारण. ”—

“ हर्कत कुठली मत द्याया पण ? ३

मत मिस्रुड, जर टीका दाढी;
मिया मूठभर, हीच हातभर;
विद्वत्तेची पेण्ढी धूसर,
बाण्डगुळापरि चमके सुन्दर,
उर्ध्वमूल; रस आंतुन काढी. ” ४

“ छे छे ! टीका म्हणजे गारुड !
पाही कवि तें, जें न बघे रवि,
द्रष्टा होउन जें न बघे कवि,
तें कवितेंतुन काढुन दाखवि,
रहस्यमय हो भाकड भारुड. ” ५

“ तव, यज्ञेश्वर, हवेंच तें मत,
प्रासादिक हें धीट पाठ वा,
सुधा चुनावणी, ताक वा खवा,
एकदा तरी म्हणच वाहवा,
नव काव्याची ओळख किम्मत. ’ ६

मज रुचि याची लागे गोड न,
शिळ्या कल्पना, वाक्यें उसनीं,
छचोर आणि हसणीं हसणीं,

बघे नभाला घालुं गवसणी,
वेडाला या चटोर, तोड न. ७

अभिनव चर्पटपञ्जरिका ही,
गधीं लिहिली कथा तर कुणी
पाहिल कष्टानेंच दुड्कुनी,
काव्यंच तें पद्यांत हटकुनी,
शास्त्रोक्त करा टीका कांही, ८

खडबडीत किति नीरस बेचव
असती ओळीमागुन ओळी,
जैसे तन्तू काढी कोळी,
गवसेना माशी मासोळी,
कवितेंत हवें उदात्त वैभव. ९

शब्दोशब्दीं काव्य दिसावें.
वसें ब्रह्मही एक अक्षरीं-
[“ प्रणयब्रह्मच जसें दृक्क्षरीं!”]
सत्य साङ्गतों, न ही मस्करी,
मात्रांतुनिही काव्य असावें. १०

यांत जरि कुठें आहे गोडी,
अलिपवनाला स्वहृदय उकलित
हसे मृदुल जी कलिका मुकुलित
तशी सुसंस्कृत, सूचक, सुललित,
सुश्लिष्ट अशी रचना थोडी. ११

फाजिल अभिनव यमकतृष्णा!
परी जुळविणें साथी-साठीं,

योग्य न ही लेखनकामाठी—”
 “शास्त्रशुद्ध पण यमकासाठीं
 लागे व्हावें शिनळ कृष्णा.” १२

“सुधारणेची कविता ही का?
 कुत्सित सगळीकडे कुचाळी,
 पवित्र शब्दांचीहि टवाळी”—
 “यांतच परि लावण्य, नव्हाळी!
 कविता म्हणजे संसृतिटीका.” १३

“व्याख्या पण ही त्याज्य विदेशी!
 भव्य चमत्कृतिमय ताराङ्गण,
 असें असावें काव्य सुलक्षण,
 ज्यामधिं नवता दिसे क्षणोक्षण,
 सुनीतितत्त्वे जें उपदेशी. १४

ते मुक्तेश्वर, ते ज्ञानेश्वर!
 अथाङ्ग त्यांचा कवितासागर,
 न भरायाची येथें घागर,
 कुठुन थिल्लरामधिं वैरागर?
 कुठें तृणाड्कुर, कोठें केशर! १५

जीव बुडेना ब्रह्मानन्दीं—”
 “तूं तर दिसशी दण्डी, भामह;
 नव्हे, आधुनिक शास्त्रपितामह!

१२ “राधाप्राप्त्यर्थं जसा तो स्वकरगतामला यशा शिनळ” (मोरोपन्त) १३ कविता ही संसृतीची टीका होय - (मॅथ्यू आर्नोल्ड). १५ “बैसून थिल्लरीं। बेडूक सागरा धिक्कारी” (तुकाराम). थिल्लर = डबकें; पल्वल.

काव्य नसे का साङ्ग सुखावह;
काव्यलिङ्ग बघ, विधानन्दी ! १६

नवभारत वा ही नवगीता !
पठण करावें काव्य नव्य हें
नैमिष जगतीं हव्यकव्य हें,
तीर्थांमाजीं पञ्चगव्य हें !
कोण परन्तू गुणग्रहीता ? १७

सफल झालिया हा नव वाङ्मय
तिमिर दुरी दुरिताचें जाइल
विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहिल,
जो जें वाञ्छिल तो तें लाहिल,
पसाय देइल हरि काव्यात्मक. १८

आणि असा कवि गुणरत्नाकर
मिळेल त्याला खास यशोधन-
- “ दुष्ट दैव जर करिल विरोध न,
उपदेशी जें प्रशून्यशोधन- ”
असो प्रभाकर ! न मिळे भाकर ! १९

१६ काव्यलिङ्ग = काव्याचा कोणता प्रकार आहे हा ! १७ नैमिष = क्षणिक
टिकणारें, चञ्चल. १८ वाङ्मय. “ आतां विश्वात्मकें देवें । येणें वाग्यज्ञें तोषावें ।
तोषोनि मज द्यावें । पसायदान हें ॥ १८ । १७९४ ॥ जे खळांची व्यङ्कटी साण्डो ।
तया सत्कर्मा रति वाढो । भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवांचें ॥ १७९५ ॥
दुरितांचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो । जो जें वाञ्छील तो तें लाहो ।
प्राणिजात ॥१७९६॥ (ज्ञानेश्वरी) . १९ ज्यानें सवाई माधवरावांच्या वैभव-
सम्पन्न दरबारांत पोवाडे गाऊन ब्रक्षिसें मिळविलीं त्याच प्रभाकरावर अखेरच्या

आगळीक ही स्तुतिची नलगे.

शेक्स्पिअर म्हणे कुणि हा अमका,
ब्राउनिङ्ग शेली कुणि हा तमका,
लोभ पदविचा हा दुर्दम कां ?

अति स्तुतीला निन्दा विलगे.

२०

शिवाय यांतिळ कुणा जिंहारीं

लागेल असें असेल कांही,
क्षमा याचितों तर लवलाही.

घाला औदार्ये भिक्षा ही,

आज न मज, मी काव्यभिकारी ”

२१

“परि कविचें कां कथितां नांव न ? ”

“कवि कवितेला विटला आतां,

अर्धा ख्रिस्ती नांव पाहतां,

परि हृदयानें हिन्दु मराठा,

जन्मानें जरि तो चित्पावन. ”

२२

“कूटच हेंही ! बाकी कां हो

बहुत घेतले तुम्ही परिश्रम,

वृथा न घावी कविता, विभ्रम;

गान्धीसाठी घ्या ही रक्कम,

आपण सारे गरीब आहों. ”

२३

“चहा नको मज, पाणी आणा ”

“छे छे पडतां घशास कोरड

दिवसांत रोजच्या भाकरीसाठीं मुम्बईच्या पारशी शेटांची स्तुति करण्याची पाळी आली, हा काय दैवयोग !

गरम दूध हैं निदान औषध
बलकर, रुचकर हैं, सन्तोषद,
शिवाय याचा सफेत बाणा. ” २४

दूध पिऊनी उठे तरुण तो;
नमस्कारुनी परस्परांला
जाती आपापुल्या घराला,
कुणि काव्यांतिल सुवचनमाला
जातां रस्त्यानें गुणगुणतो. २५

आला तिमिरांतून अनामिक,
गेला तिमिरीं पुन्हा अचानक,
मधेंच घडिभर दावुन नाटक
नव कवितेचा प्रेमळ पाठक,
जुन्या कवींचा कृतज्ञ पाडक. २६

घड्याळकांटा बारा दावी,
शान्त दिवाळी नभांत सारी,
दीप चमकती स्थिर कासारीं,
भूदीपांच्या कृत्रिम हारी
खण्डित होती स्नेहाभावीं. २७

प्रि. वै. का. राजवाडे यांचें पत्र व त्यांस उत्तर

पुणे, ता. २८-२-१९२८

रा. रा. माधवराव ह्यांसी,

सा. न. वि. वि. तुम्हीं जेव्हां तुमचें काव्य वाचून दाखविलें, तेव्हां तें मला वारंवार वाहवा म्हणण्याइतकें आवडलें. परंतु आतां सावकाश वाचतांना कांहीं दोष आढळून येतात. तुमचें काव्य निर्दोष असावें अशी माझी उत्कट इच्छा आहे म्हणून ते दोष दाखवितां. यतिभंग हा शेकडों वेळां झाला आहे. बोलण्यासारखें वाचतांना हा दोष ध्यानांत येत नाही. मात्रावृत्तांत यतिभंग मानीत नाहीत व इंग्रजींतही यतिभंग होत नसतो. तथापि आठ मात्रांनंतर थांबलेंच पाहिजे अशी माझी समजूत झाली आहे. 'पौरन्धिक सौन्दर्य डंबरलें' यासारख्या ओळी सदोष होत. बाकी, 'सुवासिनीविण गेह न मण्डित', 'सरलेची हृत्कलिका उकले', 'न पशुपाल, हा शिशुपाल स्वरा' अशा सुंदर मधुर ओळीही हजारों सांपडतील.

ह्यांतील वृत्त इंग्रजी धर्तीवर धावतें आहे. 'चाल धावती' [पृ. १६७] असें एक श्रोता म्हणतो तें बरोबर आहे. काव्य गोष्ठीवजा असल्यामुळें वृत्त अगदीं यथायोग्य आहे. स्कॉटचें मार्मियन् वाचतांना वाचक जसा, न थांबतां, न अडखळतां, जणू काय एक प्रकारचें गद्यच वाचीत आहे असा सारखा वाचीत जातो तशीच मनाची स्थिति 'सुधारक' काव्य वाचतांना होते. चाल कांहीशी कटावासारखी आहे.

व्यक्तिस्वभावही इंग्रजी धर्तीवरच वर्णिले आहेत. कोठें विनोद तर कोठें गंभीरपणा ह्या स्वभाववर्णनांत दिसून येतो. मनुष्य हा एक व्यक्ति नसून अनेक व्यक्तींचा डोल्हारा आहे असें म्हणतात, ह्याचें रावबहादुर ठोसर हें ठळक उदाहरण होय. विनोदाचें दुसरें उदाहरण डॉक्टर ओंकारस्वामी. विनोदांत रावबहादुरवर्णन सरस कीं ओंकारजीचें वर्णन सरस हें सांगणें कठिण; तथापि रावबहादुरवर्णन मला जास्त पसंत वाटतें. सरला इतकी सुस्वभावी व सहिष्णु, तथापि नीच नवऱ्याशीं

आयुष्य काढण्यापेक्षां माहेरी येऊन राहण्यापुरतें तरी धाष्टर्य तिच्यांत आहे. तिच्या प्रेमाला इहलोकीं वाव कोठेंच मिळत नाही. हें चित्र विशेष करुणसुंदर आहे. श्यामा खरोखरच फार प्रेमळ व गंभीर. ती जें काहीं करिते तें निरपेक्ष मैत्रीनें व प्रेमनें करिते. वासू हा खरा सुधारक, अनाथांचा खरा वाली; ह्यालाच खरा धर्म कोणता तो कळतो. “ भूतदयाघन आत्मत्यागी, झालां सुखदुःखी समभागी, झालां स्नेही असुन विरागी” हे सगुणेचे शब्द अक्षरशः खरे आहेत. पोर टाकल्याबद्दल तुरुंगांत असलेल्या विधवेशीं-केवळ तिच्या मुक्ततेसाठीं, तिच्या रक्षणासाठीं आणि अपरिहार्य भावी आचरणापासून तिला दूर ठेवण्यासाठीं-लग्न करणें हें केवढें धाडस ! साहजिकच ह्याच्यापुढें श्यामा वेंगुलेंकर इच्याशीं लग्न करण्याचें धाडस बरेंच फिकें पडतें. वासू राजे ह्यांच्यांत गंभीरपणा खरोखर पूर्णतेला गेला आहे.

अशीं स्त्री-पुरुषपात्रें निर्माण करण्यांत तुम्हीं चांगलें कौशल दाखविलें आहे. दांभिक वा कुटिल आचारविचारांचा तुम्हीं केलेला उपहास मर्मभेदी असला तरी न्याय्य आहे. ह्या काव्यांत तुम्हीं दाखविलेला बंडखोरपणा, जुन्या लोकांना पसंत पडणार नाही; तथापि त्यांना खडबडून जागें करून विचार करायला हा बंडखोरपणा खास लाविल. तरुण मंडळींना मात्र ह्यांतील बहुतेक विचार पटतील व त्यांना हें काव्य आवडेल यांत शंका नाही.

४८ व्या पानावरील निर्झराचें काव्ययोग्य वर्णन कोणाच्याहि भूतदयेला तंतोतंत लागू पडणार नाही. तथापि वासूची भूतदया झऱ्यासारखी जिवंत व मनोहर होती असा अर्थ या वर्णनांतून निघतो. विस्तृतोपमानाचें (Homeric Simile चें) हें योग्य उदाहरण होईल. ४५ व्या पानावरील छात्रालयाचें मध्यरात्रीचें वर्णन फार सुरेख साधलें आहे. पण अशीं स्थळें फारच थोडीं आढळतात. कारण उच्च वातावरणांत भराच्या मारणारें हें काव्य नाही. ह्याचा संचार या भूतलावरच आहे. ह्यामुळें पुष्कळ ठिकाणीं गद्ययोग्य विचार व भाषा वापरली गेली आहे. ‘ हिवतापानें सगुणा हो कृश । कोयनेलचा नफा न तादृश ’ अशा ओळी खरी वस्तुस्थिति दाखविण्याकरितां घालाव्या लागतात असें तुम्ही म्हणतां; पण मी या म्हणण्याच्या विरुद्ध आहे. कवीने इतकें खालीं उतरूं नये, कवितेचा दर्जा फार वरचा आहे व तो कायम ठेवणें कवीचें कर्तव्य आहे.

गद्य भाषा वापरणें हा जसा दोष तसे विनाकारण पौरन्धिक, नीत्यतीतता,

विषदिग्ध वगैरे संस्कृत शब्द, किंवा प्रेमळ आग्रह, स्निग्ध अभय, दीन शान्ती, मोहक खळबळ' अशीं इंग्रजी तऱ्हेचीं विशेषण-विशेष्य जोडपीं वापरणें हाहि दोष होय.

एवढें विस्तृत काव्य असून ह्यांत क्वचितच भाषा व विचार दुर्बोध वाटतात. कांहीं प्रसंग व ओळी अनपेक्षित अशा आल्या आहेत. पुष्कळांना हे दोष आहेत असें वाटणार नाही हें मला कबूल आहे. मला जीं दोषस्थळें वाटतात त्यांची विस्तृत याद मी सोबत पाठवीत आहे.

तुमचें वाचन मोठें आहे. तुम्ही बहुश्रुत आहांत. तुमचें निरीक्षण वाहवा करण्याजोगें आहे. तुम्ही ज्ञानसंपत्ति व शब्दसंपत्ति बरोच मोठी पैदा केली आहे. तुम्ही केवळ समाजसुधारक नसून भाषासुधारकहि आहांत. भाषा सर्वार्थव्यापक करण्याकरितां ज्ञानेश्वर, रामदासांच्या लोकमान्य ग्रंथांतील शब्दांचें पुनरुज्जीवन करण्याचा तुमचा प्रयत्न सुरू आहे. पूर्वाश्रमींचे फार्शी शब्द व इंग्रजी तऱ्हेचे वाक्प्रचार यांचा उपयोग किती यशस्वी होईल हें कालानें ठरणार आहे. हा प्रयत्न व हें काव्य तरुणांना आवडेल यांत संशय नाही, पण तुम्ही आपल्या संपत्तीचा उधळेपणानें व्यय करीत आहां. काव्यांत मितपणा पाहिजेच पाहिजे. 'सोनेच बावनकशी न कसें म्हणावें?' अशा स्तुतीला आपला लेख पात्र करण्यासाठीं तुम्हीं तो पांचपंचवीस लोकांना मुद्रणापूर्वीं दाखवावा. स्वतःला व स्वतःसारख्या तरुणांना लेख पसंत पडतो एवढ्यानें समाधान मानूं नये. या लिहिण्यानें तुमचा हिरमोड होण्याचा संभव आहे. मी तुमच्या अंतःकरणावर आघात करीत आहेसें मला वाटतें. तथापि तुम्ही तरुण आहांत, होतकरू आहांत. माझ्या उक्तीनें खचले जाणार नाही अशी मला खात्री आहे. दोष दाखविल्या-बद्दल क्षमेची याचना करितों. क्षमा असावी हे विनंति.

वै. का. राजवाडे.
पुणें ता. २९-२-१९२८.

ती. रा. रा. नानासाहेब यांसी,—कृतानेक साष्टाङ्ग नमस्कार वि. वि. आपलें कृपापत्र व सोबत पाठविलेलीं टांचणें पावलीं. वाचून काय काय वाटलें तें शब्दीं व्यक्त करितां येत नाही. गुणदोषदिग्दर्शन करण्यासाठीं काव्य अमग्र

वाचून परिश्रमपूर्वक टांचणें करून आपण तीं पाठवावींत यांतच माझ्या कृतीचें चीज-कौतुक झालें असें मी समजतां. समवयस्क तरुण या काव्याचें कौतुक कदाचित् करितील, कदाचित् करणार नाहींत; पण आपल्यासारख्या शानानुभवसंपन्न मनुष्यानें तें करावें यांतच मी कृतार्थ आहे. असें असून, दोष दाखविल्याबद्दल आपण क्षमा मागतां याला मीं काय म्हणावें ? आपणांसारख्यांच्या उत्तेजक आशीर्वादानें आम्ही वाढतो व उपदेशाच्या बाळकडूनच सुदृढ व निकोप होतो. क्षमा मागण्यांत आपला अभिजात विनय दिसला तरी आमची स्थिति चमत्कारिक व अनुकम्पनीय होते. उलटपक्षीं, आपण दाखविलेल्या दोषांचा कसोशीनें विचार करूनही कालमानाप्रमाणें व प्रकृतिभेदांमुळें कदाचित् मतभेद होण्याचा सम्भव आहे असें सूचित करण्याबद्दल मींच क्षमेची याचना करायला हवी. काव्य आतां समाजापुढें येतच आहे. तथापि आपल्या पत्रांतील कळकळीची विनन्ती मला व माझ्यासारख्यांना मान्य झालीच पाहिजे. बहुत काय लिहावें ? आपला लोभ, मी पात्र नसलों तरी आहेच, तो उत्तरोत्तर वृद्धिङ्गत व्हावा हीच विनन्ती.

आपला
माधवराव

टीपा

‘सुधारक’ हें काव्य स्वतः कवीच्या म्हणण्याप्रमाणे (प्रस्तावना पहावी) एक ‘संस्मृतिटीका’ आहे. ‘संस्मृतिटीका’ हा शब्द मॅथ्यू आर्नोल्डच्या Criticism of Life या शब्दप्रयोगाचें भाषांतर आहे. ‘संस्मृति’ म्हणजे मुळांत संसार असला, तरी येथे त्याचा अर्थ जीवन असा आहे. ‘जीवनाचें भाष्य,’ म्हणजे जीवन हें कसें आहे – असतें याचें विवेचन, कवीने आपल्या दृष्टिकोणांतून केलेलें, असा त्याचा अर्थ आहे. ‘संस्मृति’चें हें भाष्य किंवा ही टीका दोषदर्शक असलीच पाहिजे असें नाही. परंतु ‘सुधारक’ काव्यामध्ये असें दोषदर्शनहि झालें असल्याने तें रूढार्थानेहि टीका या नावास पात्र झालें आहे. त्याला उपहास-उपरोधाचें स्वरूप आलें आहे. मराठीमधील एक यशस्वी उपहास-काव्य म्हणूनहि त्याला मान्यता मिळाली आहे. कवीने स्वतःच सांगितल्याप्रमाणे “केशवमुतांनी ‘तुतारीं’त व गोविन्दाग्रजांनी ‘स्मशानगीतां’त सामाजिक अन्यायांवर जशा प्रकारची टीका केली आहे, तशा प्रकारची टीका सुधारक काव्यांत निरनिराळ्या सामाजिक प्रश्नांवर व कल्पनांवर केलेली आहे. ‘तुतारी’ व ‘स्मशानगीत’यांतील टीका जशी सामाजिक-दोषदर्शनात्मक तशीच अर्थात् हीहि झालेली आहे. हें दोषदर्शन सरळ उपहास, वक्रोक्तिपूर्ण उपरोध व विनोद-विडम्बन यांच्या साहाय्याने होत असतें. म्हणून प्रस्तुत काव्यांत त्यांचा भरपूर उपयोग झालेला आहे. कवीने आपला काव्यलेखनामागोल हेतु आणखीहि पुढील शब्दांनी व्यक्त केला आहे. “प्रचलित रूढि व संस्था (प्रथा, चालीरोति) यांत योग्य क्रान्ति घडून खऱ्या महाराष्ट्रधर्माची प्राणप्रतिष्ठा व्हावयास मदत व्हावी या हेतूनेच प्रस्तुत कथानक रचण्यांत आलें आहे.” या संस्थांमध्ये विवाहसंस्था ही विशेष महत्त्वाची होय यांत शंका नाही. विवाहांत प्रेमाला व व्यक्तिस्वातंत्र्याला महत्त्वाचें स्थान असावें

असें अर्थात् कवीला वाटे. म्हणून 'व्यक्तिमाहात्म्य व विवाहसुधारणा' हे दोन विषय या काव्यकथानकामध्ये प्रामुख्याने ठेविले आहेत' असें कवि सांगतो. ह्या काव्यास तात्कालिक स्फूर्ति १९२४ सालीं घडलेल्या एका घटनेने झाली असें कवीने म्हटलें आहे. 'प्रौढ व सुशिक्षित वधूवरांनी एकमेकांस मनाने वरावे, वराचें दारिद्र्य पाहून दुहितृहितैषी पित्याने विवाहास संमति देऊं नये, मुलीवर जरूर पडल्यास सामदामादि प्रयोग करून अखेर तिचें लग्न एखाद्या राजमान्य श्रीयुताशीं - विशेषेकरून बड्या हपीसराशीं लावून द्यावे,' अशा स्वरूपाची ती घटना होती. या तात्कालिक स्फूर्तीमध्ये या काव्याचे ४-५ अध्याय लिहून झाले व पुढे काम थांबलें तरी कथानक वर्षभर डोक्यांत घोळून १९२६ च्या प्रारंभीं त्यास पुनः चालना मिळून तें लौकरच पूर्ण झालें.-'

हें काव्य एकंदर १८ अध्यायांचें, आणि आरंभीं व शेवटीं जोडलेल्या उपोद्घात-उपसंहारांचें मिळून झालेलें आहे. 'नव-भारत वा ही नव-गीता-(उपसंहार-१७), असें कवीने स्वतः त्याला म्हटलें आहे, त्याला अध्याय या शब्दाचे व अठरा या संख्येचें साहाय्यच होतें. सबंध काव्य 'तुतारी' कवितेच्याच पद्यप्रकारामध्ये लिहिलेलें आहे. सुधारणेच्या प्रतिपादनास तें अनुरूप असल्याची मान्यता त्याला आता मिळाली आहे. 'चाल धावती मारी ठोकर' असें त्याचें वर्णन कवीने स्वतःच केले आहे. रचनेच्या दृष्टीनें तें फार लवचिक आहे हाहि त्याचा गुणच म्हणतां येईल. यांतील यमक-रचना अ-चरण १ व ५ व-चरण २-३-४ अशी आहे.

या काव्याची भाषा, शैली यांविषयी स्वतः लेखकानेच काव्यांतच किंवा प्रस्तावनेंतच इतकें लिहून ठेवलें आहे की त्यांचें येथे विशेष विवेचन करण्याची आवश्यकता नाही. त्या त्या वेळीं टीपांमध्ये त्याकडे लक्ष वेधल्याने कार्य होण्यासारखें आहे.

उपोद्घात

काव्याच्या प्रथमाध्यायपूर्व खंडास कवीने 'काव्यशास्त्रविनोद' असें नांव दिलें आहे. त्यावरूनच त्यांत काल द्वालविणारी अशी विदग्ध मंडळी हें काव्य ऐकण्यास श्रोतृवर्ग म्हणून लाभलेली होती असें कवीस सुचवायचें असावें. काव्य ऐकत मधूनमधून अनुकूल-प्रतिकूल उपरोधिक, विनोदी असे जे भलेबुरे शेरे दिले जात असल्याचें दाखविण्यांत आलें आहे, ते देण्याइतकें वैदग्ध्य ह्या

श्रोतृवर्गामध्ये होतें असें समजावयाचें आहे. छेदक १ व २ यांत सुधारकाने कालप्रवाहामुळे आवश्यक झालेल्या अशा सुधारणेप्रमाणे वागण्यांत पुरुषार्थ नसून प्रत्यक्ष ती करून दाखविण्यास प्रवृत्त झालें पाहिजे व अशा रीतीने कालास वळण द्यावयास हवें असा आगरकरांस अभिमत असणारा विचार मांडलेला आहे. दिवाळीच्या प्रसंगी फराळास एकत्र जमलेल्या लोकांत ही चर्चा साहजिकपणें सुरू होऊन पूर्वपक्ष-उत्तरपक्ष असे चालू आहेत अशी कल्पना अभिप्रेत आहे. तिसऱ्या छेदकामध्ये जुन्या मताचें मंडन आलें आहे. काव्यांतील बाबू नेने हा तरुण सुधारक असून पहिलें मत त्याचें असावें, तर यज्ञेश्वर दाणी हा 'कर्मठ' असल्याने दुसरें मत त्याचें असावें. हें मत पुराणमतवादी लोकांकडून एके काळी पुढे मांडिलें जाई. छेदक ४ मध्ये पहिल्या मताला पोषक असा विचार कोणी तिसऱ्या व्यक्तीनेहि मांडिला असेल. सुधारक काव्यांत पूर्ववाङ्मयांतील निर्देश फार येतात. 'धर्म-सनातन जगत्प्रतिष्ठा' किंवा 'झुंजत मरुनी पुनः उरावें' यांत निर्दिष्ट असलेल्या वाङ्मयवचनांचा उल्लेख कवीने आपल्या तळटीपांमधून बहुधा केलेला आहेच. 'हो नारायण मग नरजन्तू' हाहि 'नर करणी करे तो नरका नारायण हो जायगा' ह्या म्हणीचा निर्देश आहे. छे० ११ मज्जलशीतले-एखाद्या अक्षरांतील स्वराचा लोप करून नसलेलें जोडाक्षर निर्माण करण्याची कवीची लक्ष्म आपल्यास पुढेहि अनेक ठिकाणीं दिसून येईल. छे० १३ एके काळीं कवीचा गौरव करण्याच्या हेतूने काव्य किंवा कवि या शब्दांस आणखी एखादा शब्द जोडून ती पदवी देण्याची प्रथा शंकराचार्यपीठांवरील व्यक्तींनी पाडलेली होती. कांही कवि काव्यनाम म्हणून अशीं नांवें घेत. कुंजर म्हणजे हत्ती, कदंब म्हणजे समूह वा वृक्ष. छे० १५ आनंदराव टेकाडे हे नागपूरचे कवि. आनंदगीत या नांवाने यांच्या कवितांचे तीन खंड प्रसिद्ध झालेले आहेत. 'आनंदकंद ऐसा हा हिन्ददेश माझा' हें ध्रुवपद असणारें यांचें गीत मराठी सभासंमेलनांमधून राष्ट्रगीताएवजी एके काळीं म्हटलें जाई. छे० १६ चरण १-३ अर्वाचीन कवितेचा रसिक ही सूचना करित आहे. रविकिरणमंडळाच्या कालांत गज्जल, सुनीतें हीं लोकप्रिय झालेलीं होतीं. परंतु त्यांतील कृत्रिमता म्हणजे रचनेची कारागिरी कित्येकांस पसंत नसे. त्यांचें मत चौथ्या चरणांत आलें आहे. पांचव्या चरणांत तिवारीसंप्रदायाच्या काव्यगायनाचा अधिक्षेप आहे. छे० १७ थोड्याशा पंडिती संप्रदायाच्या अभि-रुचीबद्दल ही नासंती आहे. त्यांच्या रसग्रहणांत संस्कृत शब्दांचा भरणा असे

त्याचा उपहास पहिल्या चरणांत आहे. सत्कवि, सत्कृति असे सत्-उपसर्ग असणारे शब्द येथे योजिलेले आहेत. छे० १८ पहिल्या तीन चरणांत नवीन तऱ्हेच्या प्रेमगीतांनदलची नापसंती आहे, तर पुढील दोन चरणांत त्यांचें समर्थन आहे. छे० १९ प्रेमगीतांस पुनः केलेला विरोध, व गूढ अशा विषयाची तरफदारी. शून्यशोधन - गूढगुंजन हा शब्द अधिक रूढ होता. छे० २० उपरोधाने अध्यात्मांतील शृंगाराची थडा. पुरुषप्रकृतीचीं हीं नातीं सांख्यदर्शनांतील महत्त्वाच्या कल्पनांचे वाचक शब्द. पटवर्धन 'ऋ' स्वरयुक्त अक्षरें जोडाक्षरें मानीत. त्यामुळे एक मात्रा अधिक होई व ती धरून योग्य ती मात्रासंख्या भरे. छे० २१ मधील दुसऱ्या चरणांतील 'अविकृत' या शब्दांतहि तसेंच झालेलें आहे. जयदेवाच्या गीतगोविंद काव्याच्या पांचव्या सर्गामधील ११ वी अष्टपदी 'धीरसमीरे यमुनातीरे' इत्यादि ध्रुवपदाची आहे. तीमधील पहिलें कडवें 'रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरवेषम् । न कुरु नितम्बिनि गमनविलम्बनमनुसर तं हृदयेशम् । असें आहे. अर्वाचीन प्रेमकाव्यें नापसंत असणाऱ्यांना अध्यात्मामधील हा शृंगार मात्र चालतो अशी टीका येथे अभिप्रेत आहे. छे० २१ मथित-मथ्यतर = समकालीन एका प्राध्यापकाच्या शब्दयोजनेचें विडम्बन. त्यांचे कथ्य व कथित हे दोन शब्द होते. शारदायणाचीं वेदांतसूत्रें व गौडपादांच्या कारिका येथे लक्ष्य आहेत. छे० २३ 'झडूचीं फुलें' या विडम्बनसंग्रहांत रविकिरणमंडळ व त्यांत पटवर्धन यांच्या लक्ष्मीची भरपूर थडा आहे. 'गळ्यांत घालुन कुणी मिरवितो' या शब्दांनी पटवर्धनांनीहि अत्रे यांची संभावना करण्याची संधि साधली आहे. चरण ३ व ४ यांत शाहिरी काव्यगायनावर टीका आली आहे, व शेवटच्या चरणांत सर्वानाच काव्यगायकाने संभाळून घेतलें आहे. छे० २५ चरण २-३ - पटवर्धनांचे स्वतःविषयीचे विषादाचे उद्गार. छे० २६ कवीच्या वैयक्तिक चरित्राविषयी फाजील औत्सुक्य असणाऱ्याची संभावना. त्याचें जीवित ही त्याची खासगी बाब असते, त्याची कृति सर्वांस मोकळी असते, तिच्यावर अनूकूलप्रतिकूल टीका करावयास हरकत नाही, असा कवीचा अभिप्राय. छे० २७ पुष्पें उधळणें हा प्रयोग ठीक असला तरी 'टांचा उधळणें' हा शब्दप्रयोग रूढ नाही. छे० २८ सविकल्प समाधि या शब्दप्रयोगाने प्रसिद्ध असलेल्या काव्यानंदाच्या उपपत्तीचा येथे स्वतः कवीने उल्लेख केला आहे. परंतु येथील अभिप्राय कांहीसा वेगळा आहे. निर्विकल्प समाधि ही न्यून होय. शुद्ध, केवळ काव्यानंद

कवीवृत्तचक्राच्या पूर्वग्रहाने दूषित असल्यास शुद्ध काव्यसमाधीत विकल्पच निर्माण होईल ही भीति. छे० २९ नवाई = नवलाई. जुने शब्द, कोपन्यांत पडून विस्मृत झालेले असले तरी पटवर्धनांना उद्धारयोग्य वाटत, याचें हें उदाहरण.

अध्याय १ ला

रावबहादुर ठोसर

सुमारें २० वर्षांपूर्वीच्या एका नमुनेदार नेमस्त सुधारकाचें हें चित्र आहे. छे० ३ मन्थर = संथपणें. छे० ६ न्याय कायद्यापुढे इ० या काव्यांत अशी सुभाषितवजा पण उपरोधपूर्ण अशीं अनेक वचनें आलेलीं आहेत, त्यांपैकी हें एक. छे० ८ पटवर्धनांची उच्चारानुसारी लेखन करण्याची वृत्ति संव्वादी; संय्यम अशा लेखनांत व्यक्त होते. छे० ९ एका सुधारक पक्षांत नसलेल्या प्रसिद्ध वकिलाने आपल्या कुळाच्या खर्चाने विलायतेची यात्रा साधली असल्याचा एक दृढ प्रवाद लोकांत होता, त्यास अनुलक्षून येथे निर्देश केलेला दिसतो. छे० १० काळा पारशी बंद गळ्याचा कोट एके काळीं वकीलवर्गाची निशाणी असे. छे० ११ नेत्रे मूळ पुंलिंगी शब्दाचा नपुंसकलिंगी उपयोग. छे० १३. नेमस्त मद्यपानाचा उल्लेख. छे० १४ सफेद बगळा - ह्या शब्दप्रयोगाने दांभिकपणा सूचित करावयाचा आहे काय? छे० १५. भूपाळीमधील दीर्घ उकार वृत्ताच्या सोईकरिता ऱ्हस्व केला आहे. रावबहादुर सुधारक असूनहि अगदी नास्तिक नव्हते. छे० १७ कांही संस्थांना साहाय्य करणें हें त्या काळांत राजकीय रोषास कारण होई. म्हणून हें साहाय्य गुप्त ठेवलें जाई. छे० २० मिठाची मिठास- मिठास म्हणजे गोडी, ती मिठामध्ये असल्याचा उल्लेख विरोधाभासास कारण होतो. छे० २१ न्यायमूर्ति चंदावरकर यांची बोलण्यामधील When I was in England ही लकब येथे निर्देशिलेली आहे. छे० ३२ सुधारकवर्गांत एके काळीं या दोन ग्रंथकारांस विशेष मान्यता असे. स्पेन्सर हा सामाजिक तत्त्वज्ञानी म्हणून प्रसिद्ध असे. त्याला उदारमतवादी असें म्हणतां येईल. प्राणिशास्त्र, मानसशास्त्र, समाजशास्त्र, नीतिशास्त्र इत्यादि शास्त्रांचीं मूलतत्त्वे उत्क्रांतिवादाच्या दृष्टिकोणांतून विशद करणारे ग्रंथ त्याने लिहिले. त्यांतील कित्येकांचीं मराठी भाषांतरे दाभोळकरांच्या

२०२ - सुधारक

ग्रंथमालेमध्ये प्रसिद्ध झालीं आहेत. मोल्ले हाहि गेल्या शतकाच्या उत्तरार्धामधील एक उदारमतवादी ग्रंथकार होता. आपल्यास माहीत असलेल्या मोल्ले - मिंटो-सुधारणांशीं त्याचें नांव निगडित आहे. त्याचा 'तडजोड' (Compromise) वरील ग्रंथ विद्वन्मान्य झालेला आहे. नेमस्त सुधारकांस यामुळे तो प्रिय असणें स्वाभाविक होतें. एकहि पुस्तक फाटके नव्हतें ह्याचा अर्थ तें वाचनांत फारसें नसून देखाव्याकरिता असे असा उपरोधाने उल्लेख. छे० २३ काव्य लिहिलें गेलें त्यावेळीं चरख्याची चळवळ जोरांत होती. छे० २४ अमदानी-द्रव्यप्राप्ति. छे० २६ कळप व क्लृप्त यांतील नादसाहस्यामुळे उपरोधाने कळप शब्द पटवर्धनांनी योजिला आहे. खाली टीपेंत नादसाहस्याच्या जोरावर व्युत्पत्ति सांगणाऱ्या कांही समकालीन व्युत्पत्तिशास्त्रज्ञांवर टीका आहे. छे० २८ सक्रिय सुधारणा-रावबहादुरांनी पुनर्विवाह करून आपण सुधारक आहोंत असें दाखवून दिलें होतें. यांत आज विशेष कांही वाटलें नाही तरी हरिभाऊ आपटे, न्यायमूर्ति रानडे यांना तें प्रसंग मिळूनहि करितां आलें नाही, म्हणून ते त्या काळीं बोलके सुधारक ठरले. छे० २९ गडकऱ्यांनीहि पुनर्विवाहाच्या सुधारणेस विधवेचा चेहरा सुंदर असावा लागतो अशी बोलक्या सुधारकांवर टीका केली होती. छे० ३० पंकीं रुतलेली म्हणजे नीति-संकटांत सांपडलेली. सुधारणाविरोधी श्रोत्याची पृच्छा. अतिस्नेह इत्यादि एका रूढ सुभाषिताचा उपयोग; त्याची युक्तता मात्र येथे स्पष्ट नाही. छे० ३१ वृत्तितेविण वनीं-गृहं तु गृहिणीहीनं कांतारादतिरिच्यते या वचनाची सूचना. छे० ३३ ब्रह्मेरिल विष गुप्त-ब्रह्मेरख्यालीपणामुळे होणारे गुप्तरोग येथे अभिप्रेत आहेत. छे० ३५ न भय न लज्जा - हे शब्द 'कामातुराणां न भयं, न लज्जा-' या वचनाची आठवण करून देतात. 'भाला' हें जुन्या मताचें पत्र येथे सूचित असावें, संपादक भास्कर बळवंत भोपटकर. छे० ३६ कवच म्हणजे चिलखत हा अर्थ स्वतः पटवर्धनांनी दिलेलाच आहे, व तो भाला शब्दाच्या अर्थाशीं जुळतो. कवच या शब्दास आणखीहि एक अर्थ आहे. 'कागदावर मंत्र किंवा तोडगा लिहून हातांत अंगावर धारण करितात' त्यालाहि कवच म्हणतात, व त्याचा उपयोगहि संरक्षणाच्या दृष्टीने असे. 'घाली आत्माराम जवें गळ' - अर्थ स्पष्ट नाही. छे० ३८. राजमान्य शब्द येथे साभिप्राय आहे. सुधारक इंग्रज

राज्यकर्त्यांना जवळचे वाटत . छे० ३९ सुधारकी मताचा श्रोता हे उपरोधाने म्हणत आहे. छे० ४० जुन्या मताच्या श्रोत्याची हळहळ यांत व्यक्त होत आहे.

अध्याय २ रा

रावबहादुरीण

पुनर्विवाहित परंतु जुने संस्कार कायम असलेल्या स्त्रीचें चित्र यांत आलें आहे. मधून मधून पटवर्धनांनी यांत उपरोधाचा आश्रय केलेला असला, तरी तें बऱ्याच सहानुभूतीने काढलेलें चित्र आहे. छे० २ गुर्वा हा शब्द शिक्षिका या अर्थाने क्वचितच योजला जातो, थडेने येथे वापरला आहे. असती = शीलभ्रष्ट. छे. ३. हरी सखाराम गोखले यांनीं विधवेवर लिहिलेल्या कवितेचा निर्देश. भेणें-भय. छे० ४ भुक्ति-भोग. सुधारणेला विरोध असणाराचे उद्गार पुढे आले आहेत. अनैतिक संबंधामुळे गर्भ राहिल्यास पंढरपुरास असलेल्या आश्रमांत कांही दिवस राहून कित्येक विधवा परत येत, त्याचा उपरोधाने उल्लेख; सुधारक व सनातनी यांचीं परस्परांस उत्तरप्रत्युत्तरें येथे येतात. छे० ८. सुनेपण=एकाकीपणा. छे० १० पुरंध्री-मुलें झालेली; म्हणून प्रौढ अशी स्त्री. पौरंध्रिक=प्रौढ स्त्रीचें. छे. ११ चोळीवर जाकिट असा स्त्रीवेष एकेकाळीं स्त्रियांत मान्य असा होता. अखेरी मारणें-गंजीफांच्या खेळामधून आलेला शब्दप्रयोग; शेवटीं डाव जिंकणें, म्हणजे अर्थात् विजयी राहणें. पुनर्विवाहित असली तरी शिक्षण वेताचेंच असे, उपचार म्हणून सुधारक पतीवरोवर सभासंमेलनांस जावें लागे. छे० १५. स्वतः—श्री. रमाबाई रानडे यांनी आपल्या पतीचा, न्यायमूर्ति रानडे यांचा उल्लेख आपल्या 'आठवणींत'त स्वतः म्हणून सर्वत्र केलेला आहे, त्याची किंचित् थड्या. छे० २१ पुरुषांनी पूजा करावयाचें सोडल्यावर सुधारकांच्या घरीं देवांची पूजा स्त्रियांकडे येई; म्हणून अनाथ देव असा शब्दप्रयोग केला आहे. छे० २२ जुने संस्कार कायम असल्याचीं निर्दर्शनें. छे० २६ सुगरण-सुगृहिणीपासून आलेला शब्द आता केवळ स्वयंपाकाच्या संदर्भांत योजला जातो. छे० २७ कर्ण-फुलांवर भृंग घसरती-येथे काळे केस कानाच्या पाळीच्या वरच्या भागावरून नेण्याच्या फॅशनचा उल्लेख दिसतो. वाकी रूतत आहेत याचा अर्थ त्या केल्या होत्या, त्या वेळेपेक्षा विमलाबाई अधिक स्थूल झाल्या होत्या.

अध्याय ३ रा

सावधान

या अध्यायांत रावब्रह्मादुरांची पहिल्या वायकोची मुलगी सरला हिचा विषय आला आहे. हिचेंहि चित्र पटवर्धनांनी जिव्हाळ्याने काढलें आहे. ती हिंगण्याचें शिक्षण संपवून घरीं परत आल्यावर तिचा विवाह कसा जुळविण्यांत आला याचें वर्णन यांत आलें आहे. सावत्राचा त्रास न व्हावा, म्हणूनहि कदाचित् शिक्षणाच्या मिषाने दूर ठेविली असावी. छे० २ अटकर-शाहिरी कवितेंतील शब्द-बांधेसूद, आटोपशीर, नीटनेटका; श्रीगची बाधा=श्री-श्रीमंतीचा ग-गर्व, त्याची बाधा. छे० ४-५ हिंगण्याचें थोडक्यांत वर्णन. छे० ६ रसज्ञ-प्रा. वा. म. जोशी; कुणी कवि-कंठीं गोडी-प्रा. वा. गो. मायदेव, कुणि उद्योगी इ.-श्री. गो. म. विपळूणकर छे० ८ हिरखळींत कांटे-सरलेच्या भावी जीवनाचे सूचक शब्द. छे० १३ एके काळीं चित्रमयजगत् मासिकांत मुलींचे फोटो देऊन 'वर पाहिजे' अशी जाहिरात येई, तिचा उल्लेख; मुलीच्या विवाहांत तिच्या संमतीला किंवा प्रेमाला किती कमी महत्त्व असे त्याचा निर्देश. छे० १५ प्रीति, चारुता, आनंद यांचे गा मधुर च्छंद-केशवसुत. छे० १६ विवाहांत असणाऱ्या सट्ट्याच्या भागावर केलेली टीका. छे० १८ मिळवित्या मुलीच्या बापाच्या वृत्तीवर टीका. छे० १९ स्त्रीपुरुष दोघेदि एकत्र शिकत असले तरी, त्यांच्यामध्ये असणाऱ्या अदृश्य अशा पडद्यावर केलेली ही टीका आहे; सहशिक्षणांतहि स्त्रीपुरुषांचा परिचय होण्यास वाव नसल्याने प्रेम-विवाहास वाव नसल्यासाग्याच असतो. छे० २३-२५-विवाहपद्धतीवरील टीका. छे० ३० गोगटे यांनी 'ज्ञानसिंधु आणि इतर लघुकथा' या नांवाचा संग्रह यावेळीं प्रसिद्ध केला. त्या कथा स्वतंत्र नसून रूपांतरित म्हणजे उसन्या आहेत अशी टीका 'ज्ञानप्रकाश' संपादकांनी केली होती. त्यावर गोगटे यांनी विविधवृत्तांत लिहिलेल्या लेखाचा उल्लेख. ज्ञान आणि सिंधु हे दोन शब्द त्यामुळे येथे आले आहेत छे० ३६ जावयाने रुसून वसायचें व त्याची मागाहून समजून काढण्याकरिता कांही आणखी घाबऱ्याचें हाहि एके काळी लघुविधीचा एक भाग होऊन वसला होता. त्याची तरतूद केव्हा केव्हा आधीच करून ठेवलेली असे. छे० ३७ एक पक्ष व त्यांतहि मुलीचा, सुधारक असून चालत नाही; वरपक्ष अनुकूल असेल तरच विवाहविधींत सुधारणा होणें शक्य असतें. विवाहविधींतील कित्येक विधि येथे

उल्लेखिले आहेत. छे० ३८ झाल-डाळी, वेळूचें केलेलें पसरट व उथळ शिपतर. या शिपतरांत कणकीचे दिवे, फळें इत्यादि पदार्थ ठेवून त्याची पूजा करून ती त्रिवाहसमारंभांत वधू वरगृही जाण्याच्यापूर्वी वराच्या आईस दान करितात, तो विधि. या वेळीं वधू आपलें घर सोडून जाते. त्याचें तिला व तिच्या मातापितरांस दुःख होतें, म्हणून झालीची घटि = वियोगदुःखाची वेळ.

अध्याय ४ था

सुशीलादेवी

या अध्यायांत नायक वासू राजे याची माता सुशीला हिचें चित्रण आलें आहे; हेंहि अत्यंत सहानुभूतीने केले आहे. छे० १ श्रोत्यांचे उद्गार यांत येतात. विनायक - गणपति. छे० २ राजे आडनांव असलें, तरी वासू दरिद्री होता, म्हणून तें त्याच्या परिस्थितीला न साजणारें असें होतें. वासू हा रावबहादुरांप्रमाणे नसला, तरी सुधारक होता असें कवीच सांगतो. म्हणजे बोलका किंवा मर्यादित सुधारक नसून कृतिशील व संपूर्ण सुधारक होता. छे० ३ इतिहासकार राजवाडे यांनी प्रभु शब्द हा 'परभू' असा असून त्याचा अर्थ परक्षेत्रांत जन्मलेली संतति असा केला होता; म्हणून त्यांच्यावर प्रभुजातीचा रोष झाला होता, याचें स्मरण करून देणारा चरण. गोमन्तकांत किंवा त्या ब्राजूस गौडसार-स्वतांचा समावेश ब्राह्मणांत होतो, पंचद्राविड ब्राह्मणांचा त्यांच्यापासून भेद राखवितांना त्यांचा उल्लेख 'भट्ट' ह्या शब्दाने होतो, त्याचा निर्देश. छे० ४ 'देखनेमे ढबू, अगर चलनेमे शिवरायी' ह्या म्हणीची आठवण करून देणारा शब्दप्रयोग; ढबूपैसा जाड, आकाराने मोठा, दोन पैशाच्या किंमतीचा, त्याला अगदी अलीकडेपर्यंत नाशिक खानदेशकडे नुसतें 'पैसा' म्हणत. शिवरायी पैसा व्यवहारांत कमी, निम्त्या किंमतीचा असे. छे० ५ शिवाजीने पन्हाळा सोडून वेढ्यांतून रांगण्याकडे प्रयाण केलें, त्यावेळीं बाजीप्रभू याने घोडखिंडीमध्ये शत्रूला आडवून शिवाजीस सुखरूपपणें पोचणें शक्य केलें. तो स्वतः कामास आला. छे० ६ ब्रह्मा शिरस्तेदाराच्या जागेवर. छे० ९ आठव तो मागील इ. हें सुभाषित चांगलें खरें; परंतु वासूच्या बाबत कितपत खरें ठरण्यासारखें आहे? छे० ११ जगती=पृथ्वी. पडशाला=उतारुंसाठी देवालयालगतची धर्मशाळा, अर्थात् थोडा वेळ वसती करण्याचें ठिकाण. सर्व जीवन या पद्धतीने काढण्याची

भारतीय वृत्ति यांत अभिप्रेत आहे. छे० १५ वासूच्या मातेविषयीची लोकांची वृत्ति. छे० १६ दत्तात्रेय अवताराची कथा येथे निर्देशिलेली आहे. शारदेच्या स्तवनांत 'या शुभ्रवस्त्रावृता' असे शब्द आहेत. छे० १७ गंगाभागीरथी या शब्दाचा अर्थ पवित्र नदीचा असतां विधवा हा अर्थ व्यक्त होऊं लागला; सुशीलाहि विधवा होती. छे० २१ विद्यावेतन=स्कॉलरशिप. छे० २३ पुण्यांत एके काळीं वार लावून किंवा माधुकरी मागून विद्यार्थी शिक्षण घेत याचा हा निर्देश असावा. छे० २४ सस्ता= डे. ए. सोसायटीने पुढे ठेवलेलें Cheapening (and facilitating) of education यावर ही टीका असावी काय ? छे० २८ बहुवेषी नव्हते. ठराविक साध्या कापडाचा त्यांचा सूट असे. छे० २९-३० पोशाखी सुधारकाच्या गुणविशेषांचें हें वर्णन आहे. सामाजिक सुधारक हे राजकीय दृष्ट्या बहुधा नेमस्त-मवाळ असत. छे० ३१ भगवद्गीता, अध्याय १६ मधील तामसी माणसाचें वर्णन. छे० ३२ न पशुपाल; हा शिशु-पाल खरा. १९१९-२० मध्ये टिळक विलायतेहून परत आल्यावर त्यांना पुणें शहरातर्फे मानपत्र देण्याचा समारंभ म्युनिसिपालिटीने केला. त्याला परांजपे यांनी विरोध केला होता. त्यावेळीं केसरींत त्यांच्यावर कडक टीका करणारा प्रिन्सिपॉल, पशुपाल कीं शिशुपाल हा अग्रलेख प्रसिद्ध झाला होता. या घटनेचा निर्देश आहे. छे० ३६ कृष्णाने गोवर्धनपर्वत उचलून त्याचें छत्र गाई-वासरांवर धरून संततधार पावसांत त्यांचें रक्षण केल्याची कथा अभिप्रेत आहे. छे० ३५ केसहि पांढरेझा लेले होते. प्रसून=फूल, 'वज्रादपि कठोरार्णि मृदूनि कुसुमादपि' या सुभाषिताचा निर्देश, म्हणून लोकोत्तरता. पटवर्धनांनी वा. म. जोशी व ल. रा. पांगारकर यांच्या मतांना आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत केलेला विरोध संस्मरणीय व व्याख्यात्यांना बोचक असा झाला होता. छे० ३९-४०. ही टक आणि सूचितार्थ लक्षांत यावा म्हणून मुद्दाम केलेली पुनरुक्ति वर्गांत अल्पसंख्य असणाऱ्या मुलींना उद्देशून असे. छे० ४१ वासूवर येणाऱ्या प्रसंगांची सूचना.

अध्याय ५ वा

महाविद्यालय

छे० १. विद्यार्थी महाविद्यालयांत आला की मिस्टर म्हणून त्याचा निर्देश होई. शाळेंत तो मास्टर म्हणून उल्लेखिला जाई. हा फरक येथे अभिप्रेत असावा.

महाविद्यालयीन जीवनक्रमाचें अद्यापिहि अस्ति त्वांत असणारें स्वरूप या अध्यायाचा विषय झाला आहे. छे० ५ मागच्या अध्यायांत फर्गसन् कॉलेजमधील दोन प्राध्यापकांचें वर्णन आलें आहे. येथे नागमोडी कालव्याचा उल्लेख आल्याने तें फर्गसन् कॉलेज हें अधिकच निश्चित होतें. तेथे कालव्यावर जवळ जवळ असे अनेक पूल आहेत. छे० ८ बजरंग-मूळ अर्थ मारुती, येथे लक्षणेने त्याच्यासारखे बलसंवर्धनाचे भक्त. छे० ९ सुवर (१) चांगला वर, (२) डुकर. छे० १० राजहंस-चालगंधर्वांचें आडनांव. छे० १७ येथून सामान्य विद्यार्थ्यांच्या विरोधाने वासूच्या जीवनक्रमाचें वर्णन येत आहे. छे० १८ हाय परी स्वतंत्र- उत्कर्षाकरिता लाचारी पत्करण्याची वासूची तयारी नव्हती. छे० २१ ठळक सरळ हें नाक जसें वच = नाकाप्रमाणे बोलणेंहि सरळच रोखठोक होतें. नाक व बोलणें दोन्ही प्रस्तुत असल्याने येथे खरोखर तुल्ययोगिताच व्हावी, तथापि जसें, हा साधर्म्यवाचक शब्द आल्याने तिला उपमेचें स्वरूप मिळतें. कृष्ण कुटिल असें कांही वासूंत असेल तर तें केस एवढेंच होतें. येथे हृदय, बोलणें हें सरळच असे असें म्हणावयाचें आहे; परिसंख्या अलंकार. छे० २६ कुलधर्मास्तव- प्रभु कुटुंबांतून मद्यपानाबद्दल विशेष निषेध नसे असा अर्थ; किंवाहुना कौटुंबिक परंपरेने तें प्राप्तच असे असें मत. छे० २७ पाणशेंग = मासे. डॉ. मुंजे हिंदुसभेचे अध्यक्ष असूनहि मांसाहाराचा पुरस्कार करीत, त्यांनी दाढीहि ठेवलेली होती; म्हणून दाढीदीक्षित. छे० २८ भडभुंजे = मूळ अर्थ चुरमुरेफुटाणे इत्यादि भाजके पदार्थ तयार करणार- लक्षणेने समाजांत विशेष मानाचें स्थान नसणारा. छे० २९ कंकर = रेव, रेती; वारिक खडे. छे० २३ नाईक = प्रा. वि. ब. नाईक, फर्गसन् कॉलेजमधील गणिताचे प्राध्यापक; गुणे = डॉ. पां दा. गुणे - त्याच कॉलेजमधील संस्कृतचे प्राध्यापक. छे० ४० पटवर्धनांनी यांत आपलें स्वतःचे वर्णन केलें आहे काय ? वासू राजेच्य चित्रणांतून पटवर्धनांचीं स्वतःचीं मते व्यक्त झालेलीं दिसतात.

अध्याय ६ वा

वासूचे विचार

या अध्यायांत वासूच्या आडून पटवर्धन आपलेच विचार प्रकट करीत आहेत असें वाटतें. छे० १ वृत्ति = शिष्यवृत्ति = स्कॉलरशिप. छे० ३ तारा - जिच्याकडे दृष्टि खिळवून मार्गक्रमण करावयाचें अशी मार्गदर्शक चांदणी. पृथ्वीवर अशी

कोणी व्यक्ति वासूला उपलब्ध नव्हती; तारा स्त्रीलिंगी घेतल्यास कोणी स्त्रीव्यक्ति असाहि अर्थ वेतां येईल. छे० ४ हर्षविमर्ष - रूढ वाक्प्रचार हर्षामर्ष-आनंद व राग या अर्थाचा; विमर्ष - या शब्दाचा अर्थ विचार असा आहे; तो येथे अभिप्रेत नसावा. असला तरी त्या शब्दांत तालव्य श आहे, स्वतः पटवर्धन सुख - दुःख असा अर्थ देत आहेत. विमर्ष शब्दान्नात्रत त्यांची चूक झाली. मूर्धन्य ष नाही. छे० ५ भुरकीं - लहान मुलें, भुरग - गोमान्तकीय भाषेंत लहान. मूल; बालें भुरकीं एकाच अर्थाचे दोन शब्द छे० ८ फंडगुंड - सार्वजनिक कार्या-करिता जमा केलेल्या द्रव्याचा अपहार वा दुरुपयोग करणारा; हा शब्द कै. अच्युत बळवंत कोल्हटकर यांनी टिळक-पर्स-फंडाच्या निमित्ताने त्यांच्या कै. केळकर यांच्याशी झालेल्या वादामध्ये योजिला व त्यानंतर तो रूढ झाला. छे० १० खमंग - ओशट = सनसनाटी व अश्लाघ्य गोष्टींच्या उल्लेखांनी पूर्ण. छे० ११ सुल्तानी = जुलमी वर्तन. छे० १२ चरण १ - ४ जुन्या मताचें प्रकटन. छे० १३ पुनः जुनें मत, परंतु विरोधी पक्षाने मांडलेलें, वस्तुस्थितीचें कथन. छे० १४ - १६ जुन्या मताचें पुनः मंडन. पतीचा मोठेपणा पत्नीला विनासायास आपोआपच प्राप्त होतो, पतीला पत्नीपासून तसें कांही लाभत नाही; उलट तिच्या अयोग्य वर्तनाने झाली तर बेअब्रूच होते हा भावार्थ. १५ - १ 'एकच प्याल्यां' तील 'असे पति देवचि ललनांना' या पंक्तीचा स्मारक असा चरण. छे० १७ स्त्रियांच्या कैवाऱ्याचें मत. छे० १८ त्याउलट असणारें जुनें मत. छे० २१ नवें मत छे० २१ नवें मत, परंतु वासूचें म्हणून न सांगितलेलें. छे० २२ उपनयनाचा अधिकार सर्वच लोकांना हवा; केवळ ब्राह्मणांना किंवा त्रैवर्णिकांनाच नसावा अशी नवीन विचारसरणी येथे निर्देशिलेली आहे. पुढे अध्याय १८, छे० १९ - २० पाहावे. छे० २४ 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः' इत्यादि पुरुषसूक्तांतील पंक्ति येथे डोळ्यांपुढे आहेत. छे० २६ गैर-मराठा = देशांतील व देशाबाहेरील मराठेतर लोक येथे पैसा मिळवून असतात, मराठा मात्र दरिद्रीच राहतो. छे० २७ वन्यजन = हूण लोकांचा दाखला अभिप्रेत असावा. रोमन संस्कृति त्यांच्या धक्क्याने पराभूत झाली. छे० २८ प्रतियोगी सहकारी - लो० टिळकांनी प्रथम योजिलेला शब्दप्रयोग. मॉटेग्यू सुधारणांच्या संदर्भात सरकार जेवढें पुढे येईल व सहकार्य मागेल तेवढेंच उलट आपण

सहकार्य देण्याची विचारसरणी. पुढे टिळकशिष्य केळकर व त्यांचा स्वराज्य पक्ष यांची थड्या करण्याकरिताहि विरुद्ध पक्ष ह्या शब्दप्रयोगाचा उपयोग करी. छे० २९ अजुन बघा वेरड इ० हा चरण कोणाच्या मताचा निदर्शक आहे तें स्पष्ट नाही, कोणाचा उल्लेख आहे तेंहि स्पष्ट नाही. छे० ३०-३१ वासू राजेच्या एका सत्कृत्याचा उल्लेख; तो केवळ बोलका नव्हता हें सांगणारा. छे० ३२ खकाणा = ठसका लागल्याने निघणारा आवाज, लक्षणेने = लोकांत उडालेली गडबड. छे० ३३ स्त्रीवर अत्याचार करूं पाहणाऱ्यास शासन देणारे हे दोन तरुण खुनाच्या खटल्यांतून त्यांच्या हेतूकडे लक्ष देऊन सोडून देण्यांत आले होते. अत्याचारी लोक प्राणाला मुकले असल्याने त्या तरुणांवर खुनाचा आरोप ठेवण्यांत आला होता.

अध्याय ७ वा

रंगराव

या अध्यायांत सरलेला पतिगृह सोडून माहेरीं कां परतावे लागलें याची हकीकत आली आहे. रंगराव म्हणजे बुद्धिमान, परंतु दांभिक, व्यसनी माणसाचा नमुना आहे. त्याचा सनातनीपणा हा एक स्वार्थसाधनाकरिता घेतलेला सोईचा बुरखा आहे. छे० १ लग्न जुळत असल्यास प्रतिकूल गोष्टी बोलून न दाखविण्याची लोकांची वृत्ति येथे निर्देशिलेली आहे. छे० २ बावनख्याली - बावनखणी आणि बाहेरख्याली या दोन शब्दांचा हा संकर दिसतो. बावनखणी-पुण्यांतील शुक्रवारपेठेंत खाजगीवाल्यांच्या पिछाडीस बावनखणांची एक चाळ होती, तींत वेश्या राहत असत; त्यावरून वेश्यांची वस्ती असा सामान्य अर्थ. बाहेरख्याली माणसाचा या स्थलाशी संबंध असल्याने बावनख्याली असा संकरशब्द पटवर्धनांनी योजिला असावा. ख्याल म्हणजे नाद. म्हणून अनेक नाद, व्यसनें असणारा. छे० ७ कीट्सच्या The Realm of Fancy या कवितेमधील पहिल्याच दोन ओळी पुढीलप्रमाणे:—
Ever let the fancy roam: pleasure never is at home: सौन्दर्य-परायण—A thing of Beauty is a joy forever हेंहि कीट्सचेंच वचन आहे. छे० ९ भर्तृहरीच्या उत्तममध्यमअधम मानवांच्या कल्पनेची उपरोधाने आठवण करून देणारे हें नवें वर्गीकरण. छे० १२ सार्वजनिक काका - नांव गणेश वासुदेव जोशी १८२८ - १८८०. 'सार्वजनिक सभा' हिचे संस्थापक. खादी—

२१० - सुधारक

स्वदेशीचे प्रवर्तक व निष्ठावंत सक्रिय आचार करणारे. छे० १३ 'वेष असावा बावळा । अंतरीं असाव्या नाना कळा' छे० १५ वसुधैवकुटुम्बक - सर्व पृथ्वी कुटुंब मानणारी वृत्ति; 'हैं विश्वचि माझें घर.' उपरोधाने येथे निराळाच अर्थ अभिप्रेत असण्याचा संभव आहे. छे० १२ एके काळी बंगाली कथा-कादंबऱ्या मराठींत रूपांतरित करण्याची प्रथा फार बळावलेली होती; विशेषतः 'मनोरंजन' मासिकाच्या लोकप्रियतेच्या काळीं. छे० २० घृतकुल्या मधुकुल्या - तुपाचे व मधाचे पाट (कुल्या); खाण्या-पिण्याची समृद्धि असा अर्थ. छे० २३ हमीदा - मुसलमान, साऱ्हा - थहुदी, भागू - हिंदु, माशुक = प्रेमी स्त्री, आशक = प्रेमी पुरुष. छे० २४ मोहनबाधा भुरळ. दौलतजादा - 'तमाशांत नाच्या पोरानीं अगर कलावंतिणीधीं भरसभेंत केलेली शृंगारचेष्टा' (म. शब्दकोष) छे० २६ कटिशूळाची व्यथा = बाहेरच्याली पणाचा छंद. देवगुरु बृहस्पतीची पत्नी - तारा, चंद्र - सुधाकर यात्रोत्र पळून गेल्याची पौराणिक कथा येथे निर्देशिलेली आहे. छे० २७ अणिमामहिमा - इ. अत्यंत लहान किंवा अत्यंत मोठी आकृति धारण करण्याची शक्ति. छे० ३२ अन्तुरी - पत्नी; धूता - चारुदत्त या मृच्छकटिक नाटकांतील नायकाची धर्मपत्नी व वसन्तसेना ही त्याची प्रेयसी, नाटकाची नायिका. छे० ३३ थेर = अयोग्य वर्तन; महोदार = अति उदार; महोदर = मोठें पोटा असलेला, स्थूलोदर. छे० ३७ यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः या वचनाचा निर्देश नारीपूजा आणि देवता या शब्दांनी केला आहे. छे० ४१ गुणगणताले - पत्रिकेंतील छत्तीसपर्यंतचेगुण; गण-देवगण, मनुष्यगण, राक्षसगण इ. ताला = जुळणी, मिळणी. छे० ४३ जुन्या मताच्या श्रोत्याचे उद्गार. पुढील छेदकांत दोन चरण स्त्रियांच्या कैंवाऱ्याचे व त्यानंतर तीन चरण जुन्या मत-वाल्याचे आहेत.

अध्याय ८ वा

हतभागिनी

माहेरीं परतलेल्या सरलेचा अनुकंपनीय असा जीवनक्रम या अध्यायाचा विषय आहे. छे० १-२ स्वतःस अगदी कशी विसरली. या कालांत विधवेला पुनर्विवाह हा शक्य होता, परंतु परित्यक्तेस घटस्फोट नसल्याने सरलेच्या बाबत उपायच नव्हता. छे० ३ जुन्या मताच्या श्रोत्याचे उद्गार. मसृण=मृदु. छे० ४

क्षेत्र = प्रजाजननास योग्य व समर्थ असें स्थान, स्त्री. छे० ६ ' सरसवाङ्मयरत्न-माला ' ' सुरसवाङ्मयरत्नमाला ' ' भारतगौरवग्रंथमाला ' अशा मालांतून प्राधान्याने मनोरंजनात्मक नाट्यय प्रसिद्ध होई. छे० १२ हजार = झारीचें तोंड असणारें पात्र. छे० १३ तमिस्र = अंधार; छे० १४ हृद्राजीव-हृदयकमल; छे० १८ भस्म=आयु-वेदीय औषधांमधील एक प्रकार. छे० १९ सरलेच्या कपाळीं कुंकुमतिलक हा सौभाग्याचा वाचक न ठरतां कलंकच झाला होता. छे० २० सरूपरी-सुरूच्या झाडाप्रमाणे कृश व उंच. छे० २३ 'संतचरित्रें परमपवित्रें पावन वंदावीं' या जुन्या गीतांतील शब्द. या अध्यायांतील सरलेच्या दुःखाचें वर्णन अगदी हळुवारपणें केलें आहे. जुन्या नव्या मतांचे शेरे येथे जवळजवळ आले नाहीतच.

अध्याय ९ वा

मेजर गोखले

पटवर्धनांनी काढलेलें हें एका आधुनिक ' पुरुषोत्तमा ' चें चित्र होय. छे० ४ लष्करांतील डॉक्टर असल्याने खाटिक या शब्दाचा उपयोग. छे० ९ - ११ पुण्यांतील वसंतव्याख्यानमालेचा निर्देश. छे० १६ बन्धनापलीकडे-श्री. पु. य. देशपांडे यांची या वेळीं, गाजलेली कादंबरी; तिचा ओझरता निर्देश. छे० ३०-३२ जुन्या मताचें आविष्करण. मध्येच ' अन् पुरुषाची ? ' हा प्रश्न स्त्रीकैवान्याचा.

अध्याय १० वा

डॉ. ओंकार

या अध्यायांत समकालीन समाजांतील एक दृश्य पटवर्धनांनी चित्रित केलें आहे. डॉ. ओंकार हे एक आधुनिक बुवा होत. छे० २ वल्ली-वली-साधु पुरुष, छे० ३ नवीन मताचें दर्शन. छे० ४-५ जुन्या मताचें मंडन. हिमालयावर-एका नवीन धर्ममताप्रमाणे मानवाचा उद्धार करूं इच्छिणारे महात्मे मरणोत्तरहि आपल्या कार्यांत गुंतलेले असतात. छे० ६ खामी-न्यूनता, म्हणून हरकत वा अडचण; ' पतनावांचुन नच उत्थापन ' - टिळकांच्या कवितेंतील शब्द. छे० ८ पंढरी-अध्याय २, छे० ४ टीप पाहा. छे० ११ अर्धचंद्र-येथे अपमान असाहि अर्थ आहे काय ?

छे० १३ तन्हा-फॅशन; छे० १७ कला-नाथ Master of Arts एम. ए.; या संस्थेची पदवी ही पोकळ असल्याचें मागाहून स्पष्ट झालें. छे० १८ विद्यावैदू - डॉक्टर ऑफ फिलॉसफी याचें चेष्टेचें वर्णन. ह्या परिच्छेदांत युरोपमध्ये जाऊन इकडे इतरांकडून आधीच झालेल्या कामावरून डॉक्टर ही पदवी मिळविल्याची एक घटना निर्दिष्ट आहे. छे० २१ ख्रिस्ती धर्मांत The Father, The Son and the Holy Spirit, अशी त्रिपुटी आहे, तर या बुवांची राधा, कृष्ण आणि प्रेम ही त्रिपुटी होती. छे० २५ धनिक वणिक-मार्गें ' भोळिं खुळ्ळीं गवसति जीं धनिक वणिक बाळें ' असा संशयकल्लोळांतील एका पदाचा निर्देश येऊन गेलाच आहे. रामतीर्थ-विवेकानंदांचे समकालीन एक पंजाबी आधुनिक संत. १८७३-१९०६, जलसमाधि घेतली. मूळनांव तीर्थराम, तुलसीदासाचे अस्सल वंशज म्हणून प्रसिद्ध, गणिताचे एम्. ए. व अध्यापक, जपान-अमेरिका प्रवास करून आले. विवेक-स्वामी विवेकानंद. छे० ३१ ' काय करावें कोठे जावें । नुमजे मजला कीं विप खावें । ' केशवसुतांच्या 'सतारीचे बोल' या कवितेमधील शब्द. ' पाय घसरला तर ' कवि गिरीश यांची प्रसिद्ध कविता, व तिचें केशवकुमारकृत त्याच नांवाचें विडम्बन यांचा निर्देश. छे० ३२ " Ask, and it shall be given you; seek and ye shall find; knock, and it shall be opened unto you. " छे० ४५ प्रतिनिवेदिता-निवेदिता - मूळ नांव कु. मार्गारेट नोबल; विवेकानंदांच्या शिष्या. १८६७-१९११. इ. स. १८९८ मध्ये हिंदुस्थानास आल्या; हिंदी संस्कृतीच्या अभिमानी अभ्यासक व प्रचारक; हिंदुधर्मस्वीकार; निवेदिता - (हिंदुधर्मास) स्वतःस जिने वाहून घेतलें अशी. छे० ४८ भावी-जाणे; छे० ४९ - वसुधैवकुटुम्बक हा शब्द अध्याय ७-छेदक १५ मध्येहि आला आहे. पूरक-कुम्भक - योगविद्येंतील प्राणविषयक क्रिया; छे० ५२ मार्गे ' रतिसुखमारे गतमभिसारे ' या अष्टपदीचा उल्लेख आला आहे; (उपोद्वात-२०) तीमध्येच ' न कुरु नितंबिनि गमनविलंबन ' हे शब्द आलेले आहेत.

अध्याय ११ वा

तरला

या अध्यायांत आगखी एका स्त्रीचें चित्रण येतें. नायकाच्या (पहिल्या) प्रेमाचा

विषय झाली असली, तरी ही या काव्याची नायिका ठरत नाही. चित्र वास्तव ठरेल असेंच आहे; त्यामुळे ती नायकाइतकी उदात्त वाटत नसली, तरीहि पटवर्धनांना तिच्याविषयीहि सहानुभूति वाटत नाही असें नाही. छे० १ नूर - तजेला, तेज, कान्ति. छे० २ हुजूरपागा - एके काळीं पुण्यांतच नव्हे, तर महाराष्ट्रांत अग्रगण्य असलेली, वसतिगृहाची सोय असलेली मुलींची शाळा. छे० ३ शेलीची Skylark ही कविता प्रसिद्धच आहे. Skylark म्हणजे चंडोल पक्षी अशी समजूत आहे. छे० ५ 'व्यर्थी अधिकचि अर्थ दिसे' केशव-सुतांच्या 'झपूझा' या कवितेमधील ओळ. ऋतवैभव = योग्य, न्याय्य, नैतिक यांची थोरवी. छे० ७ चित्रपतंग - विविधरंगी फुलपाखरूं. छे० ९ डोंगरघाटी डोंगरी लोकांत नागरी मार्दव नसून सरळ पण धीट अशी वृत्ति असते, तशी. छे० १२ तरुण मुलीचा तरुण शिक्षकाशी संबंध आल्यास कोणी तरी वडील स्त्रीने लोकरकाम करण्याच्या मिषाने तेथे पाहरा करीत बसण्याची पद्धति स्त्रीशिक्षणाच्या पहिल्या जमान्यांत असावी. इंग्लंडसारख्या देशांत 'शापेरॉन' पद्धति होतीच. 'अवेक्षक' = पाहरा करणारा; छे० १४ मृगनयनांचा व्याध - आकाशांत मृग नक्षत्रांत मृग व त्यापासून कांही अंतरावर व्याध अशा चांदण्या आहेत. व्याध म्हणजे शिकारी वा पारधी; तो मृगांची हरिणांची शिकार करणारा. मृगनयना म्हणजे मृगासारखे डोळे असणाऱ्या तरुणी, त्यांना व्याधाप्रमाणे असणारा, म्हणजे त्यांचें मन आकृष्ट करणारा छे० १५ दाणा - गुणवान, उत्कृष्ट, फार चांगला (फारशी-दाना). छे० १८ रणभीषण - रण-वाळवंट, त्याप्रमाणे भयप्रद. जीवन = जीव, पाणी; छे० २० गारुड-जादू, छे० २२ कुमरी - कुमारी शब्दाचें जुन्या काव्यांत क्वचित् आढळणारें रूप. छे० २४ अकिंचन = दरिद्री. छे० २६ यांतील पहिले तीन चरण - श्रोत्यांचे गमतीचे शेरे. छे० २८ अच्छोद - बाणाच्या कादंबरीं-तील प्रसिद्ध सरोवर. रागिणी - वा. म. जोशी यांच्या 'रागिणी' कादंबरीची नायिका. छे० ३२ 'यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोद्धौ' या सुभाषिताचा निर्देश. छे० ३३ आंवतण = आमंत्रण, बोलावणें; छे० ३५ माध्वी = दारू छे० ३६ पुनः 'बन्धनापलीकडे' या कादंबरीचा निर्देश. छे० ३७ विभावरी = रत्न. छे० ३८ जावें, देखावें, जिंकावें - व्हिनी, व्हिसी, व्हिडी हे अलेक्झांडरचे . came, I saw, I conquered या अर्थाचे उद्गार.

अध्याय १२ वा

ध्येय का व्यवहार ?

वासूच्या दारिद्र्यामुळे रावत्रहादुरांनी आपली मुलगी त्यास देण्यास नकार दिला व तिच्यावर दडपण आणून तिचें एका बड्या हपीसरशीं लग्न लावून दिलें हा कथाभाग यांत येत आहे. काव्याची मूळ प्रेरणाच या प्रसंगाने झाली या दृष्टीने त्याचें महत्त्व आहे, परंतु आज पूर्ण अशा स्थितीतील स्वरूपांत त्यास तितकें महत्त्व उरत नाही. छे० ४ मन्थर = मंदमंदपणें बाहेर आलेले (शब्द). राव-बहादुरांच्या वर्णनांत (१-२२) मोर्लेचा उल्लेख मागे आलेलाच आहे. त्याच्या **Compromise** या ग्रंथाचा निर्देश येथे आहे. छे० ९-१२ प्रथम प्रेमा-भिव्यक्तीचें यथार्थ चित्र. छे० १५ पहिले चार चरण-जुन्या मतवाल्याची टीका. अंकविषय या शब्दांत अंक शब्दावर श्लेष कवीला अभिप्रेत असेल काय ? छे० १७ गौतम ऋषीने स्वयंवरामध्ये पृथ्वीप्रदक्षिणेची अट गाईला प्रदक्षिणा घालून पहिल्या प्रथम पुरी केल्याने अहल्या त्याला मिळाली, यांत त्याचा प्रकट झालेला धूर्तपणा; शुक्रसुता-देवयानी ही ब्राह्मणकन्या असून क्षत्रिय ययातीबरोबर तिने विवाह केला, तोहि कांहीसा धूर्तपणानेच; तिला विहिरींतून वर काढण्याकरिता तिचा हात ययातीने धरला, तेव्हा त्याने आपलें पाणिग्रहणच केलें असा दावा तिने केला व तो मान्य झाला. छे० २५ अनुलोम-प्रतिलोम विवाह-ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्र या क्रमाने पहिल्या वर्णातील पुरुषाने पुढील वर्णातील स्त्रीशीं विवाह केल्यास तो अनुलोम, म्हणजे मान्य ठरे. प्रतिलोमांत यांच्या उलट म्हणजे पहिल्या व वरच्या वर्णातील स्त्रीशीं पुढील वर्णातील पुरुषाने विवाह केल्यास तो प्रतिलोम व अमान्य ठरे. छे० २६-२७ उपरोधाने प्रेमविरोध; छे० २८ चरण ४-५ सुधारक-मतवाल्याची प्रचलित विवाहावर टीका. छे० ३४ मम माया दुरत्यया-भ. गीता ७ १४; छे० ३५ जनीं निद्र तें इ. रामदासांच्या ' मनाचे श्लोक ' यामधील पंक्ति. छे० ३६ गळाला मासा अडकतो. येथे सोन्याच्या गळाला मीनाक्षी अडकते अशी टीका छे० ३८ विमलाबाईंना हा जोडा अयोग्य वाटला नाही; पण भिन्नजातीय विवाह मात्र पटला नाही. छे० ४१ उगली = स्वस्थ; छे० ४३ ठोसर-आडनांवाद्रोद आणखीहि अर्थ असावा. छे० ४६ नाचणी - एक हलक्या जातीचें धान्य, गरिबीच्या संसाराचें द्योतक. छे० ४७ सुधारक मताच्या श्रोत्याचे रागाचे उद्गा.

मुलाजा-मुलाहिजा, मान, आदर. छे० २८ उपायन-भेट; खुमारी-आवड, लज्जत, छे० ५१ धूळधमासा = दाणादाण, पराभव. छे० ५२ लैङ्ग वृत्ति-वैवाहिक जीवनास भुकेली. छे० ५३-मुलकी अम्मलदार -Civil Servant याचें भाषांतर; हाहि विवाह जातीबाहेर असला तरी क्षत्रियाहून सारस्वत ब्राह्मण ते अधिक बरा अशी भावना; म्हटली तर सुधारणा, पण आत्यंतिक नव्हे.

अध्याय १३ वा

श्यामा वेंगुर्लेकर

आणखी एका स्त्रीचें चित्रण यांत येतें. कलावंतिणीच्या समाजांतील, म्हणजे विवाहवाह्य संबंधांतून जिचा जन्म झाला अशी, परंतु शिक्षणामुळे कुलीन स्त्रीप्रमाणे विवाह करून जीवन व्यतीत करण्याची इच्छा असणारी विनीत अशी ही स्त्री आहे. छे० १ सरलेचा उल्लेख येथे अभिमानी म्हणून करण्याचा हेतु समजत नाही. केवळ यमकाकरिता हा शब्द आला असेल काय? छे० ७ मात्रागेह = शरीर, देह; छे० १३ रुदनर्षी - ग्रीक तत्त्वज्ञ हेराक्लिटस् याला Weeping Philosopher असें म्हणतात, त्याचा निर्देश छे० १४ मध्यक्षामा - मेघ-दूतांत यक्ष पत्नीचें वर्णन 'मध्ये क्षामा' या शब्दांनी केले आहे. छे० १८ मलपती = हालती. छे० २० खलाटवी - दुष्टांची गर्दी. छे० २१ वाग्यतता - मितभाषणीपणा. छे० कामार = सरोवर, मराठी - हंसी. छे० २५ दंवतां = दंवाच्या थेंबासारखें उभें राहिलें असतां, छे० २६ पाटल = तांबूस, छे० २७ कुड्मल = कळी. छे० २९ अवया = अफवा, या छेदकांतील शेवटच्या तीन ओळी व पुढील संबंध छेदक हा जुन्या मताचा आविष्कार होय. छे० ३२ मठशाळा = ख्रिस्ती कॉन्व्हेंट स्कूल. छे० ३६ नर सामाजिक पहा पशु परी - समाजांत, गर्दीत माणसें वेगळ्या वेजवावदार प्रकारें वागतात हा अर्थ अभिप्रेत असावा. छे० ३८. कविता हीच रति - तिची पूजा, भक्ति. छे० ४४-४५ एके काळची शिकणाऱ्या स्त्रीची व तिच्या वडिलजनांची तरुणांकडे पाहण्याची वृत्ति.

अध्याय १४ वा

पुं-स्त्रीमैत्री

स्त्री व पुरुष यांची केवळ मैत्री शक्य कां नसावी अशी पटवर्धनांची कल्पना

२१६ - सुधारक

या अध्यायांत व्यक्त होत आहे. वासूच्या बाजूने ती वृत्ति होती; मात्र श्यामेच्या बाजूने ती नव्हती. त्या मैत्रीला अखेरीला विवाहाचें रूप प्राप्त झाल्याचें पटवर्धनच दाखवतात. छे० १ पारंगत = बहुधा एम्. ए. परीक्षा अभिप्रेत असावी; उपचार = कृत्रिम समाजनियम. छे० २ वैराणीं - ओसाडींत, छे० ३. अनर्घ्य अनुभव तिला करी द्विज - अनुभवाने ती बदली होती, दुसरा जन्म मिळाला होता असा अर्थ व्यावयाचा काय? छे० ४ ईश्वर गोमटे - भलें करील ही केवळ सदिच्छा होती; आशीर्वाद किंवा खात्री नव्हे. छे० ७ ठिणगीवरहि मारा फुंकर - ठिणगी विज्ञविष्याकरिता, फुलविष्याकरिता नव्हे. छे० १० गाठावें = गाठीं बांधावें अनुकूल करून घ्यावें, छे० ११ पंचानन - पांच तोंडें असणारा, म्हणजे पांच वेग-वेगळ्या तऱ्हांनी बोलणारा. छे० १२ रे वा - कौतुकोद्गार. छे० १६. शिक्षकां-विषयी समाजांतील एका भागाची मनोवृत्ति; वन्दा - गुलाम. छे० १९ मर्गजी = मरकत - पाचू, त्याप्रमाणे हिरवें. छे० २२. पोटाळ - स्थूलोदर, छे० २४ - निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु - येथे अर्थ मिळालेल्या गोष्टींवर भागविणें, निर्वाह करणें; टीपेंत पटवर्धनांनी शिक्षणप्रसारक मंडळीच्या ध्येयवाक्याचा हा चुकीचा अर्थ केला आहे. मूळ संस्कृत वचनाचा अर्थ 'अंगीकृत' कार्य अखेरीपर्यंत नेणें, असा आहे छे० २५ अंक कोष्टकें = समाजशास्त्रीय ग्रंथांतील आंकडे व त्यांचीं कोष्टकें. छे० २६ हारीं - बाजारांत खरेदीसाठी. छे० २९ एके काळीं प्रार्थनासमाजांत बडे बडे सुधारकमताचे अधिकारी असत. त्यांच्या ओळखीने नोकरी-बढती होण्याचा संभव असे; म्हणून कित्येक त्या समाजाचे सभासद होत अशी अनेकांची कल्पना होती. आणखीहि कांही कल्पना पुढील छेदकांत पहिल्या तीन चरणांत आल्या आहेत, परंतु वासू व श्यामा खरोखरीच धार्मिक वृत्तीचीं माणसें होती. छे० ३१ मागे अ० ८ छेदक २१ मध्ये कमलाबाई देशपांडे यांच्या 'जीवितकोडे' या कवितेचा निर्देश आला आहेच. छे० ३५-३६ श्यामा मनांतील गुपित प्रकट करित नाही. छे० ३८ वैरागर = हिऱ्यांची खाण. 'पहिली प्रीति न कदापी विटते' किंवा 'मरे का जुनी प्रीति खरी ती' या पटवर्धनांच्या आवडत्या कल्पना; तशीच 'खऱ्या प्रीतिच्या संगें देवा । क्षणहि न ठरती मत्सर हेवा' हीहि कल्पना.

अध्याय १५ वा

आणखी एक दुर्दैवी स्त्री आता मध्येच उपस्थित होत आहे. वस्तुतः श्यामेशीं

विवाह झाल्याचें येथे दाखविलें असतें तरी चाललें असतें. परंतु नायकाच्या हातून कांही पराक्रम घडावयाचा अद्यापि राहिलेला आहे; म्हणून यापुढील दोन अध्यायांतील प्रसंग येतात. छे० ३ ऐना = आरसा. छे० ९ इन्दीवर = कमल छे० १० वृत्ति लेंग, इ० - अ० १२ छे० ५२ पाहा. छे० ११ सगुणा आणि कुलकर्णी या शब्दांवर नादसादृश्याने आधारलेली चमत्कृति. छे० १२ जुन्या मताची वाजू. छे० १३ त्या मतावर उलट टीका. यापुढे गरीब विधवेची अनुकंपनीय स्थिति नेहमीच्या अनुकूलप्रतिकूल, जुन्या नव्या दृष्टिकोणांतून चित्रित केली आहे. प्रचलित समाजव्यवस्थेवर अर्थात् टीका येतेच. छे० २३ करी हपापा माल गपापा-प्रस्तुत स्थलीं त्याची नेमकी युक्तता लक्षांत येत नाही. छे० २४ - २५ गीतेंतील महत्त्वाच्या वचनांचा भलत्या अर्थाने सहेतुक विनियोग. छे० २६ जनहरिणी = त्रारयोपित् असा अर्थ अभिप्रेत असावा काय ? छे० २७ दिलभर = दयित, प्रियकर, छे० २८ दानी = दाता, देणारा. छे० ३२ धर्म करीना समाजरक्षण-धर्माची व्याख्या मात्र धारणात् धर्म अशी आहे. छे० ३२ - ३५ वासूचे हे धर्माविषयीचे विचार पटवर्धनांचेच होते असें वाटतें. वेदग्रंथ अपौरुषेय = मानवाने न निर्मिलेले व धर्म हा सनातन — प्राचीन कालापासून चालत आलेला अशी वैदिक धर्माची प्रौढी आहे, तिला उद्देशून. छे० ४० पिंगला, कान्होपात्रा या गायिका होत्या. छे० ४३ यांतील शास्त्र हें हेगेलचें डायलेक्टिक्स असारवें. छे० ४८ वासूचें कविकल्पित व्यक्तित्व. छे० ४९ पाई = पायीं, पटवर्धनांनी शेवटीं ' संभावने ' मध्ये उल्लेखिलेली ' फाजिल यमकतृष्णा ' येथे दिसते त्यामुळे ' यी ' चा ' ई ' झाला.

अध्याय १६ वा

हलकह्लोळ

वासुच्या अलौकिक कृतीची समाजावर झालेली प्रतिक्रिया या अध्यायांत आली आहे. प्रथम तरला व तिचा पति यांचाच उल्लेख होत आहे. छे० २ श्वेदोच्छोषक = घाम टिपून घेणारी; वासूची प्रेयसी तरला हिच्या जीवनांत झालेली क्रांति छे० ३ ते १२ मध्ये येते. छे० ६ निवहीं = समूहामध्ये. छे० ९ विनवाढल विजलि कहां चमके - या प्रसिद्ध चीजेंतील शब्द - मेघाविना वीज - अशी सुंदरी, असा अर्थ. नवीन तऱ्हेच्या साहेबी राहणीवरहि कवि टीका करी

आहे. छे० १३ तरलेला वासूची व्यथित करणारी स्मृति होते. छे० १४ आयरनी, तरलेच्या पतीने वासूचें कौतुक करावें व तें तिला एकावें लागावें, यांत असलेली चमत्कृति. छे० १८ वासूचें कौतुक करण्याची उदार दृष्टि रा. ब. ठोसरांच्या ठिकाणीं आहे व ती नुसती बोलकी नाही. छे० १९ वासू अर्थात् त्यांची देणगी स्वतःकरिता स्वीकारित नाही. छे० २३ तुकारामाचे खन्दे भक्त असून त्याची निःस्पृहता अंगीं येतेच असें नाही. छे० २६ गरीब याहो इ० “ Come unto me all ye that labour and are heavy laden, and I will give you rest. ” -S. Matthew, 11-28. प्रभुसुत = ख्रिस्त. छे० २८ आद्य ऋषे ! - हा कोण असावा ?

अध्याय १७ वा

वासूच्या संसाराची म्हणजे सगुणेवरोबरच्या जीवनाची कथा या अध्यायांत येते. छे० ४ Man's love is of man's life a thing apart, it is a woman's whee existence वायरन, डॉन वॉन्, सर्ग २ रा. छे० ५ शेरी we look before and after, and pine for what is not-Skylark छे० ६ मा = मग. छे० १५ गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ' या कालिदासोक्तीचें स्मरण देणारी ओळ. छे० १८ ' कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यंगनानाम् । सद्यःपाति प्रणयि हृदयम् ' ह्या मेघदूतांतील (श्लोक - १०) श्लोकाची आठवण येथे व्हावी. छे० ११ प्रभु म्हणजे तर शुद्ध प्रीति God is Love ह्या ख्रिस्ती तत्त्वज्ञानाचा पडसाद.

अध्याय १८ वा

या अध्यायांत कथा खरोखर संपली आहे. आता जुन्या पद्धतीप्रमाणे सर्व पात्रांची निरवानिरव तेवढी राहिली आहे. छे० ३ मेजर गोखल्यांचीं मुलें; परस्परविरुद्ध व्यवसाय. छे० ५ काव्यन्याय=Poetic Justice, सज्जनांचें कल्याण व दुर्जनांचें शासन वाङ्मयांत दिसावें ही अपेक्षा व तिला धरून केलेलें चित्रण; इंग्रजी टीकेमधील एक वाक्यप्रयोग. छे० ६ वरमजल्यावर ' सार ' सुखाचें; सार अलंकाराचा निर्देश असावा; एकापेक्षा दुसरें अधिक चांगलें वा वरचढ अशी तीन-चार गोष्टींची मालिका सार अलंकारांत असते; म्हणून ' सार ' शब्द अवतरणांत

दिला आहे. छे० ७ हवाई = चंद्रज्योत, नेत्रांना सुखद; शाहिरी कवितेंत येऊन गेलेली कल्पना; छेदक ४ ते ९ रंगरावांची हकीकत. छे० १० रावबहादूर छे० ११ विमलाबाई; छे० १३ आपला मुलगा अजित याने पारशिणीशीं लग्न केलें, तें रावबहादुरांना चाललें; त्याचें समर्थनहि त्यांनी केलें (छे० १५) छे० १४ भवति - न भवति = पारशी समाज पारशी तरुणींना परधर्मीय पुरुषांशीं विवाह करण्यास फार विरोध करी, त्याला उद्देशून. यापुढे वासूची पुढील हकीकत येते. छे० १६ विवाहोत्तर स्त्रियांनीच नांव कां बदलायचें, पुरुषानी कां नाही ? म्हणून वासूने श्यामेचा कान्त असें पत्नीवरून नवें नांव घेतलें. म्हणून 'समतेचा पिपासु पण विक्षिप्त असें म्हटलें. छे० १९ - २३ पटवर्धनांचे विचार यांत येत आहेत. छे० १९ विनी = आघाडी. छे० २१ मोठाई = नवीन शब्दरूप, थोरपणा या अर्थी. 'गुरुदेव' = आश्रमांतील मुलें त्याला गुरुदेव म्हणूं लागलीं असावीं, रवींद्रनाथांप्रमाणे. छे० २६ विलम्ब नन्नाहून इ० Better late than never या इंग्रजी म्हणीचें भाषांतर. छे० २८ हरिमंदिर = प्रार्थना किंवा नंतरचें प्रवचन करण्याची जागा. छे० २९ न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गति तात गच्छति, " -- भ. गीता अ० ४, श्लो. ४० ;

उपसंहार

सम्भावना

उपोद्घाताप्रमाणे उपसंहारामध्ये काव्यांतील कथा येत नाही. मात्र काव्य व कवि यांविषयी उलटसुलट मतप्रदर्शन पटवर्धनांनीच केलें आहे. छे० १ न्यारीच तन्हा - उपरोधकाव्य भराठींत मोगरे यांनी आधी लिहिलें असलें, तरीहि प्रस्तुत काव्याची तन्हा न्यारीच आहे. छे० ३ पाठक = पठण करणारा, म्हणणारा. छे० ४ दाढीच्या केसांचीं मुळें वर असतात; गीतेंत अश्वत्थ वृक्षाचें वर्णन ऊर्ध्वमूल या शब्दाने केलें आहे. छे० ७ वाक्यें उसनीं -- निर्देशाकरिता सहेतुक दुसरोकडचीं वाक्यें वा वाक्यप्रयोग योजिले, ती उसनवारी अशी गैरसमजूत. छे० १३ पवित्र शब्दांचीहि टवाळी = गीतेंतील 'योगः कर्मसु कौशलम्' - सारख्या शब्दांचा भलता उपयोग केलेला आहे असा अभिप्राय असावा. 'कविता म्हणजे संसृतिटीका' - 'Poetry is criticism of life या आर्नोल्डकृत वचनाचा अनुवाद. छे० १६ दण्डी-भामह = संस्कृत साहित्याच्या

इतिहासांतील आरंभीचे काव्यशास्त्रज्ञ. काव्यलिंग या नांवाचा अलंकारहि येथे काव्यलक्षण हा अभिप्राय असावा. छे० १७ भारत किंवा पुराणें नैमिषारण सूत शौनकास सांगते झाले. येथे जगत् नैमिष आहे, म्हणजे निमिषाच्या कालाइतकें टिकणारें, म्हणजे क्षणभंगुर आहे हा भाव. छे० १९ यशोधन हें कवि यशवंतांच्या पहिल्या काव्यसंग्रहाचें नांवहि आहे. छे० २२ अर्धा खिस्ती नांव पहातां = माधव जूलियन् यांतील उत्तरपद हें खिस्ती नांव आहे. पटवर्धन जन्माने चित्पावन होते. छे० २३ विभ्रम शब्द काय व्यक्त करितो ? छे० २६ ' तिमिरामधेच तिमिरामधून, ' केशवसुत; ' कोणीकडून कोणीकडे ' ? कवितेंतील पंक्ति. ' घडीभर पडे मधेच ऊन ' या ओळींतून ' घडीभर ' हा शब्द येथे घेतला. छे० २० हारी = ओळी, पंक्ति; दिवाळीकरिता लावलेल्या पणत्या स्नेहाभावीं म्हणजे तेल संपल्याने खंडित झाल्या असें कवि शेवटीं म्हणतो. स्नेह शब्दावर कवीला श्लेष अभिप्रेत असावा. पृथ्वीवरील स्नेहाभावाचा कवीस अनुभव आलेलाहि होता.

*

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वयंसेवा
 मजुरा... १३.५९.५५... वि: ...काव्य...
 मजुरा... १३.५९.५५... वि: ...काव्य...

REFBK-0012729

REFBK-0012729

